

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

ÎN ÎNTÎMPINAREA CELEI DE A 40-A ANIVERSĂRI
A REVOLUȚIEI DE ELIBERARE SOCIALĂ ȘI NAȚIONALĂ,
ANTIFASCISTĂ ȘI ANTIIMPERIALISTĂ

UNITATEA — ASPIRAȚIE ȘI ÎMPLINIRE ÎN LUPTA CLASEI MUNCITOARE
DIN ROMÂNIA

ION SPĂLĂȚELU

ECOISTORIE ȘI DEMOGRAFIE

ACTIVITATEA LABORATORULUI DE DEMOGRAFIE ISTORICĂ ÎN
CONTEXTUL ISTORIOGRAFIEI ROMÂNEȘTI ACTUALE

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU

DEMOGRAFIE ȘI ISTORIE: SPRE O NOUA SINTEZĂ?

VLADIMIR TREBICI

IMPORTANȚA ISTORIEI MEDIULUI ÎNCONJURĂTOR PENTRU
DEMOGRAFIA ISTORICĂ

PAUL CERNOVODEANU

IMPLICAȚII ISTORIOGRAFICE ALE CERCETĂRII DEMOISTORICE

LOUIS ROMAN

PAGINI DE ISTORIE UNIVERSALĂ

RELĂȚIILE COMERCIALE ROMÂNNO-SPANIOLE PÎNĂ LA PACEA DE
LA ADRIANOPOL (1829)

EUGEN DENIZE

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE
REVISTA REVISTELOR DE ISTORIE

CARTEA ROMÂNEASCĂ
ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

5

TOMUL 37

1984

MAI

www.dacoromanica.ro

EDITURA ACADEMIEI
REPUBLICII SOCIALESTE ROMÂNIA

ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

SECȚIA DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

COMITETUL DE REDACȚIE

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU (*redactor șef*), ION APOSTOL (*redactor șef adjunct*); NICHITA ADĂNILOAIE, LUDOVIC DEMÉNY, GHEORGHE I. IONIȚĂ, VASILE LIVEANU, AUREL LOGHIN, DAMASCHIN MIOC, ȘTEFAN OLTEANU, POMPILIU TEODOR (*membri*).

Prețul unui abonament este de 180 lei.

În fără abonamentele se primesc la oficiile poștale și difuzorii de presă din întreprinderi și instituții.

Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ROM-PRESFILATELIA sectorul Export-Import presă P.O. Box 12—201. Telex 10376 — București, Calea Griviței nr. 64—66.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție al revistei „REVISTA DE ISTORIE”. Apare de 12 ori pe an.

REVISTA DE ISTORIE

TOM 37, Nr. 5

mai 1984

S U M A R

ÎN ÎNTÂMPINAREA CELEI DE A 40-A ANIVERSĂRI A REVOLUȚIEI DE ELIBERARE SOCIALĂ ȘI NAȚIONALĂ, ANTIFASCISTĂ ȘI ANTIIMPERIALISTĂ

ION SPĂLĂȚELU, Unitatea aspirație și împlinire în lupta clasei muncitoare din România 399

ECOISTORIE ȘI DEMOGRAFIE

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, Activitatea laboratorului de demografie istorică în contextul istoriografiei românești actuale 411
VLADIMIR TREBICI, Demografie și istoric: spre o nouă sinteză? 417
PAUL CERNOVODEANU, Importanța istoriei mediului înconjurător pentru demografia istorică 422
GHEORGHE BRĂTESCU, Epidemiile și consecințele lor demografice 430
RADU-ȘTEFAN CIOBANU, Mediul înconjurător și societatea din Europa apuseană între secolele al XI-lea și al XIII-lea 439
LOUIS ROMAN, Implicații istoriografice ale cercetării demoistorice 448

CASOAR — un sistem de programe pentru demografia istorică (*Irina Gavrilă*) 466
Fluctuațiile climatice și evoluția demografică (*Andrei Busuioceanu*) 468

PAGINI DE ISTORIE UNIVERSALĂ

EUGEN DENIZE, Relațiile comerciale româno-spaniole pînă la pacea de la Adrianopol (1829) 470

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

Sesiunea științifică anuală a Academiei „Ștefan Gheorghiu” (*Vasile Păsăilă*); A X-a întâlnire a Comisiei mixte româno-sovietice de istorie (*Gheorghe I. Ioniță*); Metalurgia în civilizația Harappa (*Parvaiz Habibullah, Pakistan*) 482

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

CORNELIA BODEA, 1848 la români. O istorie în date și mărturii, vol. I—II, Edit. științifică și enciclopedică, București 1982, 1276 p. (*Paul Cernovodeanu*) 486

„Revista de istorie”, Tom. 37, nr. 5, p. 395—502, 1984.

CORNELIU ALBU, <i>Pe urmele lui Ion-Inocențiu Micu-Klein</i> , Edit. Sport—Turism, București, 1983, 263 p. + 32 p. planșe (<i>Adrian T. Pascu</i>)	491
GIORGIO ASPRONI, <i>Diario politico 1855—1876</i> , Giuffrè editore, Milano, t. I—VI, 1974—1983, CXX + 3730 p. (<i>Ștefan Delureanu</i>)	493
CAMIL MUREȘAN, <i>Simon Bolivar</i> , Edit. politică, București, 1983, 135 p. (<i>Ovidiu Bozgan</i>)	496

REVISTA REVISTELOR DE ISTORIE

* * * „Cahiers de Civilisation Médiévale — X ^e XII ^e siècles”, Université de Poitiers, nr. 1—16 (1978—1981), 1598 p. (<i>Ileana Căzan</i>)	499
--	-----

REVISTA DE ISTORIE

TOME 37, No. 5

mai 1984

S O M M A I R E

EN L'HONNEUR DU 40e ANNIVERSAIRE DE LA RÉVOLUTION DE LIBÉRATION SOCIALE ET NATIONALE, ANTIFASCISTE ET ANTÍMPERIALISTE

- ION SPĂLĂȚELU, L'unité — aspiration et accomplissement dans la lutte de la classe
ouvrière de Roumanie 399

ECOHISTOIRE ET DÉMOGRAPHIE

- ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU, L'activité du laboratoire de démographie historique dans le
contexte de l'historiographie roumaine actuelle 414
VLADIMIR TREBICI, Démographie et histoire: vers une nouvelle synthèse? 417
PAUL CERNOVODEANU, L'importance du milieu ambiant pour la démographie
historique 422
GHEORGHE BRĂTESCU, Les épidémies et leurs conséquences démographiques . . . 430
RADU-ȘTEFAN CIOBANU, Le milieu environnant et la société d'Europe occidentale
entre le XIe et le XIIIe siècles 439
LOUIS ROMAN, Implications historiographiques de la recherche démohistorique . . . 448

- CASOAR — un système de programmes pour la démographie historique (*Irina Gavrilă*) 466
Les fluctuations climatiques et l'évolution démographique (*Andrei Busuioceanu*) . . . 468

PAGES D'HISTOIRE UNIVERSELLE

- EUGEN DENIZE, Les relations commerciales roumano-espagnoles jusqu'à la paix
d'Andrinople (1829) 470

CHRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

- La session scientifique annuelle de l'Académie „Ștefan Gheorghiu” (*Vasile Păsăilă*); La
X^e réunion de la Commission mixte roumano-soviétique d'histoire (*Gheorghe I.
Ioniță*); La métallurgie dans la civilisation Harappa (*Parvaiz Habibullah,
Pakistan*) 482

LE LIVRE ROUMAIN ET ÉTRANGER D'HISTOIRE

- CORNELIA BODEA, 1848 la români. O istorie în date și mărturii (1848 chez les Rou-
mains. Une histoire en données et témoignages), vol. I—II, Editions scientifiques
et encyclopédiques, 1982, 1276 p. (*Paul Cernovodeanu*) 486

CORNELIU ALBU, *Pe urmele lui Ion-Inocențiu Micu-Klein* (Sur les traces de Ion-Inocentiu Micu-Klein), Editions Sport-Tourisme, Bucarest, 1983, 263 p. + 32 p. planches (Adrian T. Pascu) 491

GIORGIO ASPRONI, *Diario politico 1855—1876*, Giuffré editore Milane, 1974—1983, t. I—VI, CXX + 3730 p. (Ștefan Delureanu) 493

CAMIL MUREȘAN, *Simon Bolivar*, Editions politiques, Bucarest, 1983, 135 p. (Ovidiu Bozgan) 496

LA REVUE DES REVUES D'HISTOIRE

* * * „Cahiers de Civilisation Médiévale — X^e—XVIIe siècles”, Université de Poitiers, nr. 1—16 (1978—1981), 1598 p. (Ileana Căzan) 499

ÎN ÎNTÎMPINAREA CELEI DE A 40-A ANIVERSĂRI A REVOLUȚIEI DE ELIBERARE SOCIALĂ ȘI NAȚIONALĂ, ANTIFASCISTĂ ȘI ANTIIMPERIALISTĂ

UNITATEA — ASPIRAȚIE ȘI ÎMPLINIRE ÎN LUPTA CLASEI MUNCITORE DIN ROMÂNIA

DE

ION SPĂLĂȚELU

Se împlinesc în acest an patru decenii de la făurirea Frontului Unic Muncitoresc în România — aprilie 1944 — eveniment de însemnătate istorică în lupta poporului român pentru eliberare socială și națională, pentru destinul socialist al națiunii noastre.

Unitatea poporului român, lupta sa pentru afirmarea în toate timpurile a ființei proprii, a năzuințelor și idealurilor de libertate și demnitate, de independență și suveranitate aveau să fie întruchipate în plinătatea lor de către clasa muncitoare, cea mai înaintată clasă existentă vreodată pe scena vieții social-politice românești. „Lupta pentru îndeplinirea năzuințelor poporului — sublinia tovarășul Nicolae Ceaușescu — a fost ridicată pe o treaptă superioară de mișcarea muncitorească, de partidul comunistilor — stegarul independenței naționale și libertății sociale”¹.

Animat de cea mai înaltă responsabilitate pentru soarta țării și a maselor populare, Partidul Comunist Român s-a orientat în deceniul al patrulea, premurgător aruncării României în vitorile celui de-al doilea război mondial — spre unirea întregului proletariat român în cadrul Frontului Unic Muncitoresc ca bază de polarizare a forțelor naționale într-un puternic Front Popular Antifascist și Antihitlerist.

Necesitatea înfăptuirii frontului unic al proletariatului decurgea din situația obiectivă existentă în mișcarea muncitorească din România, în cadrul căreia activau trei partide politice: Partidul Comunist Român, Partidul Social Democrat și Partidul Socialist Unitar², cărora le corespun-

¹ Nicolae Ceaușescu, *Istoria poporului român*, Edit. Militară, București, 1983, p. 164.

² La începutul lui 1933, un grup de membri ai P.S.D., în frunte cu Constantin Popovici, s-au desprins de partid (vezi „Unificarea socialistă” din 26 martie 1933) unindu-se în august același an cu Partidul Socialist Muncitoresc Independent, constituind astfel Partidul Socialist Unitar.

deau pe plan profesional sindicatele revoluționare (unitare), cele social-democrate și cele independente, avînd fiecare organul său central de conducere : C.G.U.S., C.G.M. și, respectiv C.G.S.I. Muncitorimea română, divizată, se găsea așadar sub influența unuia sau altuia dintre partidele clasei muncitoare. Existau, firește, și muncitori înregimentați în diferite partide burheze.

Desfășurînd lupta pentru crearea F.U.M., P.C.R. aprecia realist că în mod obiectiv oamenii muncii, și în primul rînd proletariatul, nu puteau fi decît solidari în lupta pentru revendicări vitale, cum erau plata asigurărilor sociale de către stat și capitaliști, sistarea scăderilor din salarii, a concedierilor și a creșterii prețurilor etc., desființarea stării de asediu și a cenzurii, libertatea de întrunire, de organizare și a presei. În mod firesc, cucerirea acestor revendicări trebuia să se împletească strîns cu lupta îndrîjită împotriva pericolului fascist intern și extern, care adîncise puternic contradicțiile dintre exploatați și exploataitori, amenințînd masele populare cu spectrul unui război pustiitor, cu creșterea mizeriei și infomețării.

Însemnătatea covîrșitoare a realizării unității de acțiune a muncitorimii române fusese pusă în lumină, la începutul perioadei, de amploarea, forța și combativitatea mișcării muncitorești din timpul crizei economice din 1929—1933. Activitatea P.C.R. pentru făurirea frontului unic muncitoresc își dovedise atunci roadele, reprezentînd o experiență prețioasă pentru proletariatul român. În timpul luptelor acționaseră uniți muncitori de diferite nuanțe politice : comuniști, socialiști, social-democrați etc., tineri și vîrstnici, bărbați și femei. Strîns unită, clasa muncitoare se impusese pe scena istoriei noastre naționale ca forța cea mai înaintată a societății, avangarda luptei întregului popor muncitor împotriva subjugării imperia-liste și dominației monopolurilor străine, pentru o viață mai bună, pentru libertate, democrație și independență națională.

În anii care au urmat, P.C.R. și-a intensificat activitatea pentru realizarea frontului unic. Lupta pentru unitatea de acțiune a clasei muncitoare a îmbrăcat tot mai mult forma luptei pentru unitatea politică și pentru unitatea sindicală a clasei muncitoare și a organizațiilor ei profesionale. Înfăptuirea frontului unic al muncitorilor comuniști, social-democrați și unitariști avea menirea de a reprezenta simbul unui puternic front popular antifascist și antihitlerist. Publicații ca „Scînteia”, „Proletarul”, „Lumea nouă”, „Vörös Erdély”, „Das freie Wort”, „Clopotul”, „Umanitatea” ș.a. au inserat în coloanele lor numeroase chemări, apeluri și scrisori, semnate fie de principalele organizații politice ale clasei muncitoare, fie de către grupuri sau chiar oameni ai muncii individual, care cereau insistent unitate de acțiune.

Cu deosebit interes a fost întîmpinată preocuparea susținută a partidului comunist pentru realizarea frontului unic muncitoresc, concretizată atît în munca desfășurată în mase, cît și în propunerile făcute de mai multe ori conducerilor P.S.D., și P.S.U., precum și organizațiilor locale ale acestor partide de a încheia acorduri de front unic, care să constituie osatura rezistenței populare împotriva pericolului fascist. În aprilie 1933 a fost editată broșura intitulată : *C.C. al P.C.R., către comitetele regionale și locale ale Partidului Social-Democrat din România, către comitetele regionale și locale ale Partidului Socialist Muncitoresc*

*Independent, către delegații la Congresul Partidului Social-Democrat, către toți muncitorii social-democrați*³. Broșura cuprindea un program minimal de revendicări — asigurarea de condiții mai bune de muncă și de trai, lupta pentru apărarea libertăților democratice, a independenței României, contra pericolului fascist etc. — ca bază a colaborării de front unic. Propunerile partidului comunist au avut un puternic ecou în rindul maselor largi⁴.

Opiniile exprimate în favoarea unității de acțiune au determinat în cursul anului 1933 noi luări de poziție din partea Partidului Comunist Român, Partidului Socialist Unitar și Partidului Social-Democrat. Un prilej de manifestare în front comun a partidelor și a organizațiilor muncitorești l-au constituit alegerile parlamentare din decembrie 1933. Propunerile celor trei principale organizații politice ale clasei muncitoare făcute cu acest prilej cuprindeau prevederi menite să asigure realizarea unor înțelegeri comune. Documente din epocă provenind de la organizațiile politice ale clasei muncitoare atestă că P.S.D. pune pe prim plan, ca obiectiv principal în înțelegerea de front unic, încetarea disputelor dintre comuniști și social-democrați, iar P.S.U. „constituirea frontului unic electoral” în alegeri. P.C.R. considera că încheierea frontului comun de luptă revoluționară era necesar înainte de toate pentru asigurarea victoriei „luptelor zilnice ale maselor muncitoare contra scăderii de salarii, pentru mărirea lor, contra concedierilor, pentru reprimiria celor concediați; pentru ajutoarea imediată și permanentă a șomerilor din partea statului, comunei și patronului, împotriva stării de asediu”⁵.

Obiectivele puse de P.C.R. pe primul plan, care aveau în vedere nevoile tuturor categoriilor de oameni ai muncii, corespundeau în cel mai înalt grad intereselor unității de acțiune a clasei muncitoare și reprezentau baza cea mai potrivită pentru realizarea frontului unic de luptă. Și propunerile P.S.D. și P.S.U. ar fi contribuit, desigur, la alcătuirea unui program și mai cuprinzător pentru activitatea unită a muncitorimii românești. Fiecare dintre părți și-a susținut însă în mod unilateral punctul de vedere⁶. Aceasta a dus către sfârșitul anului 1933 la slăbirea interesului pentru tratative directe între conducerile celor trei partide ale clasei noastre muncitoare.

În cursul anului 1934, propunerile reciproce și tratativele de front comun au crescut din nou în intensitate⁷. S-a trecut la popularizarea sistematică a însemnătății deosebite pe care o reprezenta pentru soarta poporului român lupta unită a întregii muncitorimi. Au fost invocate în acest sens învățămintele desprinse din evenimentele petrecute în Germania, în care, datorită nerealizării frontului unic de acțiune al clasei muncitoare, fascismul izbutise să se instaleze la putere, precum și situația existentă în Franța, unde masele muncitoare, prin unitate, reușiseră să bareze calca fascismului.

³ A.I.S.I.S.P., cota Ab XVII-5.

⁴ Vezi „Proposition d'unité du P. C. de Roumanie aux organisations social-démocrates”, în „La Correspondence internationale”, 13-e Année, nr. 35—36, 6 mai 1933, p. 462—463.

⁵ „Buletinul”, an. III, nr. 14 din noiembrie 1933.

⁶ Vezi în acest sens și *Lupta pentru frontul proletar unic de acțiune în România*, în „Kommunisteski International” nr. 4/1935, p. 32—42.

⁷ Arhiva C.C. al P.C.R., fond. 1, dosar 161, f. 28.

A fost demonstrată totodată ideea că masele muncitoare din țara noastră, indiferent de organizațiile politice din care făceau parte, voiau cu ardoare încheierea frontului unic. În a doua jumătate a anului 1934 au avut loc congresele secțiunilor din provincie ale P.S.D.—Ardeal și vechiul regat. Ținute la Cluj și la București în septembrie și respectiv octombrie, congresele au adoptat moțiuni în sprijinul realizării unității de acțiune cu comuniștii. O serie de organizații locale și sindicale ale P.S.D. din București, Iași, Cluj, Tg. Mureș, Rădăuți etc., ca și membri ai acestora, și-au exprimat public, atașamentul față de frontul unic.

Oglindind aceeași concepție în înfăptuirea frontului unic de coloană vertebrală a concentrării tuturor forțelor naționale ale poporului român în cadrul Frontului popular antifascist și antihitlerist, majoritatea membrilor Partidului socialist unitar și-au exprimat hotărîrea de a păși pe drumul acțiunilor comune de luptă. Cei mai mulți membri ai P.S.U. considerau ca esențiale atât lupta comună pentru obținerea revendicărilor zilnice, cât și pentru organizarea unor acțiuni concrete împotriva pericolului fascist. Pentru o astfel de abordare a înțelegerilor de front unic erau, în același timp, cele mai felurite categorii de oameni ai muncii organizați și neorganizați, printre care metalurgiști, constructori, tipografi etc., interesați în satisfacerea intereselor lor și conștienți de forța acțiunilor comune. De altfel ideea frontului unic găsea sprijin și la personalități de seamă din conducerea P.S.D. și P.S.U., ca M. Gh. Bujor, Ștefan Voitec, Lothar Rădăceanu și alții, care se pronunțau pentru grăbirea încheierii frontului unic, deoarece, scria „Lumea nouă” din 12 august 1934, „în calea spre unitate, frontul unic putea să aibă o mare însemnătate ca un factor care pregătește unitatea și atenuază divergențele”.

Adeziunea majorității muncitorimii din țara noastră la ideea frontului unic avea menirea de a întări încrederea poporului în forțele sale, de a-i spori combativitatea și preocuparea pentru acțiuni concrete în înfăptuirea aspirațiilor sale. Istoria vie, obiectivă a evoluției spre refacerea unității de luptă a mișcării muncitorești, comuniste și socialiste s-a concretizat în numărul mare al moțiunilor, apelurilor și chemărilor pentru realizarea unității de acțiune lansate de un mare număr de organizații democratice, organizații ale femeilor, tineretului, organizații profesionale etc. În rîndurile acestora, P.C.R. avea o mare influență, exercitînd o conducere nemijlocită, deși situația de adîncă ilegalitate în care se afla impunea luarea unor măsuri de respectare strictă a conspirativității.

Astfel, la 25 septembrie 1934, Comitetul Central al Ligii muncii a tipărit și a răspîndit în întreaga țară un manifest în 8.000 de exemplare⁸, prin care se cerea conducătorilor Partidului social-democrat și Partidului socialist unitar înfăptuirea frontului unic muncitoresc. Articolele dintr-o serie de ziare — „Cuvînt nou”, „Cîmpotul” etc. — de popularizare a apelului subliniau că poporul muncitor din România a arătat în repetate rînduri că vrea și știe să lupte în front unic pentru nevoile sale împotriva oricărui pericol.

⁸ Arhiva C. C. al P.C.R., fond 22, dosar 4142, f. 259; fond. 1, dosar 161, f. 18, 20, 21, 24 și 34. Apelul Ligii muncii conținea, în esență, propuneri asemănătoare celor făcute de către P.C.R. la 14 noiembrie 1933.

În toamna anului 1934 au adresat apeluri prin presă pentru încheierea frontului unic Comitetul național antifascist, Comitetul antifascist și antirăzboinic al femeilor din România, Comitetul central al tineretului antifascist București, Comitetul central al Sindicatelor unitare din România, Comitetul Sindicatului muncitorilor din industria de construcții București, muncitorii ceferiști și cizmari din Brașov, muncitorii fabricii „Dermata” din Cluj etc., zi de zi popularizate și comentate într-un spirit de deplină aprobare. „Frontul unic — scria publicația „Umanitatea” din 18 noiembrie 1934 — și-a croit un drum larg în conștiința tuturor păturilor muncitoare de la noi; întreaga muncitorime organizată și neorganizată vrea astăzi cu ardoare lupta în front unic...”. Ca un fidel seismograf, presa a înregistrat mișcarea puternică, de deplină aprobare existentă în rindurile muncitorimii față de propunerile de front unic, menționind că ele erau îmbrățișate cu entuziasm și aprobate cu căldură de toate păturile muncitoare din România. Din relatările a numeroase articole reiese recunoașterea, atât din partea prietenilor, cât și a adversarilor, a caracterului just al propunerilor, încît „nici o voce nu a îndrăznit să se ridice împotriva...”, după cum consemna cu satisfacție „Clopotul” din 21 octombrie 1934.

Numeroși muncitori cereau ca o serie de manifestări și acțiuni cum au fost Congresul Confederației Generale a Muncii, Congresul muncitorilor din porturi etc. — ținute în a doua jumătate a anului 1934 să se desfășoare sub semnul unității de acțiune.

Tot pe linia sprijinirii acțiunilor practice pentru înfăptuirea frontului unic, conducerea organizațiilor clasei muncitoare erau chemate să înceapă de îndată discuții pentru evidențierea punctelor de vedere comune sau apropiate care să faciliteze încheierea unor acorduri de front unic.

Constatînd aderența tot mai largă la ideea acționării în front unic, P.C.R. s-a adresat din nou în septembrie 1934 cu propunerea „să se formeze un bloc puternic” de care să se sfarame toate uneltirile fascismului extern și intern și pericolul fascist să fie astfel barat⁹. La 7 octombrie 1934, printr-o circulară a Comitetului său Central adresată Comisiei Executive a P.S.D., partidul comunist „propune încă o dată Comisiei Executive a P.S.D. de a purcede imediat la tratative pentru organizarea luptei de masă pe toată țara”¹⁰, în vederea obținerii revendicărilor cu caracter economic, social și politic formulate de oamenii muncii.

Atît starea de spirit a maselor, cât și noile propuneri făcute de C.C. al P.C.R. au determinat crearea unui climat tot mai propice pentru tratativele de front unic. Chiar organele Siguranței semnalau, după propria lor expresie, „pe baza unor informații din izvoare autentice”, că „în curînd se vor începe tratative între social-democrații și comuniștii din România pentru a alcătui un front unic”¹¹. În comunicatul C.E. al P.S.D. din 2 octombrie 1934, se recunoștea necesitatea frontului unic ca mijloc de luptă împotriva exploatarei capitaliste. În ciuda obstrucțiilor unor

⁹ A.I.S.I.S.P., cota a XVIII-63, inv. 1 453.

¹⁰ A.I.S.I.S.P., cota a XVIII-20, inv. 703.

¹¹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond 1000, inv. 1000, 1000.

conducători ai P.S.D.¹², P.C.R. a trecut la tratative concrete pentru front unic.

Astfel, între conducerile centrale ale Comitetului național antifascist și Ligii muncii, pe de o parte, și Partidului socialist unitar, pe de altă parte, s-a încheiat la 17 octombrie 1934 un acord de front unic, semnat din partea C.N.A. și Ligii muncii de Petre Constantinescu-Iași, Scarlat Callimachi, C. Tiulescu ș.a., iar din partea P.S.U. de Constantin Popovici, Pascu, Ștefan Voitec și Ilie Dumitru. În procesul-verbal de încheiere a frontului unic, publicat într-o serie de ziare și reviste revoluționare și democrate, ca „Ecolul”, „Tempo”, „Clopotul” ș.a., se preciza că părțile semnatare căzuseră de acord să lupte prin acțiuni organizate în comun împotriva coborîrii nivelului de trai al celor ce muncesc, contra executării silite a populației nevoiașе de la sate și orașe, contra „Gărzii de fier” și războiului pregătit de statele fasciste. Un alt grup de obiective importante ale acordului vizau organizarea unor acțiuni comune pentru dreptul de întrunire, organizare și presă al celor ce muncesc, eliberarea deținuților politici și a luptătorilor antifasciști, redarea drepturilor politice condamnaților clasei muncitoare eliberați din închisori, pentru pace în întreaga lume.

Masele muncitoare au fost informate, de asemenea asupra acestor obiective de interes major pentru ele, ca și asupra faptului că în vederea înlăptuirii lor se stabiliseră și căile concrete, practice de acțiune: proteste în masă, campanii prin presă, întruniri, demonstrații de stradă, greve etc. Acordul încheiat între cele trei organizații era apreciat ca „o etapă deosebită” în acest sens, considerându-se că el „va putea în scurt timp să înglobeze marea masă a muncitorilor”, după cum scria ziarul „Umanitatea” din 18 noiembrie 1934.

O mare însemnătate a avut faptul că pentru conducerea tuturor acțiunilor s-a constituit un Comitet central de coordonare¹³, format din cîte cinci reprezentanți ai Comitetului național antifascist, ai C.C. al P.S.U. și ai C.C. al Ligii muncii. După o structură asemănătoare se constituiau și comitetele județene și orașenești. Nu lipsit de importanță a fost și faptul că prin intermediul presei masele au luat cunoștință de angajamentul părților, consfințit în acordul de front unic, „de a înceta orice critică asupra activității din trecut (a fiecăreia dintre părțile semnatare — I.S.), rezervindu-și dreptul de a face critică obiectivă în ceea ce privește executarea programului”. Se preciza că „eventualele neînțelegeri și diferențe ce s-ar ivi în cursul acțiunilor comune vor fi rezolvate de C.C. de coordonare”¹⁴.

Comitetul de front unic creat de cele trei organizații a inițiat o serie de acțiuni pe plan local și național — întruniri, manifestații etc. — și a adresat maselor muncitoare un manifest-program, care cuprindea principalele revendicări ale proletariatului, necesitatea coordonării acțiunilor de front unic și extinderea frontului unic la toate organizațiile muncitorești. În cursul lunilor octombrie și noiembrie, pe adresa Comitetului

¹² Vezi *Liga muncii și chestiunea frontului unic*, în „Dimineața”, nr. 9.980 din 8 octombrie 1934.

¹³ Arhiva C.C. al P.C.R., fond. 1, dosar 166, f. 78.

¹⁴ „Clopotul”, an. II, nr. 58 din 28 octombrie 1934.

central de coordonare al frontului unic au sosit numeroase adeziuni din partea muncitorilor, a diferitelor organizații sindicale și a multor oameni de cultură și personalități progresiste. Colaborarea mereu mai strînsă atît în cadrul comitetelor de acțiune constituite la nivelul întreprinderilor și instituțiilor, cît și în cadrul Comitetului central de coordonare a vădit încă o dată forța și necesitatea luptei unite a maselor muncitoare. Existența Comitetului central de coordonare a reprezentat un moment important în istoria clasei muncitoare românești pentru realizarea unității sale.

Tot în octombrie 1934 a fost încheiat un protocol de front unic între delegațiile C.C. al P.C.R. și C.E. al P.S.D.¹⁵. A fost consemnat un acord principal asupra programului revendicativ propus de delegația C.C. al P.C.R. De asemenea, la propunerea C.C. al P.C.R., cele două delegații și-au exprimat acordul, asupra urgenței unor acțiuni comune — trimiterea de delegații la Ambasada spaniolă, proteste prin presă și manifeste, ajutoare materiale, întruniri de solidaritate etc. — pentru sprijinirea luptelor muncitorimii spaniole. Prin punctele 4 și 5 ale acordului se stabileau în principiu metodele practice și eficiente de luptă în front unic, care urmau să facă obiectul consultărilor între conducerea celor două partide.

Sfîrșitul lunii octombrie 1934 a marcat astfel un moment important, în care strădaniile neobosite pentru constituirea frontului unic muncitoresc s-au aflat într-un stadiu apropiat încheierii lor victorioase. Lectura atentă a presei muncitorești și a unor documente ale vremii înlesnește identificarea unora dintre cauzele mai importante datorită cărora acest obiectiv major al luptei clasei noastre muncitoare n-a fost realizat¹⁶. Este vorba înainte de toate de piedici și greutăți existente chiar în rîndurile mișcării muncitorești, la originea cărora se afla „deosebirea principială de linie politică și ideologică”¹⁷. P.C.R. mai avea încă de luptat cu manifestări de sectarism și de exclusivism din partea unor elemente din propriile rînduri care ignorau stările de lucruri din țara noastră și particularitățile ei specifice¹⁸. Indicațiile cu caracter de directivă ale unor organisme ale Internaționalei Comuniste și reluate în documente ale P.C.R., duseseră la calificarea social-democraților ca „social-fasciști” și a socialiștilor unitari drept „troțkiști”, ceea ce se repercuta negativ asupra acțiunilor menite să asigure realizarea unității de acțiune a clasei muncitoare. Aceste aprecieri, prezente în unele ziare, broșuri și manifeste¹⁹, au dăunat apropierii dintre partidele muncitorești și au contribuit la înăsprirea relațiilor dintre ele, diminuînd astfel eficiența eforturilor evidente pe care mișcarea muncitorească le depunea pentru atragerea în acțiuni de front unic a întregii muncitorimi.

În sfîrșit, trebuie arătat că acțiunile întreprinse de P.C.R. pentru realizarea Frontului unic de acțiune au fost mult stînjinite și de alte

¹⁵ A.I.S.I.S.P., cota A XVIII—45.

¹⁶ Vezi și Ștefan Voitec. *Din istoria luptei pentru unitatea clasei muncitoare*, în „Scinteia” nr. 6 971 din 6 mai 1966.

¹⁷ *Ibid.*

¹⁸ P.C.R., militant consecvent pentru făurirea Frontului unic muncitoresc, în „Scinteia” nr. 6 971 din 6 mai 1966.

¹⁹ Vezi *Manifest al C.C. al P.C.R.*, apărut la începutul lunii ianuarie 1934, în A.I.S.I.S.P., cota A XVIII—40, inv. 723; broșura *Situația și sarcinile imediate ale U.T.C.*, Edit. C.C. al U.T.C., ianuarie 1934, în A.I.S.I.S.P., cota Ab XVIII-3, inv. 1 530 etc.

organisme internaționale, care nu au aprobat acest pas tactic al C.C. al P.C.R.²⁰ de a se adresa cu propuneri de front unic partidelor social-democrat și socialist-unitar²¹.

O frână serioasă în calea făuririi unității clasei muncitoare a constituit-o existența unei atitudini de adversitate la unii lideri social-democrați care au folosit frecvent tot felul de epitete la adresa comunistilor²². Elementele ostile unității de acțiune au impus la Congresul C.G.M. din octombrie 1934 adoptarea unei rezoluții în care se menționa că „mișcarea sindicală stă din punct de vedere principal pe punctul de vedere că frontul unic nu reprezintă o soluție sănătoasă”²³.

Astfel, eforturile pentru realizarea unității s-au împletit inevitabil, cum pe drept remarcă la vremea respectivă Ilie Pintilie, cu lupta împotriva virfurilor reformiste²⁴. Din păcate, uneori s-a pus semnul egalității între aceste elemente și conducerile P.S.D. și P.S.U. și chiar între partidele respective. „Trebuie demascat în fața maselor rolul spărgător, denunțator și calomniator al P.S.D. și P.S.U.”, arăta unul dintre manifestele tipărite de către C.C. al P.C.R. la începutul anului 1934²⁵.

Împotriva unor asemenea aprecieri și-au ridicat glasul încă din 1934, prin presă, militanți de seamă ai mișcării muncitorești. Într-un articol intitulat *Un limbaj care trebuie să se schimbe*, publicat în „Proletarul”, M. Gh. Bujor cerea: „Împotriva tovarășilor de luptă de ieri și de mâine, ba chiar și de azi, pentru că, deși nu luptă alături, luptă totuși sub același steag și pentru aceeași credință, cuvântul grăit sau scris să fie înaripat de convingere, încălzit de entuziasm și însuflețit de zîmbetul îmbietor al prieteniei”²⁶.

Condițiile extrem de grele în care a trebuit să se desfășoare activitatea pentru crearea frontului unic, prigoana antipopulară, adinca ilegalitate a partidului comunist și a altor organizații muncitorești, lipsa unor consistente drepturi și libertăți cetățenești, mașinațiile sistematice ale burgheziei de a deruta și dezbină masele muncitoare au constituit tot atâtea piedici grele în calea făuririi unității muncitorești.

Trecind peste asemenea dificultăți existente în cadrul mișcării muncitorești sau în afara ei organizații ale P.C.R., activiști de partid și elemente socialiste și social-democrate au desfășurat în continuare o activitate permanentă de apropiere, de cunoaștere reciprocă, de înțelegere în realizarea frontului unic pe probleme vitale ale clasei muncitoare, ale poporului român. La sfîrșitul lunii februarie 1935, P.C.R., ținînd seama de curentul tot mai puternic către unitate conturat în organizațiile P.S.D., în cursul anului anterior a adoptat într-o rezoluție a Comite-

²⁰ Scrisoarea lui Gorn (Stefanski), trimisă în numele Biroului Politic al C.C. al P.C.R. Secretariatului balcanic al Internaționalei Comuniste în toamna lui 1934 (Arhiva C.C. al P.C.R., fond. 1, dosar 136, inv. 8, f. 23—32).

²¹ Ibidem.

²² „Lumea nouă” din 11 august 1935.

²³ Ibidem din 4 noiembrie 1934.

²⁴ Vezi Ilie Pintilie, *Jos masca!*, în „Ecolul” nr. 12 din 21 octombrie 1934; P. Constantinescu-Iași, *Frontul unic. Social-democrații rup frontul unic*, în „Cuvînt nou” nr. 10 din 17 noiembrie 1934.

²⁵ A.I.S.I.S.P., cota A XVIII-40, inv. 723.

²⁶ „Proletarul”, an. VII, nr. 78.

tului său Central hotărîrea deosebit de importantă potrivit căreia „în toată lupta pentru frontul unic proletar lozincă luptei contra fascismului și necesitatea creării în jurul proletariatului a unui F.P.A. larg trebuie puse pe planul dintîi”²⁷.

Un pas înainte al P.C.R. a fost și abordarea într-un context mult mai larg a făuririi frontului unic, și anume atît pe planul contactelor și încheierii de acorduri la nivelul conducerilor partidelor clasei muncitoare, cît și pe planul celorlalte organizații muncitorești. În rezoluția Comitetului Central al P.C.R. de la sfîrșitul lunii februarie 1935 se arăta că una din sarcinile de mare însemnătate ale zilei era lupta pentru unitatea sindicală, care „va avea o însemnătate hotărîtoare pentru lupta de front unic proletar și de creare a F.P.A. în jurul simburelui proletar încheiat”²⁸.

P.C.R. s-a adresat printr-un manifest tipărit în martie 1935, „Către Comitetul Executiv al P.S.D. și către C.C. al P.S.U., către membrii P.S.D., P.S.U. și sindicatelor afiliate C.G.M.”²⁹, pentru încheierea frontului unic pe baza unui program conținînd obiective privitoare la revendicările economice și politice ale clasei muncitoare. Propunerile au fost reînnoite apoi în septembrie. Ceva mai tîrziu, la 1 noiembrie același an, partidul comunist, îngrijorat atît de faptul că „un bloc imperialist fascist central european sub comanda Germaniei hitleriste e în grabnică formație”, cît și pentru că „Japonia militaristă rupe zilnic cite o bucată nouă din trupul Chinei”, arăta într-o scrisoare către Comitetul Executiv al P.S.D. că „proletariatul este răspunzător de soarta poporului său în fruntea căruia istoria îl cheamă”. Părăsind hotărît rigiditatea ce însoțise uneori acțiunile sale și adoptînd o tactică tot mai elastică, P.C.R. insista : „Imense sînt puterile unite ale maselor. Formidabilă e puterea unită a proletariatului... Rolul nostru de proletari, rolul partidelor noastre de partide muncitorești este să fie în fruntea acestei lupte ! Succesul ei atîrnă numai și numai de unitatea proletară, de unitatea maselor. Această unitate e în curs și nimic nu o va putea opri. Să ajutăm, să grăbim realizarea ei !”³⁰.

În multe orașe, ca București, Cluj, Iași, în regiunile Banat, Transilvania și Dobrogea, efervescența pentru realizarea frontului unic a crescut mult atît printre muncitorii români, cît și printre cei de alte naționalități : maghiari, germani, sîrbi³¹.

Un accent deosebit a fost pus începînd din 1935, dar mai cu seamă în 1936, pe realizarea unității sindicale. În ciuda particularităților fiecărei organizații sindicale, a concepțiilor tactice diferite, necesități imperioase dictau realizarea unificării sindicale. Mai presus de orice trebuia luat în considerare faptul că cele trei centrale sindicale aparțineau clasei muncitoare românești, că ele trebuiau să acționeze unitar pentru obținerea revendicărilor lor.

²⁷ Vezi *Sarcinile apropiate ale P.C.R.*, Edit. C.C. al P.C.R., martie 1935, p. 11, în A.I.S.I.S.P., cota AB XIX-2, inv. 841.

²⁸ *Op. cit.*, p. 13.

²⁹ A.I.S.I.S.P., cota A XIX-8, inv. 797.

³⁰ A.I.S.I.S.P., cota A XIX-19, inv. 812.

³¹ *Manifest al Comitetului din Banat al P.C.R.*, în A.I.S.I.S.P., cota A XIX-31, inv. 820.

Ținând seama de toate acestea, P.C.R. s-a orientat în mod just către constituirea unei organizații profesionale puternice³² prin unirea tuturor muncitorilor în cadrul C.G.M. La rîndul lor, syndicatele aflate sub conducerea P.S.D. au primit în majoritate favorabil aceste acțiuni, menite să ducă la strîngerea rîndurilor muncitorimii. Într-un articol publicat în ziarul „Lumea nouă”, T. Iordăchescu arăta marea importanță pe care o avea întărirea sindicatelor din C.G.M. cu „elementele marxiste, comunistii”.

Sub presiunea membrilor de rînd ai sindicatelor social-democrate și datorită cererilor insistente ale muncitorilor din syndicatele dizolvate, Comitetul Executiv al C.G.M., în ședința sa din 26 ianuarie 1935, a hotărît să primească în rîndurile confederației pe toți membrii Sindicatelor unitare și independente care solicitau acest lucru³³.

„Sindicatul — seria publicația de front unic „Să ne dăm mîinile” în numărul său din februarie 1936 — este fortăreața noastră a muncitorilor și ea trebuie întărită cu orice preț. Partidul comunist a făcut primul și cel mai însemnat pas în direcția aceasta, îndemnînd pe toți muncitorii să intre în syndicatele afiliate Confederației Generale a Muncii”.

Lupta comunistilor, a elementelor înaintate din rîndurile socialiștilor și social-democraților pentru concentrarea muncitorimii într-o singură organizație sindicală s-a încheiat în linii generale în 1936. Drept urmare, Consiliul general al Sindicatelor unitare s-a autodizolvat³⁴. Crearea și existența începînd din 1936 a unei singure organizații sindicale într-o întreprindere sau profesiune, o singură uniune pe ramură și un singur organ central sindical pe țară — C.G.M. — au avut o mare însemnătate practică, fiind un succes de mare importanță pe linia înfăptuirii frontului unic al clasei muncitoare din țara noastră.

Mii de muncitori comuniști, social-democrați, socialiști și sindicaliști din Capitală și din țară au participat, sub semnul unității, în anii următori la sărbătorirea zilei de 1 Mai³⁵.

Deosebit de puternică a fost ridicarea maselor muncitoare împotriva pericolului fascist, a legionarismului în timpul sărbătoririi lui 1 Mai 1939, una dintre puținele manifestări din Europa care au avut loc în condițiile ofensivei hitleriste încurajate după acordul de la München. Starea de spirit revoluționară a oamenilor muncii, potrivit regimului de dictatură regală și „Gărzii de fier”, a căpătat amploare datorită activității P.C.R., colaborării lui strînse cu socialiștii și cu alte forțe democratice, creșterii neconținute a influenței comunistilor în rîndul maselor. Succesul manifestației de 1 Mai 1939, caracterul ei politic, de luptă anti-fascistă, a fost asigurat în mod deosebit de Comisia conspirativă de organizare, în rîndurile căreia au activat revoluționari înflăcărați ai partidului

³² Arhiva C.C. al P.C.R., fond. 5, dosar 922, f. 30, 37 și 53; dosar 879, f. 297—298.

³³ „Lumea nouă” din 17 ianuarie 1937.

³⁴ Arhiva C.C. al P.C.R., fond. 5 dosar 825, f. 16—18.

³⁵ „Scînteia”, an. VI, nr. 6—7 din 23 mai 1936; „Arena”, an. I, nr. 5 din 16 mai 1936, în articolul intitulat *După 1 Mai*, semnat de Șt. Voicu, se arată: „Pentru înția oară de la sciziunea mișcării muncitorești, 1 Mai, ziua internațională de luptă a proletariatului, a avut la noi anul acesta caracterul unei manifestări comune a tuturor organizațiilor muncitorești. Mai mult chiar, d-nii Flueraș și Titel Petrescu, răspunzînd apelurilor stăruitoare ale masei, s-au pronunțat la un moment dat pentru lupta unită a clasei muncitoare împotriva ofensivei capitaliste și a pericolului fascismului agresiv”; „Lumea nouă”, an. XXX, nr. 19 din 9 mai 1937.

comunist, printre care s-a remarcat în mod deosebit tinărul de 21 de ani Nicolae Ceaușescu, ca și Constantin David, Alexandru Iliescu și alții. Un rol de seamă au avut de asemenea tinerii comuniști din capitală care activau în interiorul breslelor, în cercurile culturale ale acestora : Elena Ceaușescu (Petrescu), Eftimie Iliescu, G. Prodan ș.a.

Mii și mii de oameni au manifestat pe străzile Bucureștiului, ale altor orașe din țară contra fascismului și pericolului de război. „Calea Victoriei — se consemna într-un raport al organelor represive — avea aspectul unui cîmp de manifestație revoluționară”³⁶. Numeroase lozinci lansate de comuniști în timpul demonstrațiilor erau îndreptate împotriva „Gărzii de fier” și terorismului acesteia. Masele de demonstranți au cerut cu vigoare eliberarea deținuților politici comuniști, antifasciști și totodată arestarea trădătorilor de țară. „Din piepturile a 20.000 de demonstranți — seria „Scinteia” — răsună : „Jos fascismul ! Jos „Garda de fier !”, „Jos regimul de dictatură regală !” „Pace — piine — pămînt — libertate !...” „La muncă egală, salariu egal !”... , strigă femeile susținute, de bărbați”³⁷.

Dînd o înaltă apreciere întrunirilor și demonstrațiilor de la 1 Mai 1939, Plenara a VI-a a C.C. al P.C.R. din iunie același an sublinia că ele au contribuit la mobilizarea oamenilor muncii împotriva „Gărzii de fier”, la lupta pentru apărarea intereselor naționale, constituind o victorie de prestigiu a P.C.R.³⁸.

Evenimentele de la 1 Mai 1939 din România au avut un larg ecou și peste hotare în U.R.S.S., Anglia, Franța etc. Totodată, în cadrul Congresului internațional pentru democrație, pace și apărarea persoanei umane, desfășurat la Paris între 12 și 14 mai 1939, s-a apreciat că manifestațiile populare din ziua de 1 Mai din România au avut un puternic caracter antifascist și antirăzboinic, „ceea ce este dovadă că poporul român se aliază la mișcarea antifascistă și că voința sa este de a lupta în mod real împotriva agresorului și fascismului”³⁹.

Numeroase alte fapte, încărcate de profunde semnificații, atestă întărirea spiritului de unitate în rîndurile clasei noastre muncitoare. În prima jumătate a anului 1940, la București, Cluj, Brașov, Arad, Iași, Constanța, Timișoara, Baia Mare și Sibiu au avut loc impunătoare manifestații, în cadrul cărora oameni ai muncii — români, maghiari, germani și de alte naționalități s-au ridicat cu hotărîre împotriva pericolului hitlerist-fascist amenințător⁴⁰. Cînd la 26 august 1940 peste 300 de hitleriști și legionari au încercat la Reșița să pună stăpînire pe arena muncitorilor, comuniștii și socialiștii din localitate, uniți, au apărut-o cu succes⁴¹.

În octombrie 1940 muncitori germani din Reșița și Anina au participat alături de tovarășii lor de muncă români și maghiari, la impunătoare acțiuni, care aveau și un pronunțat caracter antifascist. La Jimbolia, în aceeași lună luau parte la o grandioasă manifestație de stradă antilegio-

³⁶ Arhiva C.C. al P.C.R., fond. nr. 68, dosar 6 146, f. 383.

³⁷ „Scinteia”, an. IX, nr. 20(110), iunie 1939 ; Arhiva C.C. al P.C.R., fond. 68, dosar 6 146, f. 28 ; fond. 5, dosar 824, f. 31.

³⁸ „Lupta de clasă”, an. XX, nr. 6, august 1939.

³⁹ Arhiva C.C. al P.C.R., fond. 1, dosar 211, f. 169.

⁴⁰ Ibidem, dosar 241, f. 44 ; Arhiva istorică centrală, fond. Ministerul Propagandei Naționale, dosar 1096/1940, f. 4.

⁴¹ Ibidem, fond. 11, dosar 3 080, f. 101.

nară și antihitleristă peste 2000 de muncitori români, germani și maghiari. De menționat că în rândurile luptătorilor revoluționari arestați în toamna anului 1940 în plină teroare horthystă — în Banat și Transilvania, la Timișoara și Reșița, la Caransebeș, Anina, Bocșa Montană și în alte localități se aflau alături de români numeroși muncitori din rândurile naționalităților conlocuitoare : germani, maghiari și sârbi⁴².

Instaurarea dictaturii militare-fasciste în septembrie 1940, lichidarea totală a libertăților democratice, intensificarea terorii fasciste împotriva comuniștilor și tuturor elementelor democratice, subjugarea economică și politică a României de către Germania hitleristă etc. au creat mari greutăți în calea realizării F.U.M. Dar înfăptuirea F.U.M. a rămas crezul clasei noastre muncitoare, pe care nu l-a părăsit niciodată în timpurile vitrege ale dictaturii antonesciene, el fiind prezent și în coloanele puținelor publicații : „România liberă”, „Buletinul informativ”, „Apărarea”, „Tinărul patriot”, „Népszabadság” ș.a. care au reușit prin eroismul comuniștilor să vadă lumina tiparului în ciuda opresiunii fasciste-hitleriste.

Încă de la începutul anului 1941, în documentul : *Pentru pacea și independența poporului român*, P.C.R. preciza că singura cale pentru asigurarea unui regim democratic în România : „este lupta unită pentru crearea frontului unic al clasei muncitoare”⁴³. Această idee fundamentală avea să fie reluată în Rezoluția C.C. al P.C.R. din ianuarie 1942, când, pentru salvagardarea poporului român „comuniștii — se cerea în mod imperios — trebuie să realizeze frontul unic cu social-democrații pe scară locală, regională și națională”⁴⁴.

Experiența cîștigată de-a lungul anilor de către P.C.R. în unirea energiilor clasei muncitoare, prestigiul cucerit de comuniști în lupta de rezistență împotriva dictaturii militaro-fasciste și a Gestapoului, pe de o parte, și apropierea momentului oportun al răsturnării regimului antonescian, pe de altă parte, impuneau pregătirea la începutul anului 1944, a pasului hotărîtor în direcția înfăptuirii unității de acțiune a clasei muncitoare din România. Astfel, chiar în cursul lunii ianuarie, C.C. al P.C.R. a elaborat documentul intitulat *Sarcini urgente*, care cuprindea măsurile ce trebuiau întreprinse pentru scoaterea țării din război, între acestea un loc important revenind unității de acțiune a clasei muncitoare.

Exprimînd punctul de vedere al partidului comunist, îmbrățișat cu tot mai multă înflăcărare de către întreaga noastră națiune, postul de radio „România liberă”, în emisiunea sa din 15 aprilie spunea printre altele : „Frați români ! Se apropie ziua de 1 Mai. În acest an sărbătoarea primăverii și a veseliei trebuie să fie ziua luptei întregului popor, indiferent de convingerile politice, de religie sau origine socială. Trebuie să fie ziua unirii tuturor forțelor democratice, antifasciste în lupta contra cîmpitorilor, pentru salvarea patriei. Acest 1 Mai trebuie să fie piatra de hotar a suferințelor noastre...”⁴⁵.

⁴² Ibidem, fond. 11, dosar 2 832, f. 2, 247 și 285 ; dosar 3 062, f. 217 ; dosar 3 080, f. 168 ș.a.

⁴³ Arhiva C.C. al P.C.R., fond. 1, dosar nr. 164, f. 1—3.

⁴⁴ Gh. Tuțui, A. Petric, *Frontul Unic Muncitoresc în România*”, Edit. politică, București, 1971, p. 59.

⁴⁵ A.I.S.I.S.P., cota Ab. XXV-4, inv. 1123, p. 12.

Între timp, în condițiile deosebit de grele ale dictaturii antonesciene și ale terorii Gestapoului hitlerist au avut loc discuții și tratative purtate de militanții comuniști și social-democrați pentru realizarea grabnică a frontului unic. Au fost stabilite de comun acord tactica și strategia de urmat. S-a întocmit platforma pe baza căreia urma să se realizeze acordul de colaborare dintre P.C.R. și P.S.D.”⁴⁶.

După definitivarea înțelegerii de front unic și a manifestului de constituire care stabilea principiile și obiectivele conlucrării dintre P.C.R. și P.S.D., *reprezentanții celor două partide au hotărât împreună ca vestea încheierii în prima jumătate a lunii aprilie 1944 a Frontului Unic Muncitoresc să fie adusă la cunoștința tuturor oamenilor muncii din România cu prilejul zilei de 1 Mai, ziua unității și solidarității internaționale a celor ce muncesc.*

Manifestul — apel, tipărit la 21 aprilie și difuzat în întreaga țară glăsuia : „Muncitorimea își strânge astăzi rindurile în *front unic* la noi ca pretutindeni.

În ziua de 1 Mai, ziua ei de *luptă* și de *speranță*, muncitorimea organizată, unită de la comuniști până la social-democrați, *cheamă întreaga clasă muncitoare*, pe toți muncitorii organizați și neorganizați, întreg *poporul român*, toate *clasele* și *păturile sociale*, toate *partidele* și *organizațiile*, *indiferent de culoare*, politică, credință religioasă și apartenență socială, la *luptă hotărâtă* pentru : *pace imediată!* *Răsturnarea guvernului Antonescu*, *formarea unui guvern național din reprezentanții tuturor forțelor antihitleriste*, *izgonirea armatelor hitleriste din țară*, *sabotarea și distrugerea mașinii de război germane!*... Întregul popor este chemat să lupte cu toate puterile pentru „*O Românie liberă, democratică și independentă!*”⁴⁷.

Realizarea unității de acțiune între P.C.R. și P.S.D., constituirea comitetelor de Front Unic Muncitoresc, acțiunile de difuzare a Manifestului de 1 Mai 1944 atît în Capitală cit și în numeroase centre muncitorești din țară : Ploiești, Timișoara, Cimpina, Brașov, Brăila etc. au determinat intensificarea măsurilor de urmărire și represiune din partea Direcției poliției de siguranță. Organele de siguranță raportau că în noaptea de 26/27 aprilie 1944 au fost răspindite în mai multe locuri manifeste de 1 Mai prin care muncitorimea era chemată să acționeze în Front Unic Muncitoresc⁴⁸.

Realizarea Frontului Unic Muncitoresc a determinat creșterea capacității de acțiune și a forței de organizare a clasei muncitoare, exercitînd o puternică influență asupra unirii celorlalte forțe naționale patriotice. Reflectînd această stare de lucruri, „Buletinul Capitalei”, ziar editat de organizația Ilfov a P.C.R. scria : „Cu mare bucurie luăm cunoștință de primul pas făcut pe drumul unirii forțelor antifasciste prin crearea Frontului unic muncitoresc, care unește întreaga muncitorime organizată, de la comuniști până la social-democrați”⁴⁹. Pretutindeni, înfăptuirea frontu-

⁴⁶ Gh. Tuțui, *Evoluția Partidului Social-Democrat din România de la frontul unic la partidul unic* (mai 1944 — februarie 1948)”, Edit. politică, București, 1979, p. 12.

⁴⁷ Arhiva Institutului de studii istorice și social-politice, fototeca, clișeele nr. 1 437, 1 735..

⁴⁸ Arhiva C.C. al P.C.R., fond nr. 1, dosar 245, f. 410 ; dosar 400, f. 52.

⁴⁹ „Buletinul Capitalei”, nr. 4, din 1 iunie 1944.

lui unic era primită cu vie satisfacție. De altfel, în scurt timp au fost constituite comitete de front unic la Atelierele C.F.R. „Grivița”, uzinele „Malaxa”, „Lemaître”, „Vulcan”, „Ford român”, S.T.B. și în alte întreprinderi principale din Capitală, cit și din țară.

„...Evenimentele istorice, experiența socială și politică a poporului nostru — subliniază tovarășul Nicolae Ceaușescu — evidențiază cu putere însemnătatea excepțională a realizării unității de luptă a celor ce muncesc. Frontul Unic Muncitoresc a jucat un rol esențial și în evoluția procesului revoluționar în perioada de după eliberarea țării. Unitatea de acțiune i-a permis clasei muncitoare să se situeze permanent în fruntea marilor bătălii politice, pentru înnoirea democratică a țării...”⁵⁰.

Frontul Unic Muncitoresc a fost principalul factor, care a determinat constituirea la 20 iunie 1944 a Blocului Național-Democrat, compus din P.C.R., P.S.D., P.N.Ț. și P.N.L., hotărâte să acționeze în comun pentru înlăturarea dominației fasciste și instaurarea unui regim democratic. Frontul unic a constituit de fapt catalizatorul tuturor forțelor naționale patriotice în înfăptuirea actului istoric crucial din august 1944⁵¹. „Muncitorimea unită în FRONTUL UNIC MUNCITORESC — se arăta într-un manifest editat în luna iulie 1944 — cheamă, în ceasul acesta de grea cumpănă, întregul popor român, toate partidele și organizațiile — acele strînse în Blocul Național-Democrat și acele care se găsesc încă în afara acestui bloc — să formeze un singur FRONT PATRIOTIC NAȚIONAL...”⁵².

După declanșarea victorioasă a revoluției de eliberare națională și socială, antifascistă și antiimperialistă ideea unității clasei muncitoare a căpătat un cimp nelimitat de manifestare și de înfăptuire. Prin proiectul de platformă pentru realizarea partidului unic al clasei muncitoare din România, adoptat la 12 noiembrie 1947 de către C.C. al P.C.R. și C.C. al P.S.D., problema de care ne-am ocupat a intrat în stadiul său final — făurirea partidului unic al clasei muncitoare⁵³, eveniment ce avea să încununeze îndelungata luptă a clasei noastre muncitoare pentru unitate.

Anii construcției socialiste au proiectat la adevărata sa importanță istorică și însemnătate națională — unitatea clasei muncitoare din România.

Ridicînd pe trepte mereu mai înalte întreaga ei activitate, clasa muncitoare, clasă conducătoare în societatea noastră, dobîndește, sub steagul glorios al partidului, noi și însemnate victorii pe drumul luminos al făuririi societății socialiste și comuniste în România.

⁵⁰ Nicolae Ceaușescu, *Istoria poporului român*, Edit. Militară, București, 1983, p. 511.

⁵¹ A.I.S.I.S.P., cota A-XVIII-11.

⁵² Ibidem, cota A-XXVII-10.

⁵³ Vezi în organul central al C.C. al P.C.R., „Scinteia”, articolul *Bazele ideologice ale partidului proletariatului* în numărul din 19 noiembrie 1947 și *Partidul — avangarda clasei muncitoare* în numărul din 23 noiembrie, în „Libertatea”, organul central al C.C. al P.S.D.: „De la frontul unic muncitoresc la partidul unic muncitoresc în numărul din 28—29 noiembrie 1947 și *Democrația internă de partid*, apărut la 11 decembrie etc., prin care erau explicate principiile platformei F.U.M.

L'UNITÉ — ASPIRATION ET ACCOMPLISSEMENT DANS LA LUTTE DE LA CLASSE OUVRIÈRE DE ROUMANIE

RÉSUMÉ

Dans son histoire bi-séculaire, la classe ouvrière s'est affirmée en permanence en tant que la classe la plus avancée sur la scène de la vie socio-politique du pays. La réalité historique démontre pleinement que les succès les plus marquants ont été obtenus lorsque le prolétariat de Roumanie a agi en étroite union dans la lutte pour l'accomplissement des idéaux du peuple, de ses propres intérêts.

Le Front Unique Ouvrier a représenté une nécessité objective, une condition essentielle pour le triomphe de l'activité patriotique.

En examinant des faits historiques éloquents de la décennie qui précéda la deuxième guerre mondiale et de la période même de son déroulement, on relève l'importance majeure qu'a présenté l'unité politique et d'action de la classe ouvrière dans la lutte contre le danger fasciste, contre la dictature militar-fasciste et la guerre hitlérienne, de même que dans l'accomplissement de la révolution de libération nationale et sociale, antifasciste et antiimpérialiste en Roumanie. On enregistre des points de vue nouveaux dans la problématique extrêmement complexe du thème, ayant en vue tant la littérature de spécialité que les résultats obtenus comme suite d'amples investigations d'archives et de documents entreprises par l'auteur.

ACTIVITATEA LABORATORULUI DE DEMOGRAFIE ISTORICĂ ÎN CONTEXTUL ISTORIOGRAFIEI ROMÂNEȘTI ACTUALE

DE

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU

„Nu există nici o știință — spunea N. Iorga — în care orizontul să nu trebuiască schimbat mai des decât știința istoriei”. Înnoirile pe care le cunoaște domeniul istoriei în zilele noastre privesc nu numai *informația*, care se rectifică și se îmbogățește, ci și apariția de *domenii noi*, care largesc cadrul cunoașterii istorice, ca și folosirea în investigația istorică a unor noi *metode și tehnici*.

Realizarea marilor colecții naționale de izvoare, *Fontes historiae daco-romanae*, *Documenta Romaniae Historica*, *Călători străini despre țările române*, *Cronici medievale ale României* și altele au pus la îndemina cercetătorilor texte de cel mai mare interes în ediții de înaltă ținută științifică.

În lumina acestor date noi a fost corelat procesul istoric din România cu cel universal, relevându-se deopotrivă trăsăturile comune ale istoriei românești și ale celei universale, precum și cele specifice, determinate de realități istorice distincte. A fost pus în lumină caracterul unitar al dezvoltării societății românești, în ciuda pluralismului statal medieval. Lupta statelor românești pentru apărarea iar mai tirziu redobândirea independenței a făcut obiectul unor investigații aprofundate. Conservarea structurilor de stat prin asigurarea statutului de autonomie, chiar în condițiile dominației otomane, se dovedește a fi rezultatul rezistenței eroice opuse invadatorilor, prin mobilizarea tuturor resurselor demoeconomice și militare, în cadrul formulei războiului întregului popor.

O atenție deosebită a fost acordată structurilor socio-economice ale societății românești, urmărindu-se în lumina noilor preocupări și cuceriri istoriografice, încadrarea lor tipologică. Astfel, alături de trăsăturile comune ale feudalismului românesc, în raport cu cel continental, s-a urmărit definirea aspectelor specifice, atât sub raportul genezei cât și structural. În centrul atenției s-a aflat evoluția relațiilor de producție — în speță a

* Materialele incluse în cadrul acestei rubrici au constituit temele abordate în cadrul lucrărilor primului colocviu al Laboratorului de Demografie Istorică al Facultății de Istorie-filozofie, Universitatea din București.

raporturilor dintre țărani și stăpînii de moșii —, organizarea marelui domeniu, ca celulă de bază a economiei feudale, schimbările intervenite în statutul personal al producătorilor direcți. Element caracteristic al societății feudale românești, țărănimea liberă, care s-a apărut cu succes împotriva ofensivei senioriale în zone întinse, face obiectul unor cercetări speciale, care reiau și reînnoiesc un început valoros, marcat de școala sociologică română din perioada interbelică.

Pe măsură ce locul istoriei evenimentiale l-a luat în tot mai mare măsură cercetarea ansamblului experienței umane, în efortul creator de a pătrunde în straturile adînci ale realității istorice, pentru a surprinde regularități, tendințe, procese, legături între unele și altele din elementele realității, dintre forțele care îi activează pe oameni s-a simțit nevoia unor cercetări de caracter interdisciplinar.

În investigarea condițiilor materiale de existență a românilor o atenție deosebită s-a înțeles că trebuie acordată cercetărilor de demografie istorică. Din această necesitate s-a născut de altfel Laboratorul de demografie istorică pe lângă Facultatea de istorie și filozofie a Universității bucureștene, care reunește oameni de știință de diferite specialități, istorici, geografi, demografi, medici, economiști, matematicieni etc., preocupați de studiul istoriei populației și a politicii în materie de populație.

Evoluția numerică a populației, mișcările ei, compoziția etnică și socială s-au numărat printre obiectivele prioritare ale dezbaterilor din cadrul Laboratorului de demografie, relevîndu-se continuitatea și unitatea poporului român în spațiul carpato-danubiano-pontic.

În direcția îmbogățirii aparatului conceptual al istoriei deosebit de utilă se dovedește preocuparea, cultivată și ea în Laboratorul de demografie istorică, pentru istoria climei, al cărei rost este de a pune în lumină consecințele de scurtă și de lungă durată a variațiilor climatice și a calamităților naturale asupra mediului și oamenilor, în cadrul a ceea ce începe să se numească ecoistoria.

Noua viziune asupra istoriei și necesitatea corelării în tot mai mare măsură a preocupărilor istoriografiei noastre cu cele întreprinse pe plan internațional a impus cercetarea amănunțită a suprastructurii instituționale și a culturii, valorificîndu-se o bogată și prețioasă moștenire din trecut. Rezultatul esențial al investigațiilor a fost relevarea specificului românesc în crearea sau receptarea instituțiilor și formelor politice, precum și încadrarea marilor curenți culturale în contextul european.

Cercetările de istorie culturală au beneficiat de înnoirile la care conduc studiile consacrate mentalităților colective, care, deși aflate încă la început de drum, deschid largi orizonturi nu numai pentru înțelegerea faptului cultural, dar și al procesului istoric general.

Lărgirea sferei de cunoaștere a istoriei naște obligația pentru istoricul demn de acest nume să-și lărgască permanent cunoștințele, să înglobeze în cîmpul său vizual realizările din alte zone de cercetare.

În cazul Laboratorului de demografie istorică, dezvoltarea lui în viitor este condiționată de preluarea a tot ce s-a creat valoros în domeniul său, ca și în alte domenii conexe. Istoria populației nu poate fi desprinsă de structura economică și organizarea social-politică a societății; dinamica populației este reflectarea într-un fel sau altul a trăsăturilor modului de

producție dintr-o anumită perioadă istorică. Deși unele aspecte ale variațiilor demografice apar puțin legate sau chiar independente de modul de producție, există în fond un raport dialectic între condițiile vieții materiale și indicii demografice. În orice etapă concretă a dezvoltării istorice se manifestă legături și interacțiuni strânse și continue între factorii economici, politici, demografici, culturali.

Aceasta face ca în programul Laboratorului de demografie istorică, care numără printre colaboratorii lui numeroși cercetători tineri, perfecționarea metodologiei investigației istorice să ocupe o pondere însemnată. Scopul ei este să slujească adevărului istoric, reliefării lui. S-a spus, pe drept cuvânt, că dacă în artă noul trebuie să fie frumos, în știință trebuie să fie și adevărat. Slujirea adevărului și prin el propășirea științei este principiul care a condus la înființarea Laboratorului de demografie istorică și căruia el înțelege să-i rămână fidel.

DEMOGRAFIE ȘI ISTORIE: SPRE O NOUĂ SINTEZĂ?

DE

VLADIMIR TREBICI

1. Considerațiile ce urmează exprimă punctul de vedere al unui *demograf* (și nu al unui istoric!), justificat de faptul că *demografia istorică* este un *condominium* al istoriei și demografiei. Problemele pe care am dori să le abordăm sînt următoarele :

a) ce avantaje asigură demografia istorică demografiei contemporane?

b) ce metode noi poate pune la dispoziție demografia (analiza demografică sau demografia formală) demografiei istorice?

c) ce posibilități noi de colaborare există între istorie și demografie în planul demografiei istorice după ce cu cîțiva ani în urmă (1978) s-a serbat „nunta de argint” dintre istorie și demografie? (J. Dupâquier).

2. Numeroși istorici și demografi sînt de acord să facă următoarea distincție : demografia contemporană, demografia istorică, paleodemografia, fără să mai vorbim de istoria populației — problema la care ne vom referi mai tirziu.

a) *demografia contemporană* — demografie care acoperă perioada așa-zisă statistică, adică demografia pe baza recensămintelor populației și actelor de stare civilă (căsătorii, nașteri și decese), la care se adaugă migrațiile. Această perioadă în Franța, de pildă, după unii specialiști, ar începe de la recensămîntul populației din 1851 și se continuă pînă astăzi.

b) *demografia istorică* „s’occupe des populations du passé pour lesquelles on dispose de sources écrites” (L. Henry. *Dictionnaire démographique multilingue*, 1981). Într-o altă formulare : „étude des populations anciennes et particulièrement celles pour lesquelles on ne dispose pas des données statistiques dans les formes modernes (statistiques du mouvement de la population et des recensements)”. Distincția dintre demografia istorică și cea contemporană constă în caracterul particular al surselor utilizate și al metodelor specifice de tratare și de analiză : registre parohiale, reconstituirea familiilor, genealogii, observația longitudinală etc. (R. Pressat, *Dictionnaire de démographie*, P.U.F., Paris, 1979, p. 41—42).

c) *paleodemografia* : studiul populațiilor din trecut pentru care nu există surse scrise (L. Henry, G. Acsady).

d) *istoria populației* : istoria *demografică* a populației (tributară demografiei pentru metodologie și demografiei istorice pentru date reconstituite privind numărul populației, nașteri, căsătorii și decese); istoria

socială a populației (colaborarea dintre istorie, sociologie și științele politice), istoria *economică* a populației (istorie și economie politică); istoria *mentalităților* populației (istorie și psihologie socială), ca să nu amintim decât pe cele mai importante.

Pentru *istoria populației* esențial este conceptul de „populație — dezvoltare socială și economică”, relație înțeleasă în dublu sens :

a) populația ca factor al schimbărilor sociale, politice, economice, culturale, psihologice ; în terminologia din ultimele trei decenii se spune : „consecințele sociale și economice ale evoluției populației” ;

b) societatea, economia ca factori care influențează evoluția populației, fenomenele demografice (natalitatea, mortalitatea, nupțialitatea, migrațiile), structurile demo-sociale și economice ale populației, repartitia populației în teritoriu, urbanizarea etc. Aici intră teoriile economice, sociologice, antropologice, ecologice ale fertilității și familiei, ale mortalității, ale nupțialității etc.

Să se remarce că pentru istoria populației, în ambele accepțiuni, o condiție *sine qua non* este existența datelor privind populația, fenomenele demografice dar și a celor care se referă la fenomenele economice (venit național, producție agricolă și industrială, transporturi, mișcarea prețurilor etc.), a datelor privind fenomenele sociale, ecologia și meteorologia etc.

3. Dacă *perioadele* care constituie obiectul fiecărei discipline specificate anterior sint cele determinate de existența și caracterul informațiilor (statistice, prestatistice și paleodemografice) — perioade ce variază de la o țară la alta — în schimb istoria disciplinelor menționate este următoarea :

a) istoria și istoria populației — existență milenară ;

b) demografia : nașterea ei este considerată convențional ca fiind marcată de lucrarea lui John Graunt : „Natural and political observations...” (1662) ;

c) demografia istorică : constituirea ei a avut loc în urmă cu trei decenii și ceva (1946—1953) și este legată de numele istoricului M. Reinhard (1949), al istoricului economist J. Meuvret (1946), al istoricului economist P. Goubert și, mai ales, al demografului, statisticianului și matematicianului L. Henry (1953), cu al său studiu *Une richesse démographique en friche : les registres paroissiaux*. Nu numai demografia franceză — et pour cause ! — folosește această periodizare, considerind că demografia istorică este o creație recentă și, mai ales, franceză, dar și demografiile din alte țări împărtășesc această părere (D. V. Glass și D.E.C. Eversley, 1965, de pildă).

După o evoluție foarte rapidă în decurs de trei decenii, demografia și-a cîștigat drept de cetate, recunoscut deopotrivă de istorie și de demografie, fiind caracterizată drept „une discipline de pointe” (J. Dupâquier) sau „le fer de lance de la démographie moderne” (J.N. Biraben).

Există astăzi cîteva manuale de demografie istorică (a se vedea *Bibliografia*), iar numărul studiilor de demografie istorică s-a înmulțit considerabil. Curînd după școala franceză, s-au constituit alte școli naționale : *canadiană* (H. Charbonneau, J. Legaré), *engleză* (D. V. Glass, D.E.C. Eversley, T. Hollingsworth, P. Schofield), *belgiană* (E. Hellin, Etienne Van de Walle), *italiană*, *germană* și nu în ultimul rînd școala

românească de demografie istorică. J. Dupâquier menționează pe prof. Ștefan Pascu și Ștefan Ștefănescu.

4. Apariția și dezvoltarea demografiei istorice oferă câteva elemente instructive, pe care nu le examinăm aici. Util mi se pare totuși să evocăm că începuturile ei (1946—1953) sînt legate de necesitatea explicării *crizelor alimentare* și influenței acestora asupra mortalității și evoluției populației (J. Meuvret) și a explicării fertilității populației contemporane, ceea ce l-a condus pe L. Henry la noțiunea de *fertilitate naturală*, determinată pe baza datelor demografice reconstituite pentru sec. XVII și XVIII.

Să mai observăm, în acest context istoric, crearea de societăți de demografie istorică (Franța, 1963), înființarea de reviste de demografie istorică, ținerea de congrese și sesiuni naționale și internaționale, constituirea Comisiei internaționale de demografie istorică pe lângă Uniunea Internațională pentru studiul științific al populației (președinte J. Dupâquier).

5. Demografia istorică este deci o realitate. Specificul ei constă în *particularitatea* surselor documentare, a metodelor de valorificare și de analiză a acestora, a modelelor pe care le elaborează (unele asemănătoare cu cele folosite pentru țările din lumea a treia care nu au surse statistice).

Planul cel mai ambițios este cel al istoricilor și demografilor francezi. După ancheta, pe bază de eșantion (1958), pentru despuiera registrelor parohiale, sarcină asumată — și dusă la bun sfîrșit — de Institutul Național de Studii demografice, cu concursul valoros al arhiviștilor, cu care prilej s-a reconstituit informația mergînd îndărăt pînă în 1670, recent (1980) s-a trecut la o fază nouă : investigarea informației existente înainte de 1670 (J. N. Biraben).

6. În cursul evoluției sale, demografia istorică a încorporat o serie de metode ale demografiei clasice și — fapt mai important — a elaborat o serie de metode noi, adaptate la specificul surselor.

Se constată în ultimii ani folosirea unor instrumente moderne ale demografiei formale : modelul populației stabile în diferite variante, modele probabiliste speciale, anchete longitudinale, metoda sondajului și retroproiectările demografice, teoria sistemelor, metoda simulărilor electronice. Această tendință permite afirmația că sînt create condiții pentru o nouă fază a colaborării între demografie și istorie.

7. Demografia istorică și istoria populației au făcut progrese notabile și în România. Pentru dezvoltarea lor în continuare ne permitem să formulăm câteva sugestii, adresate deopotrivă istoricilor ca și demografilor, economiștilor, sociologilor, juriștilor, medicilor, ecologilor, urbanistilor, ținînd seama de faptul că populația este obiect de studiu multi- și interdisciplinar :

a) Inventarierea studiilor efectuate pînă în prezent, cu evaluarea *perioadelor* și *domeniilor* reprezentate. Aceasta ar duce la elaborarea unei *bibliografii selective critice*, însoțită de comentarii.

b) Inventarierea surselor *statistice* și *extrastatistice* privind populația României și fenomenele demografice (catagrafii, catastife, recensăminte, actele de stare civilă, registre parohiale etc.).

c) Elaborarea, pe această bază, a unui *manual de demografie istorică românească*, ținînd seama de specificul surselor documentare, iar pe

de altă parte, de necesitatea folosirii metodelor moderne de analiză demografică și statistică.

d) Elaborarea unui *plan de perspectivă de cercetări de demografie istorică*, sub auspiciile Institutului de istorie „N. Iorga”, cu colaborarea celorlalte institute, filiale, centre etc. și cu sprijinul Direcției Generale a Arhivelor Statului. Acest proiect de plan ar putea fi supus unei discuții generale, cu invitați din toate centrele și cu reprezentanți ai disciplinelor interesate. Cu același prilej, s-ar delimita adevăratele probleme de falsele probleme și s-ar pune capăt unor discuții școlastice, sterile.

8. Să spunem în încheiere cât de importante sînt studiile de demografie istorică pentru demografia contemporană, care ar beneficia enorm pentru explicarea unor fenomene actuale, nedescifrate pînă în prezent. Cîștigul pentru știința istorică românească este indiscutabil.

9. Autorul prezentelor însemnări se angajează să participe la elaborarea „Manualului” (partea de analiză demografică și statistică) și la întocmirea „Bibliografiei selective” și își exprimă convingerea că în afară de specialiștii profesioniști vor putea fi antrenați o serie de cercetători pasionați, în special din rîndul celor ce scotocesc arhivele, documentele vechi etc., al căror aport nu ar fi deloc neglijabil. Căci iată ce spune J. Dupâquier : „Nu este necesar să fii specialist, nici măcar să ai o diplomă universitară pentru a face treabă utilă în acest domeniu (al demografiei istorice — n.n.) : cu un pic de metodă și spirit organizat („esprit de suite”), fiecare poate să pună o cărămidă la edificiul care se construiește zi de zi și an de an : istoria demografică a Franței” (p. 42).

Afirmatia este pe deplin valabilă și pentru România. Istoria demografică a României nu este cu puțință decît cu colaborarea unui mare număr de specialiști, competenți și entuziaști, care, la capătul muncii lor, oricît de modestă ar fi ea, vor putea spune :

„Fecimus quid potuimus, faciant alii melius potentes”!

BIBLIOGRAFIE

A. Manuale de demografie istorică

- 1 M. Fleury, L. Henry, Des registres paroissiaux à l'histoire de la population. *Manuel de dépouillement et d'exploitation de l'état civil ancien*. INED, 1956 (reeditări 1965 și 1976).
- 2 L. Henry, *Manuel de démographie historique*, Librairie Droz, Genève, Paris, 1967.
- 3 T. H. Hollingsworth, *Historical Demography*, New York, 1969.
- 4 P. Guillaume, J. P. Poussou, *Démographie historique*. A. Colin, Paris, 1970.
- 5 J. Dupâquier, *Introduction à la démographie historique*. Gamma, Paris-Montréal, 1974.
- 6 L. Graneli Benini, *Introduzione alla demografia storica*, Firenze, 1974.
- 7 A.E. Imhof, *Einführung in die historische Demographie*, München, 1977.

B. Studii de demografie istorică

- 1 M. Reinhard, A. Armengaud, J. Dupâquier, *Histoire générale de la population mondiale*, Edit. Montchrestien, 1968.
- 2 D. V. Glass, D.E.C. Eversley, *Population in History*, Aldine Publishing Company, Chicago, 1965.
- 3 *La mesure des phénomènes démographiques*, Hommage à Louis Henry, în *Population*, 32e année, Septembre 1977, (în special, J. Dupâquier, *Histoire et Démographie*, p. 299—321).

- 4 J. N. Biraben, P. Blanchet, *Le mouvement naturel de la population en France avant 1670*, in *Population*, 6, 1982, p. 1099–1132.
- 5 D. K. Șelestov, *Istoriia i demografia*, in „Voprosi Istorii, ” nr. 5, 1981.
- 6 L. Roman, *Sciences de l'histoire, démographie et démographie historique*, in „Analele Universității București”, *Istorie*, anul XXVIII, 1980.

DÉMOGRAPHIE ET HISTOIRE : VERS UNE NOUVELLE SYNTHÈSE ?

RÉSUMÉ

Partant de la distinction entre la démographie contemporaine, la démographie historique et la paléodémographie et précisant le caractère spécifique de chacune d'entre elles prises à part, l'auteur-démographe — fait un court historique de la démographie historique et de la démographie, soulignant les moments caractéristiques de l'histoire de la démographie historique, dans son acception moderne. A la constitution de la démographie historique ont contribué en égale mesure l'histoire et la démographie, les avantages s'avérant bénéfiques pour les deux sciences. La démographie „classique” a emprunté à la démographie historique une série de méthodes et modèles, indispensables à l'étude du phénomène démographique ; à son tour, la démographie historique enrichit considérablement l'analyse démographique contemporaine concernant les tendances de longue durée dans l'évolution de la population et des principaux phénomènes démographiques. Dans le même temps, la démographie historique a élaboré une série de méthodes qui s'avèrent utiles à la démographie dans l'analyse des phénomènes contemporains. Un renforcement de la collaboration entre les deux disciplines est possible et nécessaire, compte tenu des acquisitions les plus récentes de celles-ci. Ce postulat est particulièrement actuel pour la démographie et l'histoire de Roumanie : les progrès de la démographie historique et de la démographie, enregistrés ces deux dernières décennies constituent des prémisses favorables à une nouvelle synthèse. On fait en ce sens quelques propositions d'ordre pratique.

IMPORTANȚA ISTORIEI MEDIULUI ÎNCONJURĂTOR PENTRU DEMOGRAFIA ISTORICĂ

DE

PAUL CERNOVODEANU

În zilele noastre se cunoaște ce importanță prezintă factorii ecologici și ce pondere a căpătat în societatea contemporană mediul înconjurător. Într-adevăr, „dintr-un termen de specialitate, folosit îndeosebi de geografi și biologi”, el s-a transformat, acum, într-o noțiune comună la îndemîna atît a specialiștilor, cît și a celui mai larg public”¹. De aici și tendințele geografiei moderne de a studia mediul înconjurător în calitatea sa de cadru al existenței vieții, al activității societății omenești, fiind singura disciplină, care, apropiată istoriei integrează într-un teritoriu natural ce evoluează după legi ale naturii, omul și activitatea lui socială dirijată de legi sociale².

Un cercetător american, Otis Duncan, s-a străduit încă din 1959 să formuleze o definiție destul de generală a ecologiei ca disciplină științifică ce studiază raporturile de interdependență dintre om și mediul ambiant, stabilind patru categorii de probleme demografice de mare interes și pentru ecolog și anume: distribuția populației, compoziția, creșterea și mobilitatea ei³.

Așadar, oamenii de știință — în rîndul cărora ne mărginim a enumera din ultimele decenii numai pe un Barry Commoner⁴, Lennart J. Lundqvist⁵, Guy Bolat⁶ sau Karl W. Deutsch⁷ — nu mai pun astăzi la

¹ Silviu Neguț, *Un singur pămînt... Omul și mediul înconjurător*, București, 1978, p. 83.

² Alexandru Roșu și Irina Ungureanu, *Geografia mediului înconjurător*, București, 1977, p. 217—223

³ *Human ecology and population studies* în Ph. Hauser and O. Duncan, *The Study of Population 1959*, New York, 1959, p. 678—716.

⁴ *The closing Circle. Nature, Man and Technology*, New York, 1971.

⁵ *Environmental quality and politics* în „Social Science Information”, 1973, nr. 2, p. 43—61.

⁶ *Marxisme et environnement*, Paris, 1973, p. 12—22.

⁷ *On the interaction of ecological and political systems* în „Social Science Information”, 1974, nr. 4, p. 5—16. K. W. Deutsch a editat și lucrarea *Eco-Social systems and ecopolitics. A reader on human and social implications of environmental management in developing countries*, Paris, UNESCO, 1977, 368 p. Interesul temei a fost dovedit și prin includerea ei sub forma de *Demografie, epidemii, ecologie* în problematica celui de al XV-lea Congres internațional de științe istorice de la București (august 1980), la secția de *Metodologie*, unde la raportul general prezentat de prof. englez Michael W. Flinn (cf. *Rapports, I Grand thèmes et méthodologie... XVe Congrès International des sciences historiques-Bucarest, 10—17 Août 1980*, p. 587—616) s-au adăugat și co-rapoartele și referatele altor istorici prezentînd aspecte de eco- și iatro-istorie din Belgia, Franța, Italia, Elveția, America centrală și țara noastră (*Ibidem*, p. 617—714),

îndoială consecințele pe plan socio-economic și demografic ale factorilor ecologici într-un anumit cadru geografic, fără a le exagera însă importanța în raport cu fenomenele de bază ale infrastructurii. În țara noastră în aceeași perioadă s-a ajuns la concluzii similare⁸.

Firește, în ansamblul factorilor ecologici, cei care au avut o pondere însemnată asupra mediului ambiant și cu repercusiunile cele mai perceptibile pe plan economic, social și demografic au fost cei de ordin climatic⁹.

Chiar în secolul nostru atât de avansat din punct de vedere tehnologic, sub ochii noștri, asistăm la ce dezaastre de natură ecologică pot duce anomalii climatice. Dacă în țările dezvoltate industrial efectele calamităților pot fi mai ușor remediate, în schimb pentru o parte din țările lumii a treia, afectate de subnutriție și subdezvoltare, ele prezintă o gravitate excepțională. Exemplul cel mai pregnant îl reprezintă acel al secetei prelungite din Sahel, afectând încă din 1968 cele mai sărace țări centr-africane, provocând pierderi de șeptel, dezastru agricol, subalimentație cronică și epidemii, toate ducând la o accentuată scădere a fondului demic prin emigrări sau letalitate; de aici o diminuare, aproape catastrofală a potențialului lor economic și apelul permanent la asistență internațională¹⁰.

Dacă asemenea consecințe ale anomaliilor climatice se ivesc sub ochii noștri, ne putem, desigur, imagina ce proporții puteau să capete efectele calamităților în trecutul omenirii, cînd slaba dotare tehnică, starea înapoiată a agriculturii, imposibilitatea de a dispune de rezerve alimentare și insuficienta dezvoltare a medicinei, incapacitățile să facă față flagelului epidemiilor — corolar obligatoriu al malnutriției —, se aflau realmente, în imposibilitate de a combate în mod eficient proporțiile

precum și unele intervenții complementare, comentînd sau lărgind aria geografică a dezbaterii nu numai la alte țări ale continentului european ca Suedia, Polonia sau Germania dar și la Africa Neagră (cf. *Actes*, IV (1)...XVe Congrès international... Bucurest, 1982, p. 493—516).

⁸ Vezi de pildă grupul de studii publicat în volumul colectiv *Urbanization and Human Environment. Social and Historical Studies*, Bucharest, 1973, 202 p.; Mircea Malița, *Gîndirea și metodologia științifică în abordarea problemelor ecologice* în „Revista economică”, nr. 2/1976, p. 16—18; Ștefan Pascu, *Demografie și ecologie*, în „Revista de istorie”, 33 (1980), nr. 4, p. 707—723; Paul Cernovodeanu, *Environment and History*... în „Nouvelles études d'histoire”, vol. VI₁, Bucurest, 1980, p. 297—307.

⁹ Emmanuel Le Roy Ladurie, unul din cercetătorii cei mai avizați ai problemei și într-un sens chiar fondatorul școlii moderne de climatologie istorică după cel de-al doilea război mondial, în articolul său programatic *Histoire et climat* în „Annales. Économies-Sociétés-Civilisations”, 14 (1959), nr. 1, p. 34 recunoștea că trebuie „să se acorde climatului locul ce-i revine în istoria societăților tradiționale, loc care nu este nici primul, nici cel din urmă”. Această evidențiere „va îngădui să se determine în ce măsură pura întîmplare sau legătura dintre anotimpuri și recolte au slujit, împiedicat, deviat citeodată, tendințele profunde și necesitatea lăuntrică a dezvoltării istorice”. Vezi, pentru istoriografia românească interesante considerații ale lui Samuel Goldenberg, *Clima, climatologia și istoria* în „Analele Institutului de istorie și arheologie”, Cluj, XVI (1973), p. 431—444 și Lucian Boia, *Climatologia istorică* în „Revista de istorie”, 32 (1979), nr. 6, p. 1119—1130. O imagine de ansamblu asupra acestor fenomene în țara noastră la Paul Cernovodeanu și Paul Binder, *Repères à une histoire de la climatologie roumaine* în „Revue Roumaine d'histoire”, XIX (1980), nr. 2—3, p. 267—275.

¹⁰ *La FAO en Afrique*, Londres, Organisation des Nations Unies pour l'alimentation et l'agriculture (FAO), 1983, p. 4—5, 7, 10—11, 18, 29—31, 36, 40—41; *Problèmes de production de l'Afrique subsaharienne* în vol. *Rapport sur l'alimentation mondiale 1983*, Rome, FAO, 1983, p. 12—14. Pentru ajutorarea țărilor din această regiune a Africii, afectate de flagelul foametei, Organizația Națiunilor Unite pentru Alimentație și Agricultură a constituit un Comitet permanent interstatat de luptă împotriva secetei din Sahel (CILSS).

unor astfel de dezastre, soldate cu pierderea a mii sau chiar zeci de mii de vieți omenești¹¹.

Dar pe lângă calamitățile naturale — datorate în mare măsură anomaliilor climatice, despre care nu doresc să insist acum — vreau să atrag discuția pe un alt teren și anume pe acel al exemplelor oferite de istorie în privința înțeleptei sau relei gestiuni a resurselor naturale oferite omeni-rii de mediul înconjurător. Căci, pe lângă calamitățile naturale — involuntare — însăși omul a contribuit uneori, cu bună știință, alterind ecosistemele mediului ecologic, să provoace dezastre, afectându-și sursele de hrană și viață și diminuându-și, în consecință, fondul demic.

Am avut prilejul să mă refer în trecut la câteva exemple prezentate de prof. Jean Dorst, unde universitarul francez făcînd analiza a trei tipuri de civilizații extraeuropene ce au înflorit în antichitate și evul mediu, remarcă că ele au fost condamnate la pieire în momentul ruperii echilibrului între mediul ambiant și societate. O proastă gestiune a solului (adică defrișarea irațională a junglei, despăduririle și extinderea pășunilor într-o regiune supusă unei puternici eroziuni eoliene), a dus treptat la „deşertificarea” ținuturilor unde acum aproape 4000 de ani a înflorit majestuoasă civilizație de la Mahendo Djarô (din actualul Pakistan). În schimb o rea gestiune și o risipă a fondurilor acvatice — prin sporirea nesăbuită a unui întreg șir de baraje și rezervoare cu capacitate tot mai mare pe numeroase cursuri de riuri ale Campuchiei medievale în vederea irigării orezăriilor ce împinzeau ținutul — a provocat o dispersare a surselor de apă, o secare a lor, urmate de alunecări de terenuri, determinînd în ultimă instanță o ruinare treptată a unei agriculturi altădată prosperă, provocînd crize economice și convulsii sociale, care, adăugate invaziilor popoarelor viet de la nord și est, au pecetluit în sec. XIII soarta imperiului khmer.

Aceleași dispersări a rezervelor acvatice i-a căzut victimă în mare măsură și civilizația mayasă din America centrală în sec. XI, unde prin devierea irațională a cursurilor unor riuri, săparea de canale artificiale și irigări intensive reclamate de o extindere necugetată a recoltelor de porumb, s-a ajuns la epuizarea surselor de apă, la băltirea celor rămase în smîrcuri și mlaștini infestate de țînțari anofeli, agenți propagatori ai malariei. Prin restrîngerea drastică a suprafețelor agricole și în curînd epuizarea lor, mayașii s-au stins treptat de foamete, fiind decimați și de maladii, în special de febra galbenă¹².

Dar istoria oferă și alte exemple mai apropiate regiunilor noastre. Pretutindeni în jurul bazinului mediteranean, dar mai ales în partea sa orientală și nord-africană, despăduririle iraționale din antichitate au schimbat structura solului, au lăsat locul deșerturilor. Faimoșii cedri și chiparoși din Liban, odinioară fala acestei țări, pomeniți și în Cartea I-a a

¹¹ Vezi, în special, *Civilisation matérielle et capitalisme (XVe — XVIIIe siècles)*, Paris, I, 1967, p. 32 — 68; Jacques le Goff, *Civilizația Occidentului medieval* (trad. Maria Ilioban), București, 1970, p. 314 — 330; Jean Delumeau, *La peur en Occident (XIVe — XVIIIe siècles)*. *Une cité assiégée*, Paris, 1978, p. 213 — 215 etc.

¹² Paul Cernovodeanu, *Lucrări recente din istoriografia străină privind interdependența dintre demografie și ecologie în „Analele Universității București”*, Istorie, XXXI (1982), p. 133 — 135.

Împăraților din Vechiul Testament pe vremea lui Solomon și a lui Hyram, rege al Tyrului¹³, au dispărut — printr-o intensă exploatare — nu multă vreme după aceea¹⁴; la fel pe țărmurile Greciei defrișări și despăduriri neinspirate, gospodărirea inadecvată a rarelor surse acvatice au dat naștere la apariția unor terenuri aride pe care Platon le descria cu tristețe: „pământul nostru, față de cel dinainte, seamănă acum cu scheletul unui corp descărnat de boală”¹⁵. La fel se poate vorbi și de regiunea sahariană de acum 8 sau 9 milenii, pe atunci o zonă suficient de fertilă pentru a alimenta un număr indescutibil de oameni; în cursul celor 6—7 milenii scurse pînă la începuturile erei noastre, izvoarele au secăt, nisipul și pietrișul au luat în stăpînire terenul fără ca omul să intervină. El este responsabil însă de extinderea și agravarea acestui rău natural, deoarece triburile au transformat adeseori terenuri fertile în zone de pășunat, turmele de capre sau vite cornute aflîndu-se de cele mai multe ori în echilibru instabil cu mediul ambiant¹⁶. De aici înregistrarea de pierderi demografice în rîndul populațiilor din regiune, prin decese sau emigrări. Fenomenul s-a repetat și în stepele Asiei centrale. Cauzelor geofizice ce au determinat ivirea unei vaste zone deșertice străbătînd continentele african și asiatic din Sahara pînă în pustiuul Gobi trecînd prin Peninsula arabică și deșertul mesopotanian, li s-au adăugat, încă din antichitate și evul mediu, neprevăderea populațiilor de păstori nomazi, disprețuind sedentarismul și muncile agricole și risipind, în schimb, zestrea naturală primită, secătînd solul și abuzînd — pînă la distrugere — de rarele surse de apă întîlnite. După cum a arătat atît de elocvent istoricul francez René Grousset, dezvoltarea societăților agricole din ce în ce mai bogate în vîzul și prin contactul cu populațiile rămase la stadiul pastoral și îndurînd teribilele crize de foamete, pe care pe timp de secetă, le impunea stepa, a adăugat contrastului economic cel mai izbitor contrastul social adesea cel mai crud¹⁷. În asemenea condiții năvălirea periodică a nomazilor spre pămînturile cultivate a devenit un fel de lege a naturii¹⁸. Direcția invaziilor între zona stepelor și aceea a culturilor a fost pentru Asia acelea de nord-sud. Populațiile nomade turco-mongole s-au îndreptat spre Persia, India, China. Valul migrațiilor ce s-a abătut și asupra Europei între sec. V—VII cînd populații germanice și slave au fost deplasate spre sudul și centrul continentului în mare măsură sub presiunea triburilor turco-mongole își găsește aceeași explicație¹⁹. Dacă invaziile hunilor și ale avarilor în Europa s-au

¹³ Cartea întâi a Împăraților din Vechiul Testament, 5:1—10.

¹⁴ Harry M. Orlinsky, *Ancient Israel*, Ithaca, New York, 1958, p. 79—80, 82.

¹⁵ Platon, *Critias ou de l'Atlantide* în *Oeuvres complètes* (ed. Léon Robin M. J. Moreau), Paris, „Bibliothèque de la Pléiade”, II, 1950, p. 532. Cf. și Pierre Lévêque, *L'aventure grecque*, Paris, 1964, p. 124, 187, 334.

¹⁶ H. Lhote, *À la découverte des Fresques du Tassili*, Paris, 1958; André Varagnac, *L'homme avant l'écriture*, Paris, 1959, p. 102, 105.

¹⁷ René Grousset, *L'Empire des steppes. Attila, Gengis-Khan. Tamerlan*, Paris, 1948, p. 22—28.

¹⁸ Émilienne Demougeot, *Variations climatiques et invasions* în „Revue historique”, Paris, 89 (1965), tome CCXXXIII, fasc. I, p. 1—22 și H.H. Lamb, *Climate History and the Modern World*, Methuen, London and New York, 1982, p. 175.

¹⁹ P. Riché, *Les invasions barbares*, Paris, 1953; Robert S. Lopez, *Naissance de l'Europe*, Paris, 1962, p. 33—64; Jacques Le Goff, *Civilizația occidentului medieval*, p. 53—87.

dovedit efemere, în schimb sedentarizarea bulgarilor apoi a ungarilor ²⁰ a constituit un fenomen interesant de aclimatizare, ce nu s-a mai repetat decît parțial în cazul uzilor, pecenegilor și cumanilor în parte, asimilați ²¹, dar a eșuat total în privința mongolilor, ce și-au păstrat identitatea chiar prin crearea unui stat separat în Evul Mediu, al Hoardei de Aur.

Desigur societățile sedentare au avut de plătit un greu tribut invaziilor popoarelor migratoare, total refractare vieții agrare și profund ostile structurilor urbane, suferind inerente pierderi și perturbări ale fondului demic, dar reușind să elimine sau să asimileze elementele străine. Fenomenul a fost de altfel cunoscut și istoriei țării noastre în așa-zisa perioadă a „mileniului întunecat” ²².

Dar lăsînd la o parte, acum, acești factori incidentali, trebuie să mai relevăm faptul că în privința mediului ambiant — atît în țara noastră ca și în alte părți — am asistat în decursul istoriei și la unele intervenții moderate ale factorului uman pentru schimbarea habitatului, în vederea obținerii unor condiții de trai ameliorate. De aici defrișări de păduri, asanări de mlaștini, extinderi de terenuri agricole, operații bine cunoscute și înregistrate de istoria economică dar mai puțin sub raport demo-ecologic. O examinare atentă a migrațiilor interne, a întemeierilor ca și a mutării sau părăsirii unor așezări rurale sau urbane trebuie analizate nu numai din punct de vedere socio-economic sau antro-po-geografic dar și ecologic și demografic ²³. În felul acesta am putea lua cunoștință de ecosistemele preferate de-a lungul timpului — pădure, deal într-o perioadă, șes sau luncă într-alta — sau dimpotrivă am ști despre cele considerate improprii traiului, uneori și din pricina unei exploatari prea intensive a resurselor solului și apei. Stabilirea unor astfel de zone în hărți cu caracter geoistoric ar fi de un considerabil interes pentru determinarea mobilității sociale a populației țării noastre în evul mediu sau în epoca modernă ²⁴.

²⁰ D. Koscev, Ch. Christov, D. Anguelov, *Précis d'histoire de Bulgarie*, Sofia, 1963, p. 18—26; György Györffy, *Autour de l'état des seminomades: le cas de la Hongrie* în *Études historiques hongroises*, Budapest, 1975, p. 220—238.

²¹ C. Necșulescu, *Năvălirea uzilor prin fările române în Imperiul bizantin* în „Revista istorică română”, IX (1939), p. 185—206; Petre Diaconu, *Les Pelchénègues au Bas Danube*, Bucarest, 1970 și *Les Coumans au Bas-Danube aux XIe et XIIe siècles*, Bucarest, 1978.

²² Vezi în special culegerea de studii *Relations between the autochthonous population and the migratory populations*, Bucharest, 1975 iar cadrul general al problemei la Nicolae Stoicescu, *Continuitatea românilor. Privire istoriografică, istoricul problemei, dovezile continuității*, București, 1980, în special p. 159—178 și 203—244, ca și la Ștefan Olteanu, *Societatea românească la cumpănă de mileniu. Secolele VIII—XI*, București, 1983.

²³ R. S. Lopez, *Naissance de l'Europe*, p. 128—136 și Ion Blaga, *Principiile deplasărilor intersectoriale de populație activă* în „Analele Academiei „Ștefan Gheorghiu”, V (1975), p. 99—109. Pentru țara noastră vezi în special Louis Roman, *Așezările rurale ale Țării Românești în veacurile XVI—XIX* în „Revista de istorie”, 31 (1978), nr. 8, p. 1365—1378; Dumitru Ciurea, *Evoluția așezărilor și a populației rurale din Moldova în secolele XVII—XVIII* în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie” A. D. Xenopol din Iași”, XIV (1977), p. 123—155; Tudor Mateescu, *Sate dobrogene dispărute în cursul secolului al XIX-lea* în *Ibidem*, XIII, (1976), p. 171—183 și în special Ștefan Mets, *Emigrări românești din Transilvania sec. XIII—XX. Cercetări de demografie istorică* (ed. a II-a), București, 1977.

²⁴ Vezi în general considerațiile lui Ion Donat, *La vie pastorale chez les Roumains et ses problèmes* în „Dacoromania. Jahrbuch für östliche Latinität”, Freiburg München, I (1973); p. 78—103 și Corneliu Bucur, *Direcții ale demografiei istorice românești: transhumanța pastorală* în „Revista de istorie”, 31 (1978), nr. 12, p. 2285—2305.

Și, în sfârșit, înainte de a încheia, aș dori să mai ofer un singur exemplu — de data aceasta luat din istoria națională — cu privire la efectele negative constatate ca urmare a utilizării neraționale a resurselor naturale. Se știe că în țara noastră cultura porumbului — plantă de origine americană — a luat o deosebită extindere începând de la sfârșitul sec. XVII, ajungând să înlocuiască, în apreciabilă măsură, meiul²⁵. Mămăliga obținută din făina de porumb — considerată superioară celei de mei — a ajuns treptat alimentul de bază al hranei țaranului. Atita vreme cît hrana țaranului a fost completată — pe cît era posibil — și prin alte alimente cu valoare nutritivă, îndeosebi carne, nu s-a constatat nici un efect nociv. Liberalizarea comerțului exterior după pacea de la Adrianopol a dus, însă, la o extindere nemăsurată a terenurilor semănate cu porumb, destinat exportului, dar și consumului intern, precum și la vînzarea intensivă a animalelor. Hrana țaranului a început să se bazeze aproape exclusiv pe mămăliga obținută din făina de porumb, făcîndu-și astfel apariția din al patrulea deceniu al secolului trecut cunoscuta boală a pelagrei²⁶. La originea maladiei se afla o policarență nutritivă, axată pe lista vitaminelor din grupul B, în special a vitaminei P.P. (acidul nicotinic), precum și a proteinelor, ce nu mai era suplinită și prin consumul — oricît de modest — dar în condiții satisfăcătoare al cărnii sau al altor alimente hrănitoare. Curînd pelagra s-a extins, cantonîndu-se cu un caracter endemic în acele zone ale țării, în care alimentația insuficientă din punct de vedere calitativ și cantitativ s-a bazat aproape în exclusivitate numai pe consumul mămăligii din făină de porumb²⁷. Este, cred, un exemplu elocvent în care impactul ecologic s-a adăugat tarelor de origine socio-economice a unei societăți apuse.

Astăzi, în zilele noastre, inițiatorul politicii de protecție a mediului înconjurător din țara noastră este Partidul Comunist Român, ce are în vedere, înainte de toate, asigurarea unui mediu sănătos de dezvoltare a generațiilor viitoare. Programul P.C.R. prevede că „Partidul va promova o politică consecventă... de aplicare strictă a prevederilor legii cu privire la conservarea nealterată a mediului înconjurător, asigurînd condiții de viață corespunzătoare poporului nostru atît în prezent cît și în viitor”²⁸. Dealtfel, încă din luna iulie 1973 Marea Adunare Națională a votat Legea pentru protecția mediului înconjurător iar la Congresul Consiliilor populare județene și a președinților Consiliilor populare municipale, orașenești și comunale din februarie 1976 au fost adoptate programele naționale de conservare și gospodărire a pădurilor, de amenajare a bazinelor hidrografice în vederea prevenirii inundațiilor și de folosire complexă a apelor pentru combaterea secetei și irigare a ogoarelor.

Prin îndrumarea competentă a Partidului și a Secretarului său General, tovarășul Nicolae Ceaușescu, care a acordat permanent o atenție specială acestor probleme, au luat ființă și activează cu toată răspunderea

²⁵ C. C. Giurescu, *Influence of the New World in the field of economy. I. Plants of American origin in the Carpatho-Danubian area* în „Nouvelles études d'histoire”, V (1975), p. 269—271.

²⁶ I. Claudian și N. Gruia-Ionescu, *Pelagra, patologie-sociologie*, Ploiești. 1944, p. 70—73.

²⁷ I. Claudian, *Alimentația poporului român*, București, 1939, p. 95—106 și p. 111—112.

²⁸ *Programul Partidului Comunist Român de făurirea Societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României*, București, 1976, p. 79—80.

în țara noastră Consiliul Național pentru Protecția Mediului Înconjurător (1974), Consiliul Național al Apelor și Centrul de fizica pământului și seismologie.

La fel, în comunitatea internațională importanța mediului ambiant în viața omului este pe deplin și unanim recunoscută. De aceea, acum 12 ani, la 5 iunie 1972 Adunarea Generală a O.N.U. a instituit, la propunerea unui grup de state, printre care și România, „ziua internațională a mediului înconjurător”. Marcarea în fiecare an, la 5 iunie, a acestei zile constituie un binevenit prilej de a readuce în atenția guvernelor, a opiniei publice din întreaga lume, problema de stringentă actualitate a protejării mediului natural, de a evidenția necesitatea combaterii poluării aerului și a apei, degradării solului și a exploatării raționale a resurselor planetei.

L'IMPORTANCE DU MILIEU AMBIANT POUR LA DÉMOGRAPHIE HISTORIQUE

RÉSUMÉ

L'importance de l'écologie est reconnue à présent sur le plan international, ses effets sur le plan social, économique et démographique étant mis en relief. La distribution de la population, la composition de celle-ci, l'accroissement de son taux et de sa mobilité se trouvent dans un étroit rapport d'interdépendance entre l'homme et le milieu ambiant. Les anomalies climatiques provoquent actuellement encore des désastres d'ordre écologique si l'on ne citait que les effets dramatiques de la sécheresse catastrophique de Sahel — pour ce qui est des pays centre-africains. En dehors des calamités naturelles — dues avec priorité aux anomalies climatiques — l'histoire offre des cas où les hommes eux — mêmes ont contribué à détruire le milieu ambiant et à rompre l'équilibre écologique par une gestion erronée des ressources naturelles. On cite en exemple les déboisements et les défrichements exagérés dans une région soumise à une puissante érosion éolienne qui ont conduit à la transformation en désert des régions est-méditerranéennes et des terres où s'est épanouie la majestueuse civilisation de Mahendo-Djaro (de l'actuel Pakistan); aussi, le gaspillage des réserves aquatiques a-t-il scellé le sort de la civilisation maya d'Amérique centrale au cours du XIe siècle et la destruction de l'empire khmer du Cambodge médiéval pendant le XIIIe siècle etc. En outre, le développement et la prospérité des sociétés agricoles au vu et en contact avec les populations demeurées dans le stade pastoral et endurant les terribles crises de famine que la steppe imposait par temps de sécheresse, a ajouté au contraste économique le plus flagrant le contraste social souvent le plus cruel. Dans ces conditions, l'invasion périodique des nomades vers les terres cultivées est devenue une espèce de loi de la nature. La direction des invasions entre la zone des steppes et celle des terres cultivées a été en ce qui concerne l'Asie celle nord-sud. La vague des migrations enregistrées également en Europe durant l'intervalle compris entre le Ve et le VIIe siècle, lorsque des populations germaniques et slaves ont été déplacées en grande mesure vers le sud et le centre du

continent sous la pression des tribus turco-mongoles trouvent la même explication. Mais, au long de l'histoire ont existé également certaines interventions modérées du facteur humain pour le changement de l'habitat, en vue d'obtenir des conditions de vie meilleures. Enfin — dans l'histoire de la Roumanie aussi — l'on a constaté les effets négatifs de l'utilisation irrationnelle des ressources naturelles. Ainsi, au XIXe siècle, la nourriture du paysan commença à consister presque en exclusivité en polenta obtenue à partir de la farine de maïs, ce qui détermina l'apparition de la pélagre. Actuellement, l'initiateur de la politique de protection du milieu ambiant de Roumanie est le Parti Communiste Roumain qui, par son programme, vise à assurer un milieu ambiant sain en vue du développement des futures générations. De même, l'importance du milieu ambiant dans le vie de l'homme a été pleinement et unanimement reconnue dans la communauté internationale, lorsque l'Assemblée générale de l'O.N.U. a déclaré le 5 juin 1972 en tant que „Journée internationale du milieu ambiant”.

EPIDEMIILE ȘI CONSECINȚELE LOR DEMOGRAFICE

DE

GHEORGHE BRĂTESCU

Până nu demult, evenimentele majore survenite pe plan medico-sanitar, și în primul rînd marile epidemii, nu au atras îndeobște decît atenția iatroistoriografilor. Chiar despre molimele care au bîntuit cu atîta furie de-a lungul antichității și al evului mediu și asupra cărora analiștii și memorialiștii au stăruit cu nestăpînită oroare, istoricii vorbeau parcă în treacăt, menționîndu-le doar ca pe niște apariții cu totul accidentale și negîndu-le, de regulă, orice rol determinant. De fapt, mai binevoitori se arătau istoricii față de anumite fenomene medicale cu caracter singular, cum ar fi bolile și betesugurile unor personaje celebre, a căror „patografie” era uneori invocată pentru a da seama de substratul evenimentelor politice sau militare.

Trebuie însă arătat că, în bună măsură, această situație este azi depășită. Astfel, odată cu afirmarea demografiei istorice ca disciplină autonomă, importanța factorilor medicali, igienici și sanitaro-antiepidemici în declanșarea marilor crize demografice a fost pe deplin recunoscută; este semnificativă în această privință includerea pe ordinea de zi a celui de-al XV-lea Congres internațional de științe istorice, organizat la București în august 1980, a unei dezbateri special consacrate raporturilor dintre „demografie, epidemii și ecologie”. Se poate constata că astăzi sînt, în sfîrșit, întrunite condițiile necesare desfășurării unei fructuoase discuții despre rolul factorilor medicali și îndeosebi ai celor epidemiologici în determinismul istoric.

Discuția aceasta se dovedește a fi cu atît mai utilă cu cît, în diverse producții istoriografice, s-a manifestat, pe lîngă pomenita tendință de a subaprecia influența factorilor medico-sanitari, și deprinderea — mai ales a unor istorici ai medicinei — de a supradimensiona impactul epidemiilor asupra destinului societăților. Una din cele mai la îndemînă, dar — din păcate — imposibil de probat explicații ale prăbușirii civilizației maya este cea a izbucnirii în orașele mayașe a unor pustiitoare molime, care ar fi împrîștînat populația în asemenea măsură încît formele evoluate de viață economică, administrativă și culturală nu au putut supraviețui.

Iatroistoriograful Albert Colnat pune mai ales pe seama unui șir de grave epidemii, dintre care unele au rămas de pomină, decăderea și, pînă la urmă, prăbușirea Imperiului roman: așa-numita „ciumă¹ anto-

¹ Natura acestui flagel nu este bine precizată; după toate probabilitățile nu a fost vorba de ciuma care a decolat Europa în secolele XIV—XIX, termenul latin *pestis*, ca și echivalentul său grecesc *loimos*, desemnînd orice molimă care capătă proporții catastrofice.

nină", care a izbucnit în anul 165 și a durat un deceniu și jumătate, a slăbit într-atît puterea militară a Romei încît a trebuit să se recurgă la barbari pentru asigurarea pazei fruntariilor, măsură care avea să se dovedească purtătoare de mari primejdii; „ciuma lui Ciprian", denumită astfel după scriitorul bisericesc care a descris-o, a bîntuit și ea 15 ani, începînd din 252, și ca urmare a nenumăratelor distrugeri de vieți, a dezorganizării vieții economice și a extremei demoralizări a populației, a prilejuit grele înfrîngeri militare și a încurajat tendințele de dizlocare a autorității imperiale; „ciuma lui Iustinian", declanșată în 542, cu răbufniri timp de o jumătate de secol, a favorizat, prin stagnarea pe plan economic și relaxarea legăturilor administrative, despărțirea deplină a Răsăritului de Apus. Autorul francez se consideră îndreptățit să afirme că Imperiul roman „a murit datorită, în parte, insuficienței științei medicale a epocii și neputinței acestei științe în fața unor atît de teribile epidemii"².

Mergînd tot pe linia supraevaluării efectelor social-economice și culturale ale molimelor, unii istorici ai „ciumei negre", cea care literalmente a devastat Europa în 1348—1350, făcînd aici — după aprecieri destul de aproximative — între 25—40 milioane de victime, consideră că acestui flagel îi revine rolul decisiv în trecerea de la evul mediu la Renaștere, întrucît a subminat puterea economică și politică a seniorilor prin pustiirea unor ținuturi întregi, prin reducerea pînă aproape de anulare a producției agricole, prin întreruperea activităților comerciale și de construcții, prin crearea unui climat social exploziv, ceea ce a dus la o redistribuire a avuțiilor, la o adîncă modificare a mentalităților și la impunerea unor forțe noi în viața economică și politică.

Cu alte cuvinte, începutul și sfîrșitul evului mediu ar sta sub semnul unor memorabile epidemii. Un asemenea punct de vedere „patologist" este totuși greu de acceptat, deoarece evoluția socială se petrece în virtutea dezvoltării legice a unor ample forțe materiale și spirituale, iar nu potrivit capriciului calamităților naturale.

Ceea ce nu înseamnă, desigur, că molimele nu au trezit puternice ecouri în istorie. Aprofundarea stărilor de lucruri din trecutul patriei noastre este în măsură să dovedească aportul efectiv al unor episoade epidemice la configurarea anumitor evenimente, fie grăbindu-le sau întîrziindu-le apariția, fie măcar împrumutîndu-le o alură dramatică.

Se pot semna în această privință numeroase fapte, dar ne mulțumim să amintim aici doar cîteva, a căror semnificație istorică a fost recent subliniată. Nicolae Vătămanu observa că la precizarea cauzelor care au determinat, în anul 271, retragerea administrației romane și a legiunilor din Dacia trebuie neapărat avut în vedere și contextul epidemiologic: imperiul era pustiit atunci de „ciuma lui Ciprian"³. Am putea adăuga că și „ciuma lui Iustinian" a înrîurit destinul romanității orientale, căci „vacuumul demografic" creat în Peninsula Balcanică datorită ravagiilor pestei a înlesnit masiva imigrare a slavilor la sud de Dunăre.

În istoria militară a poporului nostru se cunosc multe cazuri cînd izbucnirea epidemiilor a produs, fie și numai pentru o vreme oarecare,

² A. Colpat, *Les épidémies et l'histoire*, Col. „Hippocrate", Paris, 1937, p. 26—34.

³ N. Vătămanu, *Cîteva epidemii antice (în legătură și cu provincia Dacia)*, în vol. *Din istoria luptei antiepidemice* www.dacoromanea.ro curești, 1972, p. 32.

modificări în planurile de operații, dacă nu chiar răsturnări în raportul de forțe. Tot doctorul Vătămanu remarcă faptul că întetirea ciumei printre ostașii turci a grăbit încheierea campaniei purtate în 1476 de Mahomed al II-lea în Moldova, după lupta de la Războieni⁴.

Sărind peste secole, menționăm amănuntul că prezența, în vara lui 1848, a holerei în Muntenia, deși a creat dificultăți emisarilor guvernului provizoriu trimiși în toate colțurile țării să mobilizeze masele în vederea aducerii la îndeplinire a programului de înnoiri, a avut — cum arăta Paul Cernovodeanu — și un aspect pozitiv, căci a determinat aminarea pînă în toamnă a intervenției trupelor străine trimise să înăbușe mișcarea revoluționară de la noi⁵.

Pline de interes sînt considerațiile pe care Paul Binder le face în legătură cu consecințele demografice ale epidemiilor înregistrate în Brașovul medieval. Pe baza unor estimări rezultate din conscripțiile contabile, cercetătorul brașovean a dedus următoarea dinamică a populației cetății de sub Timpa :

Anul	Număr de locuitori
1480	11 170
1510	10 055
1580	12 305
1679	11 955
1752	12 820

Apare clar din acest tablou că avem a face cu stagnarea numărului locuitorilor în decursul unui interval de aproape trei secole⁶. Evaluările lui Binder corespund perfect cu cele prezentate de Lázár Madaras, care, utilizînd un procedeu elaborat de Paul Niedermanier, a putut stabili că, în răstimpul 1481—1752, rata medie anuală de creștere a populației brașovene a fost de 0,00⁷.

Căutînd o explicație pentru neașteptatul fenomen al menținerii aceluiași număr de suflete de-a lungul evului mediu tîrziu, P. Binder se referă la „a doua șerbie” și la „frecvențele și pustiitoarele moline care, în repetate rînduri, au decimat populația”, precum în anii 1348, 1454, 1480, 1495, 1530, 1533, 1538, 1553—1554, 1556, 1588, 1603, 1633, 1643, 1646, 1718—1719 etc.

Trebuie arătat că aceasta este explicația furnizată în mod curent și de mulți alți istorici atunci cînd e vorba de același fenomen. Într-un coraport prezentat la cel de-al XV-lea Congres internațional de științe istorice, François Lebrun declară fără rezerve : „Nu este exagerat să considerăm că ciurma este marea răspunzătoare pentru stagnarea populației în

⁴ Idem, *Ciuma de după Războieni*, în vol. *Din istoria luptei antiepidemice în România*, p. 35—37.

⁵ P. Cernovodeanu, *Epidemia de holeră din 1848 în Principatele dunărene, după rapoartele consulare engleze*, în vol. *Momente din trecutul medicinei*, Edit. medicală, București, 1983, 304—305.

⁶ P. Binder, *Orașul Brașov — studiu de geografie istorică*, rezumat al tezei de doctorat, Brașov, 1970, p. 12—13.

⁷ Vezi L. Roman, *Constituirea Laboratorului de demografie istorică de pe lângă Facultatea de istorie-filozofie a Universității din București*, în „Revista de istorie”, XXXV (1982), nr. 1, p. 173.

majoritatea orașelor Europei occidentale și cu deosebire în orașele franceze, de la mijlocul secolului al XIV-lea până la sfârșitul celui de-al XVII-lea”⁸.

Dealtminteri, concluzii asemănătoare a formulat și reputatul demograf și istoric Jean-Noël Biraben, cînd a analizat, în lucrarea sa, devenită „clasică”, despre evoluția ciumei în Franța și țările europene și mediteraneene, fluctuațiile populației Barcelonei în perioada cît a bîntuit aici pesta. Recurgînd la o metodă complexă de estimație, menită să asigure utilizarea exhaustivă a firavelor date păstrate din acea epocă, istoriograful francez a întocmit un tabel din care extragem principalele repere :

Anul	Număr de locuitori
1400	36 500
1450	31 500
1490	25 000
1550	35 000
1600	43 000
1650	44 000
1700	42 000
1750	50 000

Stagnarea cifrei populației este și aici incontestabilă. Biraben observă că în decurs de trei secole au bîntuit la Barcelona aproximativ 30 de epidemii (repartizate în vreo 45 de ani epidemici). Dacă în cei 300 de ani la care se referă analiza demografică s-ar fi înregistrat o rată a mortalității de 40⁰ ‰, normală la acea epocă, numărul deceselor ar fi depășit cu puțin 200 000. Dar din datele centralizate la oficiile care au funcționat la Barcelona în timpul epidemiilor rezultă că ciuma a făcut aici, de-a lungul celor trei secole, un total de 110 000 de victime, ceea ce înseamnă că a încărcat cu un surplus de 50 % mortalitatea obișnuită pe atunci. „Înțelegem în aceste condiții — conchide Biraben — întreaga importanță pe care a avut-o factorul ciumă pentru demografia urbană pînă în secolul al XVII-lea. Obligate de flagel să-și reinnoiască, printr-o masivă imigrare permanentă, populația decimată la intervale apropiate, și cu atît mai sensibilă la boală cu cît era mai numeroasă, orașele au înțilnit cu siguranță din partea ciumei un obstacol important în calea dezvoltării lor, și cele mai multe, precum Barcelona, n-au putut să depășească înainte de secolul al XVI-lea cifra locuitorilor de la începutul celui de al XIV-lea, deoarece ciuma le-a împiedicat de la aceasta”⁹.

Într-adevăr, ciuma, care mai cu seamă în primele săptămîni ale izbucnirii molimelor se arăta extrem de ucigătoare, letalitatea ajungînd uneori pînă la 80 %, făcea veritabile hecatombe în orașele de acum patru-cinci secole, cu deosebire în epoca dinaintea adoptării sistematice a măsurilor de carantinare a suspectilor și de izolare a bolnavilor. Dar dacă ne referim fie și numai la datele înfățișate de Biraben nu putem să nu ne sesizăm de faptul că, deși în 1651—1653 s-a încheiat șirul epidemiilor de

⁸ F. Lebrun, *Les crises démographiques en France aux XVIIe et XVIIIe siècles*, în *XVe Congrès international des sciences historiques. Rapports*, vol. I, Edit. Academiei, București, 1980, p. 635.

⁹ J. N. Biraben, *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, Mouton, Paris—Haga, 1975, pp. 212, 215 și 218.

pestă care au bintuit la Barcelona, nu vom constata în deceniile ce au urmat acestei ultime moline o creștere notabilă a numărului de locuitori, fenomen care ar fi fost firesc, de vreme ce „moartea neagră” își curnase definitiv acțiunea nefastă.

Se pune atunci întrebarea dacă nu cumva stagnarea populației urbane, care — cum am văzut — caracterizează tabloul demografic al evului mediu târziu, nu se datorește în principal altor cauze decât ravagiilor pestei.

Departe de a nega cruzimea agresiunii ciumei, trebuie totuși să recunoaștem că, de cele mai multe ori, recuperarea pierderilor de vieți omenеști se realiza, la încetarea epidemiilor, într-un răstimp destul de scurt. Referindu-se la vechile stări de lucruri de pe actualul teritoriu al Belgiei, Claude Bruneel observă că, în perioadele postepidemice, „balanța nașterilor și a deceselor prezenta repede un sold iarăși pozitiv. Chiar după ciumă, deficitul era înlăturat în mai puțin de zece ani; cel mai adesea un interval pe junețate era de ajuns”¹⁰. O asemenea redresare promptă decurgea din creșterea numărului căsătorilor și al nașterilor, „fenomen clasic de recuperare”, precum și din reducerea temporară a mortalității, datorită faptului că indivizii mai puțin robuști căzuseră deja pradă molinei¹¹.

Dar nu încapе îndoială că explicația cea mai simplă a rapidei depășiri a impasului demografic provocat de crizele de mortalitate era oferită de activizarea fluxului migrațional către orașele vlăguite de ciumă. Un lucru uimitor este perfectă reglare spontană a acestui proces de imigrare, astfel încît numărul locuitorilor să nu întreaacă nivelul anterior calamităților. Desigur că reglarea era înlesnită de funcționalitatea specifică așezărilor orășenești medievale, în care comerțul și meșteșugurile erau exercitate numai în cadrul unor corporații și bresle care vegheau cu gelozie la lini-tarea numărului persoanelor ocupate în diversele ramuri ale activității productive.

Dincolo de prezența acestui rigid cadru social-economic și administrativ nu putem să nu presupunem, cînd constatăm cit de statornic s-a menținut, de-a lungul timpului, cifra populației Barcelonei sau a Brașovului, existența unei relații între numărul locuitorilor din așezările urbane ale epocii și dimensiunile activităților concrete desfășurate de acești locuitori. Cu alte cuvinte, cifra populației unui asemenea oraș depindea de amploarea funcțiilor economice, administrative, militare și, eventual, spirituale care îi reveneau acestuia. Dacă deci nu intervenea, la un moment dat, vreo modificare majoră a acestor funcții și mai cu seamă nu survenea nici un progres considerabil în activitatea productivă a locuitorilor, cifra populației nu se modifica simțitor. Orice accident „de parcurs”, cum ar fi fost o epidemie de ciumă, tifos sau dizenterie, nu determina decît o perturbare pasageră, întrucît fie prin exaltarea fertilității, fie mai ales prin intensificarea imigrării se obținea o destul de grabnică revenire la „optimum prestabil”. Dacă deci nici la Barcelona și nici la Brașov numărul

¹⁰ C. Bruneel, *Démographie, épidémies et écologie — Belgique*, în *XVe Congrès international des sciences historiques. Rapports*, vol. I, p. 620.

¹¹ F. Lebrun, *op. cit.*, p. 651. Desigur că urmări negative ale acestei scăderi a natalității din perioadele epidemice se înregistrau totuși mai târziu, la epoca încheierii căsătoriilor și concepției copiilor de către generația, relativ puțin numeroasă, a celor care veniseră pe lume în timpul molinei.

locuitorilor nu a crescut în intervalul 1400—1700, lucrul acesta nu-și află explicația fundamentală în devastările produse de pestă, ci în imobilitatea înregistrată în domeniul forțelor de producție. Coincidența dintre prezența epiasiendemică a ciumei și cifra stagnantă a populației nu înseamnă defel că molimele ar fi constituit *cauza* stagnării; aceste molime au reprezentat cel mult priucipalul *mechanism* al menținerii încăpăținate a unui anumit nivel populațional. Dar acest nivel era decis nu de factori epidemiologici, ci de întreaga conjunctură social-economică.

Nimic mai diferit, la prima vedere, decît fizionomia urbanistică și orientarea activităților desfășurate la Barcelona și la Brașov. În primul caz era vorba de un port mediteranean, legat, de la sfîrșitul secolului al XV-lea, cu Lumea Nouă, iar în celălalt de o cetate ascunsă într-o depreșiune intracarpatică, în plină platformă continentală.

De fapt, asemănările dintre cele două orașe sînt poate mai importante decît deosebirile. Ambele așezări își așumaseră rosturi importante în viața comercială europeană, adăpostind totodată o vie activitate industrială, Barcelona prin șantierul său naval, iar Brașovul prin atelierele meșteșugărești. Chiar în privința poziției lor naturale se întîlnesc anumite similitudini, amîndouă orașele fiind deopotrivă de înghesuite între dealuri și munți: Tibidabo și Timpa împiedicau, mai mult decît ar fi reușit zidurile inconjurătoare, extinderea ariei construite. Există însă o flagrantă asemănare între cele două localități și din punctul de vedere al perspectivei lor demografice: nici una dintre ele nu a reușit vreme îndelungată să depășească un anumit plafon al numărului de locuitori: Brașovul — vreo 10 000, iar Barcelona — cam de patru ori pe atîta, aceasta datorită invariabilității structurii lor economice. Abia în cea de-a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, odată cu implantarea producției capitaliste dezvoltate, cele două orașe vor cunoaște un spor destul de rapid și de masiv al cifrei populației.

Autoreglarea pe plan demografic nu a fost însă, de-a lungul evului mediu, un apanaj al așezărilor urbane. Numărul locuitorilor unui sat era și el strict condiționat de un anumit complex de factori, printre care un rol mult mai important decît în cazul orașelor le revenea celor ecologici, întrucît de ambianța naturală depindea nemijlocit modul în care țăranul, fie el agricultor, fie păstor, își realiza subzistența.

Într-un remarcabil studiu privitor la concepția folclorică despre sănătate și boală, Vasile Băncilă distinge o triplă etiologie a bolilor grave; acestea sînt, în viziunea țărănească, fie urmări ale unui păcat, fie efecte ale intervenției duhurilor rele, fie manifestarea unui factor demografic echilibrant¹². „Factorii demografici echilibranți” erau reprezentați, prin excelență, de epidemii, alături de secetă, inundații, invazia lăcustelor și de alte calamități capabile să provoace crize de mortalitate. Reprezentanții mentalității de tip arhaic erau foarte sensibili la sporul — real sau aparent — al populației. Săteanul credea că suprapopulația atrage inevitabil după sine „înrăirea” oamenilor, opinie care amintește întucîtva teoria pe care etologul Konrad Lorenz a dezvoltat-o în cartea sa *Das sogenannte Böse*, în care demonstrează că agresivitatea crește proporțional cu concen-

¹² V. Băncilă, *Ideea de sănătate și medicină populară la țăranul român de ieri*, în vol. *Aspecte istorice ale medicinei în muntenii și în țările limitrofe*, București, 1973, p. 43.

trarea indivizilor pe un teritoriu limitat. Făcînd constatarea că „prea s-a înmulțit omenirea”, țăranul de ieri se aștepta la ivirea iminentă a unui flagel oarecare, menit să readucă cifra populației la un nivel presupus firesc.

„Roirea” grupurilor de locuitori dintr-o așezare, în vederea întemeierii unui cătun nou, nu era dictată de bunul plac al indivizilor mai îndrăzneți sau înzestrați cu un mai dezvoltat spirit de independență, ci decurgea din necesități obiective, ținînd de ineseși posibilitățile de subzistență ale comunității. Această roire avea, în mentalitatea epocii, și o anume semnificație propițiatorie, întrucît era menită să îndepărteze amenințarea molimelor și a altor rele ce pîneau colectivitățile supraaglomerate.

Tranziția demografică declanșată către sfîrșitul secolului al XVIII-lea constituie indiciul unor modificări radicale survenite în productivitatea muncii și în modalitățile utilizării forței de muncă. Relativul echilibru demografic ce caracterizase veacurile precedente și-a pierdut astfel complet actualitatea, dimensionarea și popularea așezărilor omenesti, mai ales a celor urbane, reglîndu-se de aci-înainte după criterii în bună măsură inedite.

A rămas însă valabil principiul potrivit căruia sporul de populație trebuie să corespundă unei creșteri a mijloacelor de subzistență¹³. Într-o lucrare din 1881 consacrată problemelor specifice ale demografiei în România, doctorul S. Mendelssohn arăta că dezideratul unei mai rapide creșteri a numărului de locuitori trebuie îndeplinit în condițiile ameliorării situației social-economice a țării noastre; întrucît înmulțirea populației nu poate fi privită ca un „scop absolut”, ci ca un proces orientat spre obținerea de rezultate „sănătoase și binefăcătoare pentru stat și societate”, premisele redresării noastre demografice trebuiau asigurate mai ales prin stimularea industrializării¹⁴.

Întorcîndu-ne la problema raporturilor dintre epidemii și marile crize de mortalitate de tip vechi va trebui să admitem că, alături de alți factori, cum ar fi compromiterea recoltelor prin secetă, îngheț, inundații sau invazii de dăunători, dezorganizarea vieții economice, ca efect al operațiilor militare sau al convulsiilor social-politice, și intervenția altor calamități naturale sau sociale, molimele au constituit în trecutul mai îndepărtat o cauză majoră de perturbare a proceselor demografice, datorită mai ales creșterii însemnate, în asemenea împrejurări, a numărului deceselor, cît și reducerii simțitoare a numărului căsătoriilor și al nașterilor.

Dar epidemiile singure, chiar cînd era vorba de epidemii deosebit de crunte, cum se înfățișau cele de ciumă, variolă, dizenterie, tifos exantematic și apoi cele de holeră, nu puteau să zdruncine decît pentru un răs-timp limitat temeiurile existenței unei anumite populații de pe un anumit teritoriu. Dacă totuși se întîmpla ca, după încetarea unei molime, un oraș sau un ținut să nu mai reușească să se redrezeze din punct de

¹³ Despre creșterea foarte rapidă a populației Țării Românești, în prima jumătate a secolului al XIX-lea, prin natalitate ridicată și imigrare, vezi Șt. Ștefănescu, *Demografia, dimensiune a istoriei*, Edit. Facla, [Timișoara], 1974, p. 26—27. Marile epidemii de ciumă și de holeră din această perioadă n-au izbutit să pună stavilă expansiunii demografice.

¹⁴ S. Mendelssohn, *Cîteva considerațiuni asupra mișcării populațiunii României*, București, 1881, p. 40—44.

vedere demografic, principala răspundere pentru o asemenea catastrofă nu poate fi atribuită acelei moline însăși ; depopularea trebuie considerată a fi urmarea acțiunii unui complex de factori sociali și economici care începuseră să se manifeste latent de mai multă vreme. Epidemia nu făcea decît să scoată la iveală o situație critică preexistentă și să grăbească producerea deznodămîntului. Ciuma, de pildă, cel mai înspăimîntător flagel epidemic cunoscut cîndva, nu a fost niciodată și nicăieri o cauză intrinsecă și exclusivă de declin demografic, economic și politic inevitabil, ci doar un agent revelator și accelerator al unui atare declin, pregătît de realități istorice de altă natură.

Același lucru se poate, de altminteri, spune și despre înfriurirea epidemiilor aspra evenimentelor militare. O molină nu putea decide ea singură soarta unei expediții armate, fie și pentru motivul că, de regulă, ambele tabere erau expuse aceluiasi pericol al contaminării ; molima respectivă putea însă grăbi manifestarea unor factori negativi cu caracter tehnic sau social-politic, care încă nu deveniseră evidenți. Cînd, în decembrie 1919, a lansat la cel de-al VII-lea Congres general al sovietelor lozincă : „*Orî păduchii vor învinge socialismul, orî socialismul va învinge păduchii*”¹⁵, Lenin nu considera, desigur, că principalul adversar al noilor rînduiri ar fi fost tifosul exantematic, ci își exprima doar convingerea că nemiloasa epidemie care dezola atunci Rusia putea slăbi în asemenea măsură puterea sovietică încît ar fi devenit posibil ca albi și aliații lor să obțină victoria în războiul civil.

Epidemiile au avut deci rolul lor în istorie, un rol cert, deși mai modest decît s-a apreciat cîteodată. Istoricul este dator să țină seama de impactul efectiv al molimelor asupra cursului evenimentelor, aceasta fiindcă istoricul trebuie să-l aibă totdeauna în vedere pe omul real, cu întreaga lui complexitate, care presupune nu numai deprinderi de *zoön politikon* și capacitatea de a făuri bunuri materiale sau spirituale, dar și felurite servituți biologice.

LES ÉPIDÉMIES ET LEURS CONSÉQUENCES DÉMOGRAPHIQUES

RÉSUMÉ

Parallèlement à l'affirmation de la démographie historique en tant que discipline autonome, l'importance des facteurs médicaux, hygiéniques et sanitaro-épidémiques dans le déclenchement de grandes crises démographiques a acquis une large reconnaissance. On a vu se manifester même la tendance à surestimer les effets des épidémies, étant attribué par exemple aux ravages de la peste le phénomène de la stagnation, au cours des XIVe—XVIIe siècles, du taux de la population dans de nombreux pays européens. Analysant la situation de Barcelone (Catalogne) et de Brașov (Transylvanie) on peut constater cependant que cette stagnation s'explique notamment par des causes socio-économiques. Le nombre des habitants des agglomérations humaines médiévales dépendait des

¹⁵ V. I. Lenin, *Opere complete*, vol. 3, partea 2, politică, București, 1966, p. 417.

possibilités de subsistance de la population dans les conditions d'un faible dynamisme des forces productives. Nous assistons ainsi dans les villes à un double processus : d'une part la décimation de la population par les ravages de la peste et autres épidémies (dysenterie, typhus exanthématique, variole etc.) et d'autre part, le complément assez rapide par l'immigration des dérèglements démographiques, l'alternance de ces phénomènes assurant le maintien du nombre d'habitants autour d'un optimum, compte tenu du niveau du développement économique. Les épidémies elles seules n'ont jamais réussi à déterminer le déclin irrémédiable d'une agglomération humaine ou d'une région, mais ont agi seulement en tant qu'agents révélateurs et accélérateurs d'un tel déclin, préparé par des réalités scio-économiques préexistantes.

MEDIUL ÎNCONJURĂTOR ȘI SOCIETATEA DIN EUROPA APUSEANĂ ÎNTRE SECOLELE AL XI-LEA ȘI AL XIII-LEA

DE

RADU-ȘTEFAN CIOBANU

Recenzînd lucrarea lui Guy Fourquin, *Histoire économique de l'Occident médiéval*¹, Fernand Vercauteren remarcă că nici o cercetare modernă a societății vîrstei de mijloc nu se poate realiza fără a se urmări cu atenție legătura dintre ea și mediu². Cuvintele scrise de F. Vercauteren sînt întrutotul îndreptățite dacă se raportează la concepția oamenilor, la stadiul dezvoltării de atunci, la posibilitățile de asigurare a existenței, la cunoștințele și perspectivele pe care le aveau. Exemplul cel mai concludent îl constituie dinamica societății din Europa occidentală între secolele al XI-lea și al XIII-lea, unde, după încetarea frământărilor provocate de mișcarea demografică numită migrația popoarelor, s-a obținut o stare de echilibru, urmată de reconstrucții pe toate planurile³, care a permis înfruntarea naturii cu scopul de a-i smulge cele necesare vieții⁴. A fost unul dintre fenomenele majore ale trecutului societății din Europa⁵, marcînd-o pînă-n zilele noastre prin conecințele și implicațiile sale. Vom încerca, în rîndurile următoare, să prezentăm sub forma unei sinteze de mici proporții, stadiul actual al cercetărilor și unele concluzii personale la care am ajuns în urma investigațiilor în această direcție.

Prima problemă ce ni se impune este precizarea noțiunii de Europa occidentală în secolele al XI-lea și al XIII-lea. Reflectînd mentalitatea oamenilor, cunoștințele lor de geografie, dominarea unei bune părți a Europei de biserica catolică, elementele generale ale dezvoltării economiei, structurilor social politice și vieții spirituale, documentele au suprapus noțiunea de Europa cu aria dominată de curia papală⁶. Istoricii moderni, pornind de la aceste considerente, au propus, reușind să cîștige din ce în ce mai mulți aderenți, preluarea acestei identități existentă în izvoare⁷, acceptată ca ipoteză de lucru în cazul de față.

¹ Ediția III, col. U., Paris, 1979.

² Cf. Fernand Vercauteren, *Compte rendu*, în „Cahiers de civilisation médiévale”, Université de Poitiers, IV/1982, p. 415—418.

³ Cf. Robert Lopez, *Naissance de l'Europe. Siècles V^e—XIVe*, col. Destin du monde, Paris, 1962, p. 31 și urm.; Idem, *La révolution commerciale dans l'Europe médiévale*, Paris, 1974, p. 15—16.

⁴ Cf. Georges Duby, *L'économie rurale et la vie des campagnes dans l'Occident médiéval* vol. I, Paris, 1962, p. 70, 262, 342—343 etc.: Guy Fourquin, *op. cit.*, p. 110 și urm.

⁵ *Ibidem*.

⁶ Cf. Jean Baptiste Duroselle, *L'idée d'Europe dans l'histoire*, Paris, 1965, p. 59—73

⁷ Cf. Jacques le Goff, *Civilizația occidentului medieval*, București, 1970, p. 53—87.

Societatea din Europa occidentală între secolele al XI-lea și al XIII-lea a fost preocupată, prin specificul ei rural, de a câștiga noi pământuri, în primul rînd datorită sporului impresionant al populației, arătat evident, de apariția a numeroase noi așezări numite în acte „villeneuve”, „villa nova”⁸, „bourg” (burg) „bourgade”⁹ etc., sau înscrierea în acte a celor ce aveau pe lingă nume și un supranume, arătîndu-le locul de baștină ori precizarea condiției de „hospites”¹⁰. Este imposibil să se precizeze cît anume a crescut populația în ansamblu deoarece nu sînt documente clare înainte de secolul al XII-lea¹¹, cercetările de arheologie rurală și fotogrametrie fiind la început, pentru unele zone investigațiile de pînă acum rămînînd fără rezultat¹². S-a putut arăta cifra locuitorilor Europei pentru anumite regiuni, în momente istorice bine stabilite, fără a se crea posibilitatea alcătuirii unui grafic general al evoluției. Pe baza analizei registrului fiscal din 1328 s-a stabilit că atunci, în jurul Parisului erau 16 focuri/km², în Vexin, 12 focuri/km², în Brie, 12 focuri km², în Hurecoix, 12 focuri/km² etc. În ansamblu s-a socotit că media din Franța era de 7,7 focuri km²¹³, indicînd o populație totală de 16—20 milioane oameni, regiunea cea mai populată fiind a orașului Paris cu 31,2 focuri km², ceea ce corespunde unei populații de 100—120 locuitori km²¹⁴. Italia pare mai puțin populată. După calcule care par optimiste, la finele secolului al XIII-lea, în Regatul Napoli erau 7,7 focuri km² iar în Toscana și Lombardia, circa 15 focuri/km²¹⁵. Aceleași date ca pentru

⁸ Termenul indică așezări noi în regiunile smulse pădurii, tufărișurilor, etc.; provine din cuvintele latine „villa” și „nova”, fiind inseris ca atare în actele dintre secolele al XI-lea și al XIII-lea, scrise în marea lor majoritate în limba latină; arată așezări noi de colonizare, au mărimi foarte variate de la cîțun pînă la oraș (Cf. G. Duby, *op. cit.*, vol. I, p. 153 și urm.; Guy Fourquin, *op. cit.*, p. 112).

⁹ Noțiunea de „bourg”, „bourgade”, „bastiole” este ambiguă, de origină germană, desemnînd la început o așezare întărită (în Anglia și Germania castele), iar mai apoi așezări umane întărite (Franța, sec. XI); în vestul Franței desemnau localități noi, de colonizare, fără nici o legătură cu o fortificație; locuitorii lor sînt numiți „bourgeois”; deoarece așezările numite „bourg”, „bourgneuf”, au mărimi extrem de variate pînă în secolul al XIV-lea, termenul de „bourgeois” îi desemnează atît pe locuitorii orașelor, cît și ai satelor (*Ibidem*).

¹⁰ Cf. F. L. Ganshof, *Medieval agrarian society in its prime. France, the Low Countries and Western Germany*, în „Cambridge economic history”, I, Cambridge University Press, 1942, p. 75 și urm.; G. Duby, *op. cit.*, p. 154; G. Fourquin, *op. cit.*, p. 112—113.

¹¹ Cf. P. Guillaume, J. P. Poussaut, *Démographie historique*, Paris, 1970, p. 15. și urm.; W. Kula, *La démographie médiévale; sources et méthodes*, Nice, 1972, p. 31 și urm.

¹² Cf. W. Abel, *Archéologie du village déserté*, Paris, 1970, passim; dă ca exemplu zona Germaniei de sud, a Țărilor de Jos, a munților Jura etc.

¹³ Cf. F. Lot, *L'Etat des paroisses et des feux de 1328*, în *Bibliothèque de l'Ecole des Chartes*, T. XC, 1929, p. 301 și urm. Autorul crede că la acea dată populația Franței este între o șeptime și o zecime din cea totală a Europei; calculul lui F. Lot este discutabil conținînd mult prea multe ipoteze pentru a fi întru totul convingătoare; în acest sens poate fi citată cifra totală a locuitorilor Franței, apreciată la 23 milioane oameni (cf. H. Pirenne, *Histoire économique et sociale du Moyen Age*, Nouvelle édition revue et mise à jour par Hans van Werneke, Paris, 1969, p. 166, N. 1).

¹⁴ Cf. R. Molls, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, I, Louvain, 1955, p. 323—324; II, p. 512—547.

¹⁵ Cf. Y. Renouard, *Les hommes d'affaires italiens du Moyen Age*, ed. II, Paris, 1968, p. 18—31; Idem, *Les Villes d'Italie de la fin du Xe au debut du XIVe siècle*, vol. I, Paris, 1969, p. 81 și urm.

Toscana sînt considerate a fi valabile și în cazul Flandrei, socotită un ade-vărat „furnicar” între secolele XI—XIII¹⁶.

O situație ceva mai limpede este în Anglia. Acolo, în 1086 erau 1,2 milioane locuitori, iar în 1348, în ajunul ciunei negre, 3,77 milioane oameni¹⁷. Considerîndu-se că sporul a fost minim după 1300, s-a calculat că populația Angliei s-a dublat între finele secolelor al XI-lea și al XIII-lea¹⁸. Tot pentru această țară și pentru regiunea meridională a Franței, Provence, s-a apreciat că satele bogate au crescut sub aspect demografic, între 1250—1300, cu 300⁰/₀₀¹⁹, cifră impresionantă, greu credibilă deși este redusă la un număr infim de sate.

Nimic nu îndreptățește să se afirme că ar fi existat un fenomen identic ori similar în alte țări. În mod temerar, W. C. Robinson a pretins că rata anuală a creșterii demografice în Europa ar fi fost 2⁰/₀₀²⁰, ceea ce este evident sub limitele realului²¹. La rîndul său, W. Abel, întemeiat pe un eșafodaj format din multe ipoteze și puține documente, a susținut că, între secolele al XI-lea și al XIII-lea, în Franța sporul ar fi fost de 0,38 ⁰/₀₀, iar în Germania, de 0,48 ⁰/₀₀²².

Societatea, în continuă mișcare, a pornit lupta pentru cîștigarea de noi terenuri prin defrișări, asanări, smulgerea pămînturilor mării. Față de studiile lui M. Bloch²³ și R. Dion²⁴, fundamentale pentru studierea luptei cu natura, bazate aproape exclusiv pe documente, metodele s-au îmbogă-țit. Astăzi în cercetare se întrebuițează, așa cum au făcut-o și o fac G. Duby²⁵ și cei din școala lui²⁶, arheologia rurală, fotogrametria, macro-și microtoponimia, geografia retrospectivă etc., iar rezultatele sînt notabile.

Condițiile necesare pentru cîștigarea de noi pămînturi erau existența unei clime favorabile și a unor unelte eficace. Deoarece datele sînt nesigure și interpretabile, istoricii nu au ajuns pînă acum la un acord asupra regi-mului topoclimatic din Europa secolelor XI—XIII²⁷. Conclusiv, C.E.P. Brooks a arătat că o perioadă rece a fost între 1100—1175 și una uscată

¹⁶ Cf. A. E. Verhilst, *Histoire du paysage en Flandre, de l'époque romaine au XVIIIe siècle*, Bruxelles, 1968, p. 69; idem, *Villages désertés et histoire économique (XIe—XVIIIe) siècles*, Paris, 1965, p. 71 și urm.

¹⁷ Cf. G. M. Trevelyan, *Istoria ilustrată a Angliei*, București, 1975, p. 150—168, 278—295; singura serie de date exacte pentru populația dintr-o zonă a Europei occidentale în evul mediu este aceea alcătuită de episcopia din Winchester în 1377 (Cf. W. Beveridge, *Wages in the Winchester manors*, in „Economic History Review”, seria II, vol. VII, 1956).

¹⁸ Cf. J. C. Russell, *British medieval population*, Albuquerque, 1948, p. 31—40.

¹⁹ Cf. E. Baratier, *La démographie Provençale du XIIIe au XVIe siècles*, Paris 1961, p. 47—60.

²⁰ Cf. W. C. Robinson, *Money, population and economic change in late medieval Europe*, în „Economic History Review”, seria II, 1959.

²¹ Cf. G. Fourquin, *op. cit.*, p. 137.

²² Cf. W. Abel, *Geschichte des deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum XIX Jahrhundert*, Stuttgart, 1964, p. 124.

²³ Cf. M. Bloch, *L'Histoire rurale française*, Paris, 2 vol. ed. VI, Paris, 1974—1976, passim.

²⁴ Cf. R. Dion, *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIXe siècle*, Paris, 1959.

²⁵ Cf. G. Duby, *op. cit.*, passim.

²⁶ Cf. *Histoire de France des origines à nos jours*, publ. sub dir. lui G. Duby, vol. I, *Des origines à 1348*, Paris, 1970, passim.

²⁷ Cf. Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mil*, vol. I, Paris, 1983, p. 98—157.

între mijlocul veacului al X-lea și ultimul pătrar din secolul al XIII-lea, ambele favorabile defrișării ²⁸. La rîndul său, T. H. Bakker a considerat că pentru coastele țărilor de jos, climatul a fost favorabil luptei cu marea între anii 950—1200 ²⁹. Atunci au fost condiții favorabile și din punctul de vedere al acțiunii celei de a treia transgresiuni dunkerquiene, care a permis o stabilitate a digurilor în fața valurilor ³⁰. A doua condiție a fost îndeplinită prin crearea unui fierăstrău mare, special pentru arbori și a unor topoare adecvate și ele atacurilor pădurii ³¹. În fine, izvoarele vremii, așa cum este cronica scrisă de Geoffroy de Paris, arată că la răscrucea dintre secolele al XIII-lea și al XIV-lea au fost extrem de frecvente verile calde și secetoase, inundațiile, iernile lungi și geroase, vînturile extrem de puternice ³². Seria acestor fenomene a permis altui climatolog, P. Alexandre, să susțină teza acceptată, că atunci s-a produs o nouă modificare a climatului continentului european.

Procesul cîștigării de noi pămînturi poate fi considerat început în ultimii ani ai secolului al X-lea, la apogeu în secolul al XII-lea și în declin, lent către răscrucea dintre veacurile al XIII-lea și al XIV-lea. De atunci apar în acte termeni ca „exarare”, „essart” ³³, „artigue” (în sud-vestul Franței) ³⁴, plan (de la „planum”, în nord, nord-estul Franței) ³⁵, indicînd pentru aria inclusă altădată în Imperiul Roman o retragere a pădurilor în fața agricultorilor. Aceeași situație o indică termenii evocatori ai vegetației anterioare, „brosse” (desiș) ³⁶, „vernes” (aluniș) ³⁷, „breuil” (ascunzătoare în tufiș) ³⁸, „faye” (făget) ³⁹ etc.

Procesul apare în secolul al X-lea în Mâconnais, pe valea Saône, pe colinele Beaujolais etc. S-a conchis, pe baza aluziilor din Domesday Book, că între 1066—1087, în Anglia a scăzut numărul turmelor de porci, crescute în păduri, situație apreciată a indica o victorie a ogoarelor ⁴⁰.

Se bănuiește că ocupația oamenilor de a defrișa pădurile a fost mai veche în regiuni ca Ile de France, Champagne, Provence, unde procesul fiind considerat firesc, a lăsat mărturii documentare puține și greu sesizabile în documente.

În veacul al XII-lea este o puternică ofensivă contra pădurilor în toată Europa: în regiunea Brie de est, în Champagne, în ținutul Anjou,

²⁸ Cf. C.E.P. Brooks, *Climatic „change”*, în *Compendium of Meteorology*, ed. de T. F. Malone, „American Meteorology Society”, Boston, 1951, p. 321.

²⁹ Cf. P. H. Bakker, *Records of the seasons and phenomena observed in the British Isles*, Londra, 1883, p. 117.

³⁰ Cf. P. Alexandre, *Histoire du climat et sources narratives du Moyen Age*, în „Le Moyen Age”, I, 1974, p. 101—116.

³¹ Cf. G. Duby, *op. cit.*, vol. I, p. 71—80.

³² *Chronique métrique attribué à Geoffroy de Paris*, ed. de Armel Diverres, Thèse pour le doctorat d'Université présentée à la Faculté des lettres de l'Université de Paris, 1 avril 1950, Strasbourg, 1956, v. 1652—1658.

³³ Cf. P. Alexandre, *op. cit.*, p. 111.

³⁴ Cf. G. Duby, *Considerations sur l'économie rurale en France au milieu de XIIIe siècle*, în „Kwartalnik Historyczny”, 1960.

³⁵ Cf. Guy Fourquin, *op. cit.*, p. 112.

³⁶ *Ibidem*.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ *Ibidem*.

³⁹ *Ibidem*.

⁴⁰ Cf. J. C. Russell, *op. cit.*, p. 39.

în jurul Parisului, pe valea Loirei ⁴¹, în sudul Angliei unde se întreprinde și un proces de asanare a mlaștinilor ⁴², pe valea Padului unde locuitorii orașului Milano au silit pădurile și mlaștinile să fugă din calea lor, ⁴³ în Germania unde sînt atacate pădurile din zona Hohenloher Ebene, zona Nuremberg, Bayreuth, în cîmpia Westfaliei, Eifel, Westerwald etc. Pentru Germania, contrastul cel mai violent față de evul mediu timpuriu este la răsărit de Elba : după 1100, peste jumătate din regiunile forestiere au fost defrișate, situație similară cu aceea din Boemia, Moravia și Polonia⁴⁴.

Defrișările au atins zone din ce în ce mai puțin fertile și atunci nerodnicia solului nu a mai corespuns eforturilor societății ⁴⁵. A fost cazul zonelor germane Eifel, Westerwalde, al ținuturilor franceze Bretagne, Maine, coastele munților din Franche-Comté, Dauphiné, Haute Provence etc.⁴⁶ Ca urmare, între cîmpiile roditoare obținute prin defrișare au rămas zone de păduri, uneori întinse, ca Rambouillet, Fontainebleau etc., pădurile regale din Anglia etc.⁴⁷.

Însemnat este că societatea europeană a secolului al XIII-lea a înțeles rolul echilibrului ecologic⁴⁸ și posibilitatea de a obține bunuri numeroase din păzirea și exploatarea rațională a pădurilor. Ca atare a început protejarea lor elaborînd adevărate „coduri ale pădurilor”⁴⁹, serioase bariere ale defrișării, izvoare ale unor răscoale țărănești în secolul al XIV-lea⁵⁰.

Oprirea ofensivei contra pădurilor este clar indicată de actele secolului al XIII-lea pentru țările din partea cea mai apuseană a continentului. Cu toate că nu se poate indica ritmul descreșterii pămînturilor noi (essart) sînt suficiente mărturii pentru a preciza datele încetării procesului : după 1230 nu au mai apărut „villeneuve” în jurul Parisului ; în jurul anului 1250 apare oprirea defrișării în Haute-Provence în a doua jumătate a secolului al XIII-lea au fost părăsite locuri abia defrișate în munții Beaujolais și în zona Perroy⁵¹ etc. Defrișările au continuat numai în răsăritul

⁴¹ Cf. G. Duby, *op. cit.*, passim.

⁴² Cf. N. Denholm-Young, *Seignorial administration in England*, Oxford, 1937, passim ; Eric John, *Land tenure in early England*, Leicester, 1960, passim.

⁴³ S-a calculat că în secolul al XII-lea locuitorii orașului Milano au reușit să reducă suprafața ocupată de pădure pe valea Padului, de la 46% la 16%. (Cf. G. Luzzatto, *An Economic history of Italy from the fall of the Roman Empire to the beginning of the XVIth century*, Londra, 1961, p. 337 și urm.).

⁴⁴ Cf. W. Abel, *op. cit.*, p. 256 și urm.

⁴⁵ Cf. G. Duby, *L'économie...* vol. II, p. 408, 419, 424, 442 etc.

⁴⁶ Cf. R. Latouche, *Les origines de l'économie occidentale, IV—XIe siècles*, col. „Evolutions de l'humanité”, 43, Paris, 1956 ; Th. Sclafert, *Cultures en Haute Provence : déboisements et pâturages au Moyen Age*, Paris, 1959 ; G. Sivéry, *Structures agraires et vie rurale dans le Hainaut de la fin du XIIIe siècle au début du XVIe siècle*, 2 vol. Lille, 1977—1979, etc.

⁴⁷ Cf. K. Lamprecht, *Deutsches Wirtschaftsleben im Mittelalter. Untersuchungen über die Entwicklung der materiellen Kultur des platten Landes auf Grund der Quellen zunächst des Mosellandes*, vol. I, Leipzig, 1885, p. 137 ; A. Timm, *Die Waldnutzung in Nordwestdeutschland im Spiegel der Weistümer Einleitende Untersuchungen über die Umgestaltung des Stadt-Land-Verhältnisses im Spätmittelalter*, Cologne-Graz, 1960, p. 61.

⁴⁸ *Ibidem*.

⁴⁹ Cf. G. Duby, *op. cit.*, p. 245.

⁵⁰ Cf. Guy Fourquin, *Les soulèvements populaires au Moyen Age*, Paris, 1972, p. 110—165.

⁵¹ Cf. G. Duby, *op. cit.*, vol. II, p. 444 etc.

ariei de care ne ocupăm cel mult pînă la mijlocul secolului al XIV-lea, moment după care se înregistrează fenomenul în alte zone ale continentului.

Smulgerea pămînturilor mării a fost urmarea unei lupte remarcabile, impunînd recîstigarea unor zone inundate prin spargerea liniei dunelor de a treia transgresiune dunkerquiană, care a lăsat în urma ei un șir de mici insule. Toponimia, în absența altor documente, indică limpede alungarea apelor și unirea insulelor într-o zonă de terra ferma. Astfel în ținutul Zuiderzee găsim Dunkerque (biserica dunelor) sau pe o altă insulă, Westende (la apus) și Ostende (la răsărit). În spatele acestor insule erau golfurile Aa (la baza colinelor din Artois, atingînd marginile St. Omer), Yser, Zwin, la capătul căruia apăruse aglomerația urbană Bruges⁵². În mijlocul acestor terenuri nou cîștigate, numite în special „polders” sau „schorren”, cîștii din Flandra au durat castele și mănăstiri cerindu-le locuitorilor lor să se ocupe cu creșterea vitelor, deosebit de rentabilă acolo. Sub contele Beaudouin al V-lea (1035—1067), progresele au fost atît de mari încît arhiepiscopul de Reims l-a felicitat pentru transformarea mlaștinilor în pășuni⁵³.

Munca de obținere a ogoarelor, extrem de grea, a fost efectuată fie de comunități, fie de grupuri conduse de seniori laici sau ecleziastici, fie de municipalitățile urbane. Deoarece comunitățile rurale au lăsat puține urme în actele scrise, este greu să se definească aportul lor la procesul defrișării. În schimb se surprinde destul de bine rolul seniorilor din punctul de vedere al organizării, al investițiilor, al întinderii ogoarelor, al celor cerute de la țărani etc.⁵⁴.

În urma acțiunii de cîștigare a pămînturilor care fuseseră stăpînite de tufișuri, de păduri, de mlaștini, de ape, etc. au apărut așezări cu o planimetrie înscrisă, în general, în două mari categorii: sate de tip stradă sau cîmpulung și sate concentrate, avînd în mod obișnuit o piață centrală de unde porneau străzi dispuse radial⁵⁵. Majoritatea zonelor de tufăriș au fost populate cu sate de tip cîmpulung, iar în ținuturile de cîmpie au apărut mai ales sate concentrate, dar indiciile documentare de pînă acum nu permit să se afirme că aceasta a fost situația pretutindeni. În secolul al XII-lea, în Haute Normandie, în pădurile Aliermonde, satele create de arhiepiscopul din Reims au fost de tip cîmpulung, iar în Brie, Ville-neuve Le Comte, intermeiat de Gauche le Châtillon a avut străzile dispuse după un carioiaj, fiind de tipul concentrat.⁵⁶

Randamentul obținut de țărani—hospites a fost, în general mediu, fiind determinat fie de asolamente care lăseau o treime pînă la o jumătate din terenurile arabile să se odihnească⁵⁷, fie de uneltele primitive, fie de îngrășămintele naturale insuficiente etc.⁵⁸ Cifrele arată foarte clar că între începutul secolului al XII-lea și mijlocul celui de al XIII-lea s-a

⁵² Cf. A. van Houtte, *Bruges, essai d'histoire urbaine*, Bruxelles, 1967, p. 161 și urm.

⁵³ *Ibidem*.

⁵⁴ Cf. G. Duby, *op. cit.*, vol. I, p. 151 și urm.; Guy Fourquin, *Histoire...*, p. 115 și urm.

⁵⁵ G. Duby, *op. cit.*, p. 159 și urm.; Guy Fourquin, *op. cit.*, p. 116.

⁵⁶ *Ibidem*.

⁵⁷ *Ibidem*, p. 172 și urm.; 191 și urm.;

⁵⁸ *Ibidem*, p. 71 și urm.; R. Grand, R. Delatouche, *L'agriculture au Moyen Age de la fin de l'Empire Romain au XVIe siècle*, Paris, p. 151—175.

ajuns la o stabilizare a producției, obținându-se în cazuri excepționale 15 pentru 1 (zona Artois), iar în mod normal, 8 pentru 1.⁵⁹

Productivitatea relativă a solului, cu toată întrebuințarea plugului-atelaj ca o mare inovație⁶⁰, a asigurat rar în mod complet hrana populației Europei occidentale între secolele al XI-lea și al XIII-lea⁶¹. Accentuarea folosirii alimentelor preparate din graminee, accentuare datînd din secolul al XII-lea⁶², a putut fi satisfăcută în bună măsură datorită micimii villeneuve-ului, care, chiar dacă erau numeroase, nu depășeau mărimea unui cătun⁶³.

Lectura izvoarelor din acele veacuri arată că una din temele principale a constituit-o spaima de foame, ilustrată mai ales prin descrierea unor țări ale belșugului, a unor oameni extrem de bine hrăniți etc. În fabliau-ul „Cocaigne”⁶⁴ și în poemele minnesăngerilor din secolul XIII⁶⁵ este descrisă o țară a abundenței unde nu fusese cunoscută lipsa alimentelor, în „Legenda de aur”, în legendele biblice, în legendele Sf. Benedict, a Sf. Iacob etc.⁶⁶, săracii sînt opulent hrăniți, în „Roman de Renart”, personaje alternează epocile de lipsuri dominate de goana după alimente cu prinzurile copioase⁶⁷. Foametea nu se manifestă identic pe toată suprafața Europei occidentale, unde se întîlnesc regiuni bogate alături de cele sărace. Ele nu rămîn permanent în aceeași stare, ci își schimbă locurile în funcție de condițiile climaterice sau de atacurile insectelor sau animalelor distrugătoare. Astfel în 1195, Ungaria și Austria și-au văzut recoltele de grîu distruse de lăcuste⁶⁸, în 1271 Analele din Barri au înregistrat pagube enorme provocate de șobolani⁶⁹, iar între 1309—1313, Analele din Closter Neuburg și din Merck au consemnat devastarea cîmpurilor de cîrăbuși⁷⁰ etc. În secolul al XIII-lea, cînd roadele înfruntării mediului au servit mai bine societatea, foametea a fost mai rară. În 1221 și 1223 au fost fenomene de mari lipsuri alimentare în Polonia, în 1233 în Franța, în 1263 și 1267 în Austria, Stiria, Carinthia și în Boemia, în 1280, din nou în Boemia⁷¹, în 1305, Vincent de Cambrai a inserat existența ei în Spania etc.

Foametea a lovit în primul rînd sărăcimea⁷² a cărei soartă a căutat să fie apărută de cîrmuitorii vremii, urmărindu-se a nu se provoca răs-

⁵⁹ *Ibidem*.

⁶⁰ *Ibidem*, p. 170 și urm.

⁶¹ Cf. J. le Goff, *op. cit.*, p. 314—316.

⁶² Cf. G. Duby, *op. cit.*

⁶³ Cf. *Ibidem*, p. 153.

⁶⁴ Cf. *Recueil général et complet de fabliaux des XIIIe et XIVe siècles imprimés ou inédits publiés d'après les manuscrits*, ed. de Anatole de Montaiglon și Gaston Raynaud, vol. I, Paris 1872, p. 21—26; are ca variantă engleză „The land of Cocaigne”.

⁶⁵ Cf. *Poezia trubadurilor provenșali, italieni, portughezi, a truverilor și a minnesăngerilor în versiune originală și în traducerea lui Teodor Boșca*, Cluj-Napoca, 1980, p. 188—211.

⁶⁶ Cf. J. le Goff, *op. cit.*, p. 315.

⁶⁷ Ne referim în special la Jacquemart Gicllée, *Renart le Nouvel, éditée d'après le manuscrit La Valière* (B. N. Fr. 25.566) Thèse complémentaire, publ. de Henri Roussel, Paris, 1961, v. 1071—1090; 2005—2020 etc.

⁶⁸ Cf. C. A. Macartney, *The medieval Hungarian historians*, Cambridge, 1953, p. 215—216.

⁶⁹ Apud Fritz Curschmann, *Hungernöte im Mittelalter*, Leipzig, 1900, p. 211.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 220.

⁷¹ *Ibidem*, p. 75.

⁷² *Ibidem*, p. 80; J. le Goff, *op. cit.*, p. 316.

coale. În anul 1025 contele Flandrei, Charles le Bon a cumpărat grinele prepozitului din Bruges și ale fratelui său Lambert care făceau speculă cu ele și le-a distribuit gratuit, hrănind 100 oameni pe zi, în 1205 episcopul din Rotterborg a cumpărat grine din Köln și le-a dat săracilor fără nici o plată ⁷³, în 1280, cunoscutul episcop din Paris, Etienne Tampion, a permis să se mănince ori ce se găsea în timpul postului, lipsurile fiind „de nedescris” ⁷⁴ etc.

Lipsurile alimentare îi silesc pe oameni la furturi ca cel descris în „fabliau-ul” „Du Segretain Moine”, unde doi săraci — ribaus — au furat o șuncă ⁷⁵, la consumarea alimentelor alterate ca în cazurile amintite de Geoffroy de Paris ⁷⁶ ori chiar la mîncarea cadavrelor dezgropate ⁷⁷. Consecințele consumării alimentelor necorespunzătoare au determinat înmulțirea oamenilor bolnavi, apariția de boli noi ca boala cornului de secară, ivită în Europa în secolul al X-lea ⁷⁸, existența unei medii de vîrstă sub 30 de ani, apreciată a fi fost de circa 24 de ani în secolul al XIII-lea ⁷⁹. Ea explică vorbele lui Guillaume de St. Pathous, care afirma că un bărbat de 40 de ani este un om cu experiență, iar unul de 50 de ani, în vîrstă ⁸⁰. Desigur, aceeași situație explică și procentul ridicat al mortalității infantile, chiar în rîndurile păturii privilegiate : regele Louis al IX-lea (1226—1270) a pierdut patru copii ⁸¹.

Incontestabil, în lupta cu mediul, societatea din Europa apuseană, între secolele al XI-lea și al XIII-lea a obținut succese notabile. A biruit pădurile, mlaștinile, tufărișurile, mările etc., și a dat ogoarelor și pășunilor suprafețe întinse. În ciuda randamentului redus al muncii, s-a putut asigura pentru numeroși ani din acele veacuri hrana necesară, dar în alții, poate mai puțini, însă cumpliti, spectrul foametei și a urmărilor ei a îngrozit societatea Europei apusene. Este credem, o dovadă suficientă și convingătoare că victoria societății asupra mediului, poate fi socotită, ori cît i s-ar supradimensiona proporțiile, numai parțială și temporară, căci secolul al XIV-lea a reprezentat o epocă bîntuită de foamete și moline.

LE MILIEU ENVIRONNANT ET LA SOCIÉTÉ D'EUROPE OCCIDENTALE ENTRE LE XIe ET LE XIIIe SIÈCLES

Le présent article réalise une synthèse concernant la lutte de la société d'Europe occidentale avec le milieu environnant entre le XIe et le XIIIe siècles. Les méthodes de travail ne se bornent plus à l'étude des documents, mais utilisent une gamme beaucoup plus large pour l'investi-

⁷³ Cf. F. Vercauteren, *Les luttes sociales à Liège (XIIIe—XIVe siècles)*, Liège, 1946, p. 21.

⁷⁴ Cf. F. Curschmann, *op. cit.*, p. 275.

⁷⁵ Cf. *Du Segretain moine*, în *Recueil général et complet de fabliaux...* vol. V, ed. cit., Nr. CXXXVI, p. 215—242.

⁷⁶ *Chronique métrique attribué à Geoffroy de Paris*, ed. cit., v. 1015—1021.

⁷⁷ Cf. F. Curschmann, *op. cit.*, p. 219 și urm.; passim

⁷⁸ Cf. J. le Goff, *op. cit.*, p. 316.

⁷⁹ Cf. R. Molls, *op. cit.*, vol. I, p. 208; G. Fourquin, *op. cit.*, p. 137.

⁸⁰ Cf. R. Molls, *op. cit.*, vol. I, p. 229.

⁸¹ Cf. Edmond Faral, *La vie quotidienne au temps de St. Louis*, Paris, 1938, p. 91.

gation du phénomène de récupération des terres par le défrichement, l'assainissement et l'endiguement. Les historiens contemporains s'appuient sur la photométrie, l'archéologie rurale, la macro et la microtoponymie, la géographie rétrospective, la palinologie, la dindrologie etc. L'ensemble des méthodes classiques contemporaines ont permis de préciser que, entre le XIe et le XIIIe siècles, la notion d'Europe correspondait à l'aire dominée par l'Eglise catholique. Là, le phénomène de récupération des nouvelles terres a commencé au cours du Xe siècle, atteignant l'apogée pendant les XIIe et XIVe siècles. Les conditions favorables qui ont permis à la société de récupérer de nouvelles terres ont été celles d'ordre climatiques, mises en lumière à peine ces dernières années. Mais c'est l'accroissement démographique qui a été déterminant pour l'évolution du processus. On suppose qu'il a évolué de telle manière que le nombre des habitants de l'Europe occidentale a doublé entre le XIe et le XIIIe siècles. Le nombre des localités s'est accru de manière impressionnante, les plus récentes pouvant être reconnues par le plan de type rue ou de type groupé. En général, les nouvelles terres récupérées ont satisfait aux nécessités d'ordre alimentaire de la population. Néanmoins, les années de sécheresse ont été assez nombreuses, ce dont témoigne leur fréquente mention dans les documents. Le processus a pris fin pendant la première partie du XIVe siècle par suite du manque de fertilité du sol et de l'épuisement des forces de la société en proie à la crise, ravagées par la peste qui s'est manifestée successivement après 1300.

IMPLICAȚII ISTORIOGRAFICE ALE CERCETĂRII DEMOISTORICE

DE

LOUIS ROMAN

Perioada postbelică a adus pe unul din primele locuri ale interesului științific și politic, în întreaga lume, problemele demografiei contemporane și ale vechii demografii. Decretul din 1966, crearea Comisiei Naționale de Demografie în 1971, hotărârile Comitetului Politic Executiv al C.C. al P.C.R. din mai 1983 și februarie 1984, constituirea Laboratorului de Demografie Istorică pe lângă Facultatea de Istorie-Filosofie a Universității din București în octombrie 1981, apariția tot mai stăruitoare de publicații demoistorice — sînt numai cîteva elemente care conturează realismul aserțiunii inițiale, cu referire la România. Asupra importanței istoriografice a domeniului amintit au atras atenția — și nu o dată — somități ale gândirii istorice. Ioan Bogdan sublinia că problema populației este „una din chestiunile cele mai importante ale economiei politice”, „una din cele mai grele probleme ale științei”¹, că este temeiul pentru a surprinde specificul dezvoltării societății românești medievale². M.-R. Reinhard vedea în demografia istorică un important instrument de cercetare, capabil a preînnoi multe aspecte ale istoriografiei tradiționale³.

Importanța istoriografică a demografiei istorice și a celei vechi rezultă din această triadă :

Procese sociale → Fenomene demografice → Procese sociale
(A) (B) (A)

în care B este simultan efect și cauză. Interdependența este tot mai larg recunoscută în lumea specialiștilor de pretutindeni, depășindu-se exagerările tendențioase de sorginte geopolitică și neomalthusiană, dar și excesele de zel ale unor cercetători probi. Lucrurile sînt însă extrem de complexe și, pentru a le releva esențele, va fi util a aborda cîteva aspecte concrete.

1. *Luarea în considerare a răspîndirii populației* poate da rezultate palpabile pentru interpretarea istoriografică. Spațiul demografic carpato-

¹ I. Bogdan, *Recensiune. Cîteva scrieri de economie politică*, în „Convorbiri literare”, XXXIV, 7, 1900, p. 603.

² Idem, *Cultura română (Curs predat în anul universitar 1898—1899)*, f. 97 r (Bibl. Acad., Ms. 5227).

³ M.-R. Reinhard, *Histoire et démographie*, în „Revue historique”, Paris, 74e année, t. CCIII, 1950, p. 193—205.

istro-pontic marchează, timp îndelungat, printre altele, constanta maximei demice în părțile submontane, cîmpia cuprinzînd însă un număr însemnat de localități de-a lungul cursurilor de apă (fiind chiar bine populată acolo, unde erau prezente două condiții naturale indispensabile : apa și pădurea). Așa a fost în antichitatea daco-getică și la străromâni. Tot astfel din veacul al VII-lea și pînă la începutul celui de-al XIX-lea. A lua în considerare o asemenea răspîndire a populației înseamnă a înțelege cu profunzime numeroase procese istorice, așa cum s-a reliefat cu multă pregnanță⁴. Din regiunea subcarpatică, a pornit formarea statelor românești independente. Zona a oferit condiții naturale convenabile pentru o apărare eroică împotriva vrăjmașului. Aici erau cele mai multe sate de țărani liberi, temeiul oștilor eliberatoare, regiunea constituindu-se în nucleul rezistenței poporului român împotriva agresiunii străine. Aceste părți aveau populația cea mai statornică și mai omogenă, precum și cele mai multe — iar pentru o vreme și cele mai însemnate — așezări orășenești. Aici au apărut scrisul în limba română și primele tipărituri, difuzate apoi întregii etnii. Este regiunea cu cele mai însemnate monumente de artă românească, păstrătoarea celor mai vechi și mai frumoase tradiții, locul de sălășluire a populației creatoare a celei mai autentice culturi populare.

Continuînd discuția asupra problemei, paginile de mai jos își propun să reliefeze adevărul aserțiunii cu privire la maxima de populație în spațiul submontan, cu referire la secolele XIV—XVIII, în ceea ce privește teritoriul moldo-muntean. În Țara Românească, la 1831, în județele dinspre munte se găsesse 58,4 % din totalul satelor ; la 1760 — deși se înregistrează numai localitățile, rurale și urbane, dajnice —, printr-o plăcută coincidență, constatăm același procentaj (*Tabel 1*). Situația era aceeași

Tabel 1

Așezările Țării Românești, înregistrate în anii 1760—1831⁵

Zonăle Anii	La vest de Olt		La est de Olt			Total general					
			A	Cîmpia		A		B*		Țara Românească	
	A	B		C	Număr	%	Număr	%	Număr	%	
1760	447	154	886	700	94	1333	58,4	948	41,6	2281	100,0
1831	780	409	1307	1080		2087	58,4	1489	41,6	3576	100,0

A = Județele dinspre munte (Mehedinți, Gorj, Vileea, Argeș, Mușcel, Dimbovița, Prahova, Săcuieni, Buzău, Slămirnic).

B = Județele dinspre Dunăre (Dolj, Romanați, Olt, Telcorman, Vlașca, Ilfov, Ialomița; după 1828 se adaugă Brăila).

C = Teritoriul sub administrativ otomană (raialele Brăila, Giurgiu, Turnu).

* La 1760 : B + C.

⁴ Șt. Ștefănescu, *Demografia, dimensiune a istoriei*, „Facla”, Timișoara, 1974, p. 41—44.

⁵ 1760 : <F.-W. von Baucr> *Mémoires historiques et géographiques sur la Valachie...* Francfort et Leipsic, 1778 (așezările urbane și rurale în ființă; calcul L. R.). Lista finală a fost anterior datată ante 1765, poate chiar înainte de 1761 (L. Roman, *Izvoare din perioada 1750—1790 referitoare la localitățile și populația Țării Românești*, în „Studii și articole de istorie”, XIV, 1969, p. 104). Acum se dispune și de un element *post quem*. La 1759, oameni din satul Lăceni (pe pîrîul Telcorman) au fost răniți de turci (L. Roman, *op. cit.* d. Teleorman) se strămută pe

și în veacurile precedente. În același sens grăiește și distribuția așezărilor umane la sfârșitul secolului al XIV-lea și la începutul celui de-al XV-lea⁶.

În Moldova, din totalul așezărilor înregistrate la 1772—1774, între Carpați și Prut sînt dispuse 72,5 %, densitatea cea mai mare pe kmp. locuit fiind între Carpați și Siret; din totalul satelor care au putut fi cartografiate (dintre cele cuprinse în documentele din anii 1384—1500), între Carpați și Siret se află 36,5 % (*Tabel 2*).

Tabel 2

Așezările Moldovei, înregistrate în 1384—1774⁷

Zona Anii	Între Carpați și Siret		Între Siret și Prut		Între Prut și Nistru		Total	
	Număr	%	Număr	%	Număr	%	Număr	%
1384—1500	409	36,5	528	47,0	185	16,5	1122	100,0
1772—1774	643	28,0	1023	44,5	633	27,5	2299	100,0

Datele pe care le prezintă tabelele amintite sînt, cele mai adesea, doar parțiale: în Moldova, la 1772—1774 nu erau 2299 de așezări și la anul 1500 nu se găseau numai 1344 de sate (*Tabel 2*), ci în primul caz avem de-a face cu 3351 de localități (exclusiv satele integral tătărești din Bugeac), iar în cel de-al doilea cu circa 3500⁸; în Țara Românească, la 1760, nu erau 2281 de localități (*Tabel 1*) și la începutul veacului al XVII-lea nu se găseau numai vreo 2100 (cite apar în documentele interne, cu începere de la cel dintîi, din anul 1352) sau 3220 de puncte, cite au fost cartografiate, ci — în ambele

mosia Zbrăglezile a slugerului Mavrodin (*Documente privind relațiile agrare în veacul al XVIII-lea*, I, ed. V. Mihordea, Ș. Papacostea, Fl. Constantiniu, Edit. Academiei, 1961, p. 555—557), unde lista lui Bauer înregistrează noua așezare cu un apelativ derivat (*Lewerka* 'Lăccanca', pe riul Koltomann 'Vedea', lingă Poruskie 'Plosca' — *Mémoires*..., p. 171; ulterior denumită Lăceni, dar contopită cu Mavrodin, acum sat în comuna omonimă a jud. Teleorman). Ergo: lista tipărită în cartea lui Bauer conține enumerarea așezărilor muntene dajnice, ulterioara anului 1759 și anterioară lui 1761. 1831: H. H. Stahl, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, I, Edit. Academiei, 1958, p. 37 (după I. Donat; satele Țării Românești); sînt totalurile Obșteștii catagrafiei, terminate în septembrie al aceluși an (calecul L. R.).

⁶ P. P. Panaitescu, *Mircea cel Bătrîn*, Casa Școalelor, București, 1944, p. 61—63. Aici și mai jos se face trimiterea la următoarele hărți: 1) I. Donat, *Așezările omenești din Țara Românească în secolele XIV—XVI*, în „Studii. Revistă de Istorie”, IX, 6, 1956, p. 80; 2) P. P. Birnea, *Sel'skie poseleniia Moldavii XV—XVII vv.*, red. P. V. Sovietov, Chișinău, 1969, p. 33.

⁷ 1384—1500: P. P. Birnea, *Sel'skie poseleniia Moldavii XV—XVII vv.*, red. P. V. Sovietov, Chișinău, 1969, p. 94—97 (procentele calculate de L. R.). În documente au fost depistate 1344 de sate, dar au putut fi localizate numai 1122. 1772—1774: P. G. Dmitriev, *Narodonaseleniia Moldavii (Po materialam perepisej 1772—1773, 1774 i 1803 gg.)*, „Știința”, Chișinău, 1973, p. 46—47, 59, 88—89. Repartiția numerică a așezărilor pe zone (și procentele) au fost calculate de L. R., pe baza densităților și suprafețelor date de autor.

⁸ Veracitatea cifrelor va fi demonstrată în alt loc.

situații — sîntem în prezența a peste 4000 de sate⁹. Întrucît hărțile indicate operează cu valori incomplete (cea a Moldovei, de exemplu, înseamnă 1122 de sate, cînd pe la anul 1500 erau de peste 3 ori mai multe), aceste hărți prezintă adesea densități mai reduse de așezări, decît erau ele în realitate, iar pe alocuri arată pete albe, acolo unde de fapt se găseau — ce-i drept, mai rare — sate și cătune. Schimbînd deci ceea ce este de schimbat, în *Tabelele 1, 2* este totuși exprimată acea constantă despre care se amintea: teritoriul submontan a fost cel mai bine locuit la noi — de-a lungul secolelor și mileniilor —, și nu numai pe versantul estic și sudic al Carpaților Orientali și, respectiv, al celor Meridionali, ci și de cealaltă parte, ca și pe ambele versante ale Carpaților Occidentali, precum și în depresiunile intra- și pericarpatice.¹⁰

Se poate oare înțelege, sub multiple aspecte esențiale, istoria acestor meleaguri fără a lua în considerare amintita repartitie a locuitorilor, precum și concluziile istoriografice adecvate?

2. *Stabilirea corectă a numărului populației totale* este un alt aspect demografic de clare implicații istoriografice. Așa, spre pildă, migrațiile din mileniul I-ii și de la începutul celui de-al II-lea e.n. au avut, indubitabil, considerabile efecte europene în transformările peisajului social-politic, ale celui etno-lingvistic ș.a. Corecta conturare însă a numărului redus al migratorilor aduce înțelegerea acestui fapt de esență: transformările petrecute pe continent în acea vreme s-au datorat nu numai — și, nu o dată, nu în primul rînd — invaziilor unor nomazi.

Timp îndelungat s-a crezut că triburile năvălitoare totalizau imense mase de oameni. Cel dintîi, se pare, care a intuit adevărul a fost Voltaire: „...Ni se pune întrebarea ce au devenit hoardele nesfîrșite ale hunilor, alanilor, ostrogoților, vizigoților, vandalilor, longobarzilor, care s-au revărsat ca niște torente asupra Europei în secolul al V-lea. Mă cam îndoiesc de aceste mulțimi; îndrăznesc să presupun că cel mult 30 000 sau 40 000 de barbari fioroși au fost de ajuns pentru a băga spaima în Imperiul roman, guvernat de o Pulcheria, de eunuci și de călugări... Dacă Attila s-ar fi aflat vreodată în fruntea a 50 000 de ucigași flămînzi, adunați din diferite provincii, i s-ar fi atribuit 500 000”¹¹.

Ideea a început să umble prin lumea cărților¹², căpătînd apoi un temei informațional mai amplu¹³: efectivele diferitor grupuri germanice în timpul migrațiilor erau nu de ordinul a sute, ci a zeci de mii de indivizi; la trecerea în Africa de Nord, peste Gibraltar, vandalii totalizau 80 000 de suflete; în mod obișnuit, năvălitorii acelor vremuri dețineau între

⁹ L. Roman, *Așezările rurale ale Țării Românești în veacurile XVI—XIX*, în „Revista de Istorie”, 31. 8. 1978, p. 1391—1404.

¹⁰ Cauzele unei asemenea răspîndiri a populației, în Țara Românească și Moldova, în secolele XIV—XVIII: P. G. Dmitriev, *op. cit.*, p. 91—108; L. Roman, *Populația în raport cu societatea și cu mediul natural*, în *Populația și mediul înconjurător*, coord. Al. Ionescu, Deva, 1974, p. 34—36.

¹¹ Voltaire, *Dictionnaire philosophique*, în *Oeuvres complètes*, vol. 20, Paris, 1879, p. 249; conf. și J. Fréville, *Mizeria și numărul. I. Sperietoarea malthusianistă*. Edit. de Stat pentru Lit. Politică, București, 1957, p. 99.

¹² E. g.: C. Darce de La Chavanne, *Histoire des classes agricoles en France*, 2e éd., Paris, 1858, p. 83—84.

¹³ H. Delbrück, *Geschichte der Kriegskunst im Rahmen der politischen Geschichte*, II, Zweite Auflage, Berlin, 1909, www.dacoromanica.ro

5 și 15 000 de luptători, iar împreună cu soțiile și copiii — până la 60 000 de oameni, laolaltă cu sclavii puteau ajunge până la 70 000. Concluzia a căpătat astfel pe deplin dreptul de cetate și este împărtășită mai peste tot¹⁴. Sint însă și regretabile excepții, care împiedică formularea unei perspective istorice clare.

Până la începutul anilor 1960, cercetătorii istoriei maghiare acceptaseră cel mai adesea — pe baza informației despre 20 000 de călăreți, lanșați în expediții de triburile ungare, în perioada așezării lor la Dunărea mijlocie — efective totale ale acestora între 100 000 și 200 000¹⁵. În vremea din urmă însă se încearcă a se acredita altă viziune¹⁶. La un călăreț pot reveni patru oameni de rînd, necesari producerii celor necesare luptei și traiului ($20\,000 \times 4 = 80\,000$) și, aplicînd un coeficient familial ($80\,000 \times 6$), s-ar ajunge la aproximativ 500 000 de suflete în perioada stabilirii la Dunăre, din care o cincime vor fi decedat în lupte. În zonă ar mai fi trăit ca la vreo 200 000 de autohtoni, asimilați pînă în secolul al XIII-lea. Cei 600 000 de locuitori — existenți pe la începutul veacului al X-lea — ar fi fost răspinși mai ales la vest de Dunăre și, parțial, între Dunăre și Tisa, pe cînd zona păduroasă a Carpaților ar fi fost „aproape nelocuită”. Și, în general,¹⁷ se manipulează cifre ce-ar grăi despre mase demice enorme în regatul Ungariei pînă în secolul al XII-lea; or, cum ele intră în contradicție cu datele din perioada ulterioară, se admite o nouă exagerare la pierderile umane, determinate de invazia tătară din 1241.

Un asemenea punct de vedere — frecvent folosit ulterior de o serie de alți publiciști — greșește evident, înainte de toate, prin nesocotirea aborigenilor: departe de a fi „aproape nelocuite”, teritoriile românești și slovace aveau o populație sedentară relativ numeroasă, cu un nivel de civilizație superior celui al proaspăt-veniților, populație pe care ei n-au putut-o niciodată asimila. Demonstrația acestei realități cu referire la Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș — făcută de numeroși cercetători români și străini, mai ales pe baza cercetării arheologice din ultimele decenii, confruntate cu izvoarele narrative — este bine cunoscută la noi. Iată și punctul de vedere slovac asupra problemei: părerea unor istorici recenți — după care, la formarea civilizației în Ungaria timpuriu-medievală, n-ar fi contribuit și populațiile, existente în zona Dunării de Mijloc în momentul instaurării stăpînirii uniunii triburilor maghiare — este un ecou al „teoriei națiunii dominante”¹⁸.

Apoi, amintita perspectivă este eronată cu referire la numărul migratorilor înșiși, căci din 20 000 de luptători nu se pot deduce mai mult de 100 — 150 000 de persoane. Or, tocmai numărul relativ redus al populației, așezate la sfîrșitul veacului al IX-lea la Dunărea medie, constituie unul dintre factorii explicativi ai imposibilității asimilării unor mari

¹⁴ M.-R. Reinhard, A. Armengaud, J. Dupâquier, *Histoire générale de la population mondiale*, Montchrestien, Paris, 1968, p. 60, 84—85; P. Diaconu, *Les Petchenègues au Bas-Danube*, Éditions de l'Académie, Bucarest, 1970, p. 57 (n. 161), p. 62, 85—86; etc.

¹⁵ Gy. Györffy, în *Magyarország történelmi demográfiája...*, ed. J. Kovácsics, Budapest, 1963, p. 59—60 (n. 15).

¹⁶ Idem, *op. cit.*, p. 46—49.

¹⁷ Ibidem, p. 45—58.

¹⁸ M. Kučera, *Slovensko na páde Veľkei Moravy „Veda”*, Bratislava, 1974, p. 22—23.

zone ale regatului ungar medieval. Se acorda chiar o valoare prea mare acestui element, cînd se afirma că poporul maghiar n-a avut forța numerică pentru asimilarea Transilvaniei în viața de stat a Ungariei¹⁹. Aserțiunea — conținînd o considerabilă doză de adevăr — este totuși prea restrictivă, lucrurile fiind de pus pe o bază incomparabil mai largă. Ce-i drept, savantul Victor Papacostea avea în vedere nu asimilarea *etnică*, ci una *politică*, dar dincolo de aceasta din urmă se poate citi și cea dintîi. Lărgind cadrul discuției, este de înțeles că neasimilarea politică și etnică a diferitelor zone ale regatului în veacul de mijloc se datorește de asemenea acestor factori :

a) Nivelul apreciabil de dezvoltare a etniilor preexistente în zonele nemaghiarizate ; interesele divergente ale unor importante forțe social-politice locale față de categoriile dominante.

b) Suprafața restrînsă de compactă distribuție a etnicii maghiare, în comparație cu întregul teritoriu al statului. Părțile administrate de guvernul budapestan în anii dualismului austro-ungar se întindeau pe 325 411 kmp.²⁰, în timp ce suprafața actuală a Ungariei este de 93 030 kmp.²¹ Nu este de neglijat nici faptul că timp îndelungat s-au menținut, chiar în zonele centrale ale regatului, spații cu alte neamuri.

c) Contradicțiile, ajunse cîteodată în stare explozivă, între păturiile posedante și masa populației de limbă maghiară. Politica nobilimii (apoi și a burgheziei) ungare, urmărind dominația și asuprirea altor etnii, a fost simultan îndreptată împotriva poporului maghiar însuși, în masă iobăgit și împilat ; contradicțiile sociale, adesea virulente, pe teritoriul Ungariei propriu-zise au limitat posibilitățile de acțiune ale păturilor diriguitoare. Asemenea violente contradicții se manifestau, între nobilime și unele populații maghiarofone, și în părțile cu majorități neungurești, expresia cea mai elocventă constituind-o situația și comportările social-politice ale secuilor. În repetate rînduri, se răscoală împotriva mării nobilimi maghiare, la marile răscoale medievale ardeline luînd masiv parte țărani români, secui, maghiari, sași, care înfruntă laolaltă asupritorii comuni. Transmigrația la sud și est de Carpați, din teritoriile Transilvaniei — proces care a potențat legăturile dintre ținuturile noastre —, a cuprins în provincie, alături de o mulțime de români, și un număr relativ însemnat de persoane de alte etnii ; grupuri însemnate de secui trec succesiv peste munți, așezîndu-se definitiv la est și sud de Carpați, unde nu rareori se contopesc, în cele din urmă, în comunitățile românești locale ; mulți sînt atrași și în fluxul mobilității spațiale temporare spre Țara Românească și Moldova.²² Ostașii secui au luptat cu credință, impli-

¹⁹ Victor Papacostea. *Civilizație românească și civilizație balcanică. Studii istorice*, ed. Cornelia Papacostea-Danielopolu. Studiu introductiv N.-Ș. Tanașoca, Edit. „Eminescu”, București, 1983, p. 228—229.

²⁰ *Magyarország történeti demográfiaja...*, Tabel 7 (supliment volant).

²¹ *Enciclopedia statelor lumii*, ed. M. Malița și al., Edit. științifică și enciclopedică, București, 1981, p. 491.

²² În literatura noastră istorică — mai veche și mai nouă —, sub „mișcarea populației” s-a înțeles adesea migrația (= mișcarea migratorie, mobilitatea spațială etc.). Este însă de reamintit că, în specificata sferă noțională, totodată se includ atît mișcarea naturală (nașteri, decese), cit și dinamica socio-profesională. Motiv pentru care, în fiecare caz în parte, este de precizat despre care anume din cele trei fenomene este vorba.

nind poruncile lui Ștefan cel Mare sau ale lui Mihai Viteazul. Contactele și influențele reciproce între secui și românii transilvăneni, în mijlocul cărora se așezaseră cindva, sint multiple; între culturile și graiurile transilvănene, evul mediu crează numeroase interferențe, iar româna este larg cunoscută de toate etniile ș.a.m.d.

Concentrînd discuția asupra aspectelor ce interesează în mod special filele de față, sint de adus și alte dovezi probante la lipsa de fundament a amintitei proporții 400 000 : 200 000, pe la anul 900, în teritoriile viitorului regat medieval al Ungariei. Cifra cea mai credibilă în *Tabelul 3*

Tabel 3

Greutatea specifică a locuitorilor maghiarofoni în populația regatului Ungariei (1842 1910; %) ²³

Anii	1842	1900	1910
Datele oficiale	37,4	45,4	48,9

este cea din 1842, căci marile diferențe între datele existente (37,4 % maghiarofoni la 1842; dar 45,4 % și 48,9 după citeva decenii) provin mai ales din politica burgheziei și aristocrației de maghiarizare forțată în perioada de după 1867, precum și de falsificare a statisticilor acelor ani. În filiație directă cu aceasta, se însiruie diverse tentative din 1919 1920, ale acelorasi forțe interesate și vinovate de a măslui chiar și rezultatele statisticii din 1910 cu referire la Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș ²⁴, deși însăși delegația guvernamentală ungară la Conferința de pace, ce pecetluia sfîrșitul primului război mondial, s-a văzut nevoită în cele din urmă să recunoască adevărul: recensămîntul din 1910 demonstrează și el că românii constituie populația majoritară în județele ultramontane, unite cu Țara la 1 decembrie 1918 ²⁵: după aceea înregistrare 53,8 %, dar după recensămîntul din 1930 ei constituiau 57,8 % din totalul locuitorilor ²⁶.

Așadar, numai 37,4 % în anii 1840. Greutatea specifică a ungarofo- nilor în cuprinsul populației regatului a fost, fără îndoială, în primele veacuri (și cu atît mai mult pe la anul 900) și mai redusă.

²³ 1842: Al. von Fényes, *Statistik des Königreichs Ungarn*. I. Pesth, 1843, p. 58 b (ed. magh.: 1842: calcul L.R. pe baza Tabelului). 1900 și 1910: Cornelia Bodea, V. Căndea, *Transylvania in the History of the Romanians*, Columbia Univ. Press, New York, 1982 (East European Monographs. Boulder), p. 33.

²⁴ M. Mușat, I. Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1983, p. 688; Augustin Deac, *Contribuția activă a revoluționarilor români la dezbaterca problemelor din miscarea muncitorească internațională (1872 1921)*, în „Revista de Istoric”, 34, 8, 1981, p. 1467.

²⁵ M. Mușat, *La grande union et ses échos sur le plan international*, în „Roumanie. Pages d'Histoire”, Éditions Agerpres, II, 1, 1977, p. 164.

²⁶ S. Manuila, *Aspects démographiques de la Transylvanie*, în *La Transylvanie*, Bucarest, 1938 (Académie Roumaine. L'Institut d'Histoire Nationale de Cluj), p. 824, Tableau XXI; I. I. Adam, *La structure de la population de Transylvanie du point de vue des recensements hongrois de 1900 et 1910*, în *Populație și societate*, IV, ed. Șt. Pascu, „Dacia”, Cluj-Napoca, 1980, p. 103.

Tocmai în acest sens vorbesc datele referitoare la sate, către mijlocul veacului al XIX-lea (*Tabel 4*) : cele cu majorități maghiarofone, pe întregul teritoriu al regatului (inclusiv secuimea) nu reprezentau decât 24,8 %. Dacă este însă să extrapolăm aceste cifre, atunci — pentru a obține rezul-

Tabel 4

Cota-parte a satelor cu majorități maghiarofone, pe teritoriul regatului Ungariei, în anii 1840

Teritoriul regatului Ungariei (exclusiv Transilvania) ²⁷		Principatul Transilvaniei ²⁸		Teritoriul regatului Ungariei				
Total sate	A	Total sate	Secuimea	Total sate	A			
					Exclusiv secuimea		Inclusiv	
					Număr	%	Număr	%
13 765	3618	2589	437	16 354	3618	22,1	4055	24,8

A sate integral (sau cu majorități) maghiarofone

tate, valabile la sfârșitul secolului al IX-lea — n-ar trebui să luăm în considerare pe secui, care pe atunci păstrau încă, desigur, vechile lor graiuri (în care caz, în anii 1840, avem de-a face cu 22,1 %). Acest din urmă procentaj dă un ordin de mărime cu raportare la anul 900 și pentru că nu s-au introdus în calcul așezările urbane, emanație mai ales a secolelor ulterioare (ele de altminteri reprezintă o parte redusă în numărul total de localități); și pentru că nu s-a ținut seama de dimensiunea medie a așezărilor : dacă o serie de sate ungare de cimpie au căpătat proporții — ca urmare a dezvoltării, în decursul mai multor veacuri, a agriculturii propriu-zise —, aceasta s-a datorat în mare măsură procesului de colonizare, precum și celui de compactizare a punctelor locuite, ambele procese referindu-se deci nu atât la descendenții membrilor celor 7 triburi, cât mai ales la populații preexistente, ca și la cele colonizate ulterior. Pentru toate aceste motive, este de acceptat că 22,1 % este o cifră mai apropiată de situația de la sfârșitul secolului al IX-lea, dînd o indicație realistă asupra greutății specifice a celor ce sălășluiau atunci la Dunărea de Mijloc în populația totală a viitorului regat al Ungariei.

Se infirmă astfel amintita ipoteză, referitoare la un raport de 400 000 : 200 000 de suflete către anul 900. Pseudo-teoria „imigrației masive” a românilor în Transilvania în veacul al XVIII-lea, precum și în perioadele precedente, este de altminteri o recunoaștere și o încercare desperată. Este recunoașterea implicită a faptului că, timp de secole, dovezi peremptorii atestă permanența și majoritatea băștinașilor în Transilvania, Banat,

²⁷ Al. von Fényes, *op. cit.*, p. 105 106, 113.

²⁸ J. Söllner, *Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen*, Hermannstadt, 1856, p. 392 (lucrare redactată pe baza materialelor anterioare anului 1848). Micul număr de sate maghiare, aflate dincolo de hotarele scaunelor secuiești — pentru care nu dispun încă de date exacte, cu referire la mijlocul secolului al XIX-lea —, nu pot avea eît de cît importanță în calculul din *Tabelul 4*.

Crișana și Maramureș; născocindu-se o falsă teorie, se încearcă deci a se ascunde acest adevăr. Este și încercarea desperată de a demonstra inde-monstrabilul: că în secolele X—XII aici ar fi fost un „vid demic”, iar pe ansamblul regatului ar fi fost majorități maghiarofone; autohtonía etniei fundamentale a teritoriilor ultramontane ale României este însă un specific indelebil al faptelor istorice.

Se impune deci concluzia că, la cumpăna veacurilor IX și X, noi sălășluiți la Dunărea mijlocie erau în acută minoritate numerică față de populația totală din teritoriile, ce vor fi anexate în perioada ulterioară de către regat. Cum se explică atunci densitățile demografice pe teritoriul Ungariei propriu-zise, relativ apreciabile în secolele X—XII, ele fiind ceva mai înalte decât în Transilvania acelei vremi? ²⁹ Este vorba de acțiunea unui complex de factori: situația populațiilor, aliate cu cele șapte triburi ungare, pe care le-au și urmat până în noua patrie (caracterul patriarhal al organizării sociale, subordonarea lor față de noul centru de putere, puternic consolidat prin așezare și treptată feudalizare), a facilitat asimilarea lor cultural-lingvistică; diversitatea etnică a locuitorilor mai vechi din Pannonia, ca și din pusta mesopotamă Dunăre-Tisa (avari, grupuri pe care ei îi dirijaseră, slavi, fragmente ale romanității pannonice etc.) a fost de natură a înlesni contopirea populației preexistente într-o unică civilizație dominantă; colonizarea succesivă de grupuri nu prea mari, de diferite etnii, a constituit, de asemenea, un aport la sporirea potențialului demic al zonei de compactă distribuție a etniei dominante.

În felul acesta, ne reprezentăm mai limpede și implicațiile istoriografice ale unei corecte aprecieri numerice, dar și împletirea strânsă între social și etnic în desfășurarea proceselor istorice.

3. *Implicațiile mortalității extraordinare* nu pot fi omise din evantaiul de factori, luați în considerare de istoric. Că este așa, se vede în analize ale unor momente de gravă virulență epidemică, peste care s-au suprapus, în unele locuri, efectele mortifere ale războiului, precum și ale recoltelor deficitare.

În *Anglia*, la mijlocul veacului al XIV-lea, în timpul războiului de 100 de ani, epidemiile au făcut ravagii: calculele arată că, în ajunul „ciumei negre” (1348—1350), în țară erau 3,7 mil. de suflete, pe cînd în 1377 (ca urmare a trei valuri contagioase) — mai puțin de 2 mil.; numai primul dintre ele (1348—1350) ar fi luat 23,6 % din totalul locuitorilor ³⁰. Urmările îngrozitoare a calamității pot fi, desigur, urmărite pe multe linii. Pe plan social-economic, ele sînt reliefate de-o serie de măsuri ale autorităților. Se interzice emigrările ³¹, ceea ce rezulta, înainte de toate, din nevoile proprietarilor funciari, aflați în fața unei mase micșorări a cuantumului brațelor de muncă. Un edict regal blochează

²⁹ L. Roman, *Voievodatele românești de la vest de Carpați către anul 900*. În „Studii și articole de istorie”, XXXII, 1976, p. 111—112. Cifrele folosite acolo nu mai sînt azi fără prihană, dar concluzia pare a fi rezistat intemperiilor.

³⁰ J. C. Russell, *British Medieval Population*, Univ. of New Mexico Press, Albuquerque-New Mexico, 1948 (apud: M.-R. Reinhard, A. Armengaud, J. Dupâquier, *Histoire générale de la population mondiale*, p. 98; P. Guillaume, J. P. Poussou, *Démographie historique*, A. Colin, Paris, 1970, p. 50).

³¹ R. Mols, *Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du XIVe au XVIIIe siècle*, III, J. Duculot, Louvain, 1956, p. 171. n. 8.

salariile și alte forme de remunerare, ceea ce se explică în felul următor : „unii, ținând seama de nevoile seniorilor și de lipsa mîinii de lucru, nu vroiau să muncească decît pe răsplăți excesive”³².

În *Franta*, la mijlocul și în a doua jumătate a aceluiași veac, are loc o cotitură în viața socială³³. Pe seama războiului, dărilor, epidemiilor și recoltelor slabe se pun de către izvoarele narative contemporane atît suferințele populare, cît și nemulțumirile în continuă creștere, precum și alte noi stări de spirit în mase. Un loc însemnat revine în toate acestea proceselor demografice : mortalitatea extraordinară a vremii determină o simțitoare descreștere a populației sătetești, apogeul revenind anilor 1350—1380 ; ca urmare, se micșorează proporția bărbaților, copiilor și vîrstnicilor ; se intensifică mobilitatea spațială internă, într-o serie de regiuni constatîndu-se predominanța tinerilor în rîndurile migrantilor. Fenomenele amintite au implicații asupra declanșării răscoalelor țărănești : deplasările masive de săteni — mai ales spre raioanele viitoarelor insurecții — determină aici sporirea în păturile țărănești a elementelor eliberate de subordonarea tradițională față de seniorul local ; creșterea în lumea rurală a proporției tineretului, văduvelor, familiilor lipsite de copii, luați de stihii, facilitează dezlănțuirea miniei populare împotriva asupritorilor ; spaima, născută de contactul frecvent cu moartea, aduce restructurări psihice etc. Chiar dacă în studiul citat se găsește și o atracție criticabilă către exagervarea rolului mentalităților în faptele analizate, cititorul subscrive imediat la această concluzie : procesele demografice din satele franceze ale veacului al XIV-lea nu se constituie în cauza răscoalelor țărănești ale vremii, nici în cauza cotiturii radicale, petrecute atunci în viața socială a țării ; fenomenele demografice acționează însă drept catalizator al evenimentelor, generate de faptele de viață social-economică și politică.

Determinată de cei „trei cavaleri ai apocalipsului”, cum îi numeau cu spaimă europenii (ciuma, războiul și seceta), mortalitatea extraordinară era din plin prezentă și în țările române. Ea întîmpină pe cercetător în *peisajul transilvănean*. La 1602, în timpul asediului organizat de generalul Giorgio Basta, în orașul Bistrița ar fi murit — după diferiți croniciari — 4000 de oameni, 9000 sau chiar 13 000 (între zidurile așezării se refugiaseră și numeroși nobili)³⁴. În 1717—1720, Țara Birsei a fost bîntuită de o îngrozitoare molimă (începută în timpul războiului austro-ture), ciuma lăsînd în urmă-i 1380 de case pustii și 18 741 de morți³⁵. Următorul val epidemic, în 1737—1740 (declanșat în timpul altei conflagrații), a infectat în Transilvania 501 localități, din care a luat cu sine 41 622 de vieți³⁶.

³² *Ibidem*, p. 177, n. 6.

³³ Pentru cele ce urmează : Ju. L. Bessmertnyj, *Demografičeskie i social'nye processy vo francuzskoj derevne XIV v.* în *Francuzskij ežegodnik. Stat'i i materialy po istorii Francii*, 1981, „Nauka”, Moskva, 1983, p. 127—146.

³⁴ P. Binder, *Epidemiile de ciumă din Transilvania secolului al XVI-lea (1511—1603)*, în *Momente din trecutul medicinei. Studii, note și documente*, ed. dr. G. Brătescu, Edit. Medicală, București, 1983 (Institutul de Igienă și Sănătate Publică), p. 107—108.

³⁵ Th. Tartler, Jos. Trausch, *Tartlauer Chronik*, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, Brassó, IV, p. 69—70 ; A. Armbruster, *Dacoromano-Saxonica...*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1980, p. 399—400.

³⁶ G. Z. Petresco, *Les dernières épidémies de peste dans les Pays Roumains au XVIIIe et au XIXe siècle*, I, Bucarest, 1933, p. 29 ; B. Jamesó, *Date nouă despre epidemia de ciumă din 1742—43 în Ardeal...*, Cluj, www.dacoromanica.ro

Situații similare găsește istoricul pe *teritoriul muntean*. Ciuma din 1738, în timpul amintitului război, a operat la București un adevărat măcel: în lunile iulie—octombrie, „flagelul a dus la pieirea a peste 10 000 de persoane” mărturisește un contemporan ³⁷; o altă notiță a vremii afirmă chiar că, în întreg acel an, contagiunea ar fi ucis „oameni 33 000, i preoți 223, i 3 arhierei” ³⁸; ținând seama de natura surselor, precum și de cuantumul demic al orașului, sînt de admis 10—20 000 de victime. Cele 9 valuri epidemice, ce-au vizitat Țara Românească în anii 1756—1831, au lăsat aproximativ 127 170 de decese ³⁹.

În *Moldova*, ciuma a făcut ravagii în anii 1813—1819 ⁴⁰. În aceste condiții — implicațiile epidemiei jucînd și aici, sub anumite aspecte, rolul de catalizator —, s-a desfășurat răscoala ieșeană din 6—9 iunie 1819 ⁴¹, în urma căreia Scarlat vodă Callimachi a fost mazilit, la 12 iunie în locu-i fiind numit Mihai Suțu; pînă în noiembrie însă, el nu se află în scaun, fiind înlocuit de caimacami, postelnicii Manu și Rizo ⁴². Este deci de presupus că domnul nu sosește încă în țară din teama față de destabilizarea situației, clar arătată de evenimentele din iunie. Epidemia pestiferă din 1828—1830, începută în vremea războiului ruso-turc, a provocat în țară cam 4 745 de decese ⁴³, iar holera din 1831 a dat 8 548 de victime ⁴⁴.

Cordonul carantinal — introdus întîi la hotarele Banatului, Transilvaniei și Bucovinei; apoi, după încheierea tratatului de la Adrianopole, și la cele ale Țării Românești și Moldovei — și-a arătat foloasele, împiedicînd transmiterea în aceste provincii a morbului devastator. Acesta continua însă a aduce prăpădul *la sud de fluviu*, unde — în 1837, numai în zone apropiate de granițele Principatelor (pe teritoriul Serbiei, Bulgariei și Dobrogei), după raportul Inspectoratului carantinelor dunărene — s-au înregistrat 86 629 de morți ⁴⁵ sau, după o situație mai detaliată, 86 891 de victime ⁴⁶. Numai instaurarea administrației românești, în anul 1878, în ținutul istro-pontic, l-a ferit ulterior de asemenea stihii devastatoare.

În Transilvania în veacul XVIII, în „Anuarul Institutului de Istorie Națională”, Cluj, VII, 1936—1938, p. 137; A. Armbruster, *op. cit.*, p. 400.

³⁷ C. Dapontès, *Éphémérides daces ou chronique de la guerre de quatre ans (1736—1739)*, ed. É. Legrand, II, Paris, 1881, p. 153.

³⁸ Dim. Berindei, *Bucureștii. Studiu istoric*, în „Revista română pentru științe, litere și arte”, București, I, 1861, p. 613; cf. și G. I. Ionescu-Gion, *Istoria Bucureștilor*, București, 1899, p. 639.

³⁹ L. Roman, *Démographie et société aux Pays Roumains (XVIe—XIXe siècles)*, în *Nouvelles études d'histoire*, VI 1, Edit. Academici, București, 1980, p. 291.

⁴⁰ Gh. Duzinehevici, *Date noi asupra răscoalei tătarășenilor din Iasi și asupra sfîrșitului domniei lui Scarlat Callimachi (1819)*, în „Studii. Revistă de Istorie”, 21, 1, 1968, p. 62—63.

⁴¹ *Ibidem*, p. 65—72.

⁴² *Istoria Românicilor în date*, ed. C. C. Giurescu și al., Editura enciclopedică română, București, 1971, p. 460.

⁴³ A. Papadopol-Calimah, *Generalul Pavel Kisseleff în Moldova și Țara Românească. 1829—1834, după documente rusești*, în: „Analele Acad. Rom. Mem. Secț. Ist.”, s. II, t. IX, București, 1887, p. 116; L. Roman, *op. cit.*, p. 291.

⁴⁴ A. Papadopol-Calimah, *op. cit.*, p. 118; B. Știrbei, *Raportul lui... către Kisseleff as. stării Valachiei în a 1832*, în „Convorbiri Literare”, XXII, 12, 1889, p. 1035.

⁴⁵ I. I. Nistor, *Ravagiile epidemiilor de ciumă și holera și instituirea cordonului carantinal la Dunare*, București, 1945, p. 42—43 (ex „Analele Acad. Rom., Mem. Secț. Ist.”, s. III, t. XXVII).

⁴⁶ G. Penelca, *The 1837 Pandemic South of the Danube and the Problem of the Quarantines*, în *Urbanization and Human Environment. Social and Historical Studies*. Bucharest, 1973 (Centre of Information and Documentation in Social and Political Sciences), p. 58—59.

Cînd toate cele de mai sus sînt puse laolaltă, apare limpede nu numai voința neînfîntă a poporului român de a depăși toate stihiiile și de a păși ferm pe calea civilizației, dar se evidențiază totodată și nevoia ca cercetătorul să nu ignore asemenea realități, fără cunoașterea cărora nu poate exprima viața de altădată a societății.

4. *Determinarea unor profunde procese sociale, mascate de înșelătoare aspecte demografice.* În filele premergătoare s-a subliniat utilitatea, necesitatea chiar a includerii unei bogate problematice demoistorice în analiza istoriografică: rîspîndirea populației, numărul populației totale, mortalitatea extraordinară; în același sens pot fi abordate și multe alte elemente ale spațiului demografic, pe diverse meridiane și latitudini, în diferite epoci. Rotînd de 180° planul pe care s-a rîtuat, cercetarea își propune să înfățișeze în cele ce urmează și reversul lucrurilor: nevoia depășirii unor false aparențe de ordin demografic, pentru a se ajunge la esențe.

De-a lungul anilor, au apărut — în țară și străinătate — surse istorice și studii care au arătat din ce în ce mai clar că, în anumite perioade, în diverse țări și provincii europene, înregistrarea populației nu reprezintă decît foarte fragmenți ai realității⁴⁷. Tabelele prezentate aici — cite unul pentru Țara Românească, Moldova și Principatul Transilvaniei (*Tabelele 5—7*) — sînt în măsură a da o anumită concretetă fenomenului⁴⁸.

Dacă la 1447—1448 cota-parte a populației înregistrate (= dajnicii) în efectivul real demic muntean reprezintă probabil 95%, în perioadele urîtoare se petrec mari scăderi, minimele fiind (*Tabel 5*) 64,2 % în 1475, dar 17,7 % pe la 1591 și 25,0 % în 1758 (în acest din urmă an

⁴⁷ Întrucît a da aici o analiză critică a literaturii — și chiar a transcrie toate titlurile avîte în vedere — este evident superfluu, în cele ce urmează se enumeră numai istoricii care au depi lat, mai mult sau mai puțin clar, amîntita situație (cu referire la țările române: și pe editorii izvoarelor cu explicite aprecieri în acest sens).

I Provinciile românești.

Țara Românească: N. Iorga, 1897; V. A. Urechia. 1902; D. Prodan (1944) și G. Retcu a (1966) cu referire la Țara Românească și Moldova.

Județele muntene de la vest de Olt în 1718—1739: C. Giurescu, 1913, 1944; M. Popescu, 1927; Ș. Papacostea, 1968, 1971 (prima analiză serioasă).

Moldova: M. Galan, 1936; N. Iorga, 1940; Gh. Ungureanu, 1963, 1969; N. Camariano Ariadna Camariano-Cioran, 1965.

Transilvania și Partium: Z. Păclișanu, 1934; R. Braun, 1935; D. Prodan, 1944—1967 (primul sondaj de adîncime).

Banat: T. Draganu, 1944; A. Țintă, 1972, 1977 (prima analiză informată).

II Alte țări.

Irlanda: K. H. Connell, 1950, 1965; C. O'Grada, 1979; L. A. Clarkson, 1981.

— Regatul de Napoli: K. J. Beloch, 1937; P. Villani; Maria Rosaria Barbagallo de Devitiis, 1977; M. Aymard, 1979; G. Delille, 1980.

— Rusia: A. L. Șapiro, 1954; A. A. Novosel'skij, 1955; V. M. Kabuzan, 1963; Ja. E. Vodarskij, 1977.

— Ungaria: L. Juhász, 1936; G. Thirring, 1938; D. Prodan, 1944; Z. Dávid, 1957, 1965; Gy. Acsádi, 1957; Z. Kováts, 1962; B. Pápai, 1963; D. Dányi, 1968.

⁴⁸ *Tabelele 5 și 7* sînt extrase din alte lucrări ale autorului, aflate în curs de definitivare pentru publicare. Ele rezultă din cercetări începute în 1960 și publicate din anul 1969. Sinteze: *Evoluția numerică a populației Țării Românești și migrația externă (1739—1831)*, în „Studii și articole de istorie”, XXIII, 1973, p. 15—24; *Démographie et société aux Pays Roumains (XVIe—XIXe siècles)*, 1983, p. 1—26.

Tabel 5

Minimele înregistrărilor în Țara Românească (secolele XV—XVIII)

Anii	Numărul populației (suflete)	Dajnici		Birnici	
		Indivizi	% din populația totală	Persoane	% din populația totală
1475	747 899	480 000	64,2	—	—
Către 1591	880 594	156 000	17,7	—	—
1758	1198 537	Cca. 300 000	25,0	175 000	14,6

birnicii nu reprezintă în schimb decît 14,6 % din populația totală a Țării Românești !!). Abia la 1831, cota-parte amintită ajunge în jur de 90 %, iar la 1859—1860 atinge valoarea de 100,0 %. Timp de patru veacuri deci (1447—1831) există un decalaj net între populația existentă și cea înregistrată.

În Moldova (Tabel 6), contemporanii cei mai avizați știu prea bine existența aceleași enorme diferențe. Deși la 1825 dajnicii și nedajnicii recenzați nu totalizează decît 151 000 de familii, se calculează că în provincie se găsește 216 000 de familii și alte 20 000 de suflete ! În 1827, vistieriei

Tabel 6

Populația înregistrată în Moldova (1825 1832 : familii)⁴⁹

Anii	1	2	3	4
1825			1.01 138	216 138 familii și 19 800 suflete
1827	51 000		—	219 561 familii și 4500 persoane
dec. 1831	106 342	138 611		221 944
nov. 1832	125 671*	152 401	208 036	234 144 familii și 135 000 indivizi

1 Birnici ; 2 Dajnici ; 3 Dajnici și nedajnici catagrafiali ;

4 Numarul real al populației (calcule ale contemporanilor).

* „paysans et laboureurs contribuables”

fi sint cunoscuți 51 000 de birnici, dar populația Moldovei este de 220 000 de familii ! În 1831—1832 însă, cifra celor catagrafiali se apropie aprecia-bil de aceea a efectivului demic real : 208 000 de familii înregistrate față de existentele 234 000 de familii și alți 135 000 de indivizi. Deosebirea netă dura — din cîte știm pînă astăzi — de după 1566 : ea se menținuse aproape trei veacuri.

⁴⁹ 1825 : Gh. Ungureanu, *Catagrafia locuitorilor Moldovei în 1825*, în „Revista de Statistică”, XVIII, 10, 1969, p. 69—70 și Anexa I. 1827 : A. Bally, în „Revue Historique du Sud-Est Européen”, XVII, 4 6. 1940, p. 114—116. 1831 : Gh. Ungureanu, în *Din istoria statisticii românești*, București (Direcția Centr. Statist.), p. 152—153 (pentru primele două rubrici); Al. Vianu, *Un manuscris rus ...*, în „Studii și cercetări de bibliologie”, V, 1963, p. 294 (pentru ultima coloană). 1832 : Gh. Ungureanu, *op. cit.*, p. 152—154 (pentru coloanele a doua și a treia; numărul familiilor nedajnice recalculat de L.R.); Ch.-J.-E. Boislecomte, în Flurmuzaki, *Documente ...*, XVII, ed. N. Hodoș, 1913, p. 359—360, n^o DXV (pentru coloanele întâia și a patra; calcul L.R.).

După instaurarea stăpînirii în Transilvania (în timpul războiului din 1683—1699), Imperiului habsburgic i-au trebuit — cu toate eforturile depuse, sprijinite de o puternică mașină birocratică — un întreg secol pentru a descoperi adevăratul stoc demic al provinciei (*Tabel 7*): la 1713—1715, cota-parte a populației înregistrate nu reprezenta decît

Tabel 7

Populația înregistrată în Principatul Transilvaniei (1713—1786)

Anii	1713—1715	1721—1722	Ante 1740 (la 1730?)	1785—1786
Cota-parte a populației înregistrate în cea probabilă (%)	21,1	42,4	56,9	100,0

21,1 % din cea totală, dar cîtiva ani mai tîrziu, procentajul se ridică la 42,4 (în anii 1721—1722) și peste alți cîtiva ani — la 56,9 (în 1730)?; abia la 1785—1786 era de fapt cunoscută aproximativ întreaga populație transilvăneană (mai puțin cea din zona regimentelor grănicerești, atunci neconscrisă, dar a cărei evidență exista). Marea distanță între cele două valori subzista de după 1530: ea continuase timp de două secole și jumătate.

Situații similare aflăm și în celelalte provincii românești. Decalajul enorm între înregistrați și existenți se menține în Maramureș, Crișana și Banat între aceleași repere cronologice, ca și în Transilvania: de după 1530 și pînă la prima conscripție apropiată de realitate, cea josephină (1784—1787), inclusiv în perioada stăpînirii otomane în pașalicurile de Timișoara și Oradea. În Bucovina, deosebirea esențială între cele două numere ia sfîrșit cu ocazia aceluiași recensămînt, efectuat în timpul domniei lui Joseph II, iar în Basarabia — prin catagrafia din 1817. În Dobrogea, enorma diferență amintită se menține de la sfîrșitul veacului al XVI-lea și pînă în anii '40—'70 ai celui de-al XIX-lea.

Cercetările precedente au relevat o situație similară în alte părți ale Europei. În Irlanda, recensămîntul din 1821 oferă, cel dintîi după o lungă perioadă, prima statistică puțin sub numărul total al populației. În regatul de Napoli, fenomenul ia sfîrșit înainte de 1790 în provinciile continentale și ante 1798 în Sicilia. În Rusia, deosebirea netă descrisă este lichidată în anii primei revizijs (1719—1721) și ai primului său control (1722—1729). În regatul Ungariei, ea se menține din anii 1530 și pînă la 1784—1787.

Semnatarul acestui studiu a identificat fenomenul în Marele Ducat al Lituaniei (diferența esențială remarcată poate fi stabilită în perioada 1648—1790) și în Imperiul otoman (de al sfîrșitul secolului al XVI-lea și pînă în anii '40—'70 ai celui de-al XIX-lea). El a formulat, de asemenea, ipoteza asupra prezenței decalajului într-o serie de state germane, după războiul de 30 de ani.

În felul acesta:

a) Au fost deduse două curbe demografice distincte, una exprimînd stocul demic real, cealaltă — populația înregistrată în scopuri fiscale sau

de alt gen. Rezultă deci, că, din punctul de vedere al reprezentativității acestor evidențe, se constată două zone pe continent :

— „A” (Anglia, Franța, Spania, Suedia, Țările de Jos etc.) în care, subzistînd — într-un anumit segment temporal — o monarhie feudală absolutistă sau un regim burghez, izvoarele amintite exprimau într-o manieră relativ corectă totalul locuitorilor (cu o eventuală subestimare de 10—15 %);

— „B” (Imperiul otoman, Irlanda, țările române, regatul de Napoli, Rusia, Ungaria etc.), zonă în care se menținea un net decalaj între cele două efective demice, populația înregistrată reprezentînd uneori 60 %, 30 %, chiar sub 15 % din populația realmente existentă.

b) Într-o anumită perioadă a intervalului, cuprins între secolele XV—XIX; o importantă parte a țărilor și provinciilor europene s-a aflat în zona „B”. Ele au trecut în zona „A” la primul recensămint al populației mai apropiat de realitate, cînd puterea centrală a reușit a se impune : monarhia feudală absolutistă a lui Petru I sau a lui Joseph II, dîmnnii regulamentari sau regimul modernizat al Porții etc.

c) Rezultă prin urmare că, în condițiile feudalismului, măsura în care evidențele fiscale — nu rareori și alte forme de înregistrare a locuitorilor — exprimă realitățile este direct proporțională cu forța puterii centrale. Și reciprocă : cercetarea poate determina raportul de forțe între puterea centrală și diferite clase și categorii sociale prin măsura în care stocul de populație este cuprins în evidențele fiscale. Situația se poate tot așa de bine regăsi și în alte țări ale continentului — în afara celor pînă acum stabilite —, în alte condiții decît cele ale feudalismului și nu numai în Europa (ca, spre pildă, în țările arabe sub administrație otomană).

O nouă teorie a fost deci definită : aceea a caracterului deficitar al statisticilor, referitoare la populațiile unei largi arii europene, în secolele XV—XIX. Aventura științifică inclusă în cele de mai sus relevă meritele cercetării demoistorice : sub aparențe înșelătoare, ea este capabilă a atinge curentele de adîncime care mișcă istoria societății. Se confirmă astfel încă o dată un adevăr de durată : nici un istoric nu se mai poate dispensa de progresele, marcate în întreaga lume de numita disciplină.

5. Concluzii. a) Demografia (cea contemporană și cea veche) și demografia istorică sînt ramuri științifice distincte, dar interdependente⁵⁰. Vor refuza oare demografii (inclusiv specialiștii în vechea demografie) să-și lărgească preocupările, ridicîndu-le ca urmare importanța științifică și socială ?

b) Demografia istorică (al cărei obiect de studiu este istoria populației și a politicii în materie de populație) se dovedește o nouă și importantă direcție de cercetare în devenirea istoriografiei mondiale. Ce-i drept, ea nu este alfa și omega acesteia din urmă, căci nici nu perforează solul istoriei pînă la esențele cele mai profunde (unde pătrund materialismul dialectic și istoric, precum și istoriografia de orientare socio-economică), nici nu-și poate realiza menirea în afara interdisciplinarității. Demografia istorică pătrunde însă pînă la unul din straturile cele mai adînci ; ea se dovedește o orientare absolut necesară pentru o analiză de adîncime,

⁵⁰ L. Roman, *Sciences de l'histoire, démographie et démographie historique*, în „Analele Universității București”, Istorie, XXIX, 1980, p. 99—109.

multilaterală, nuanțată, pentru a exprima istoria globală, istoria civilizației și culturii. Ea interesează, altfel spus, pe toți istoricii, indiferent de profil. Vor refuza ei oare să-și extindă moșile?

c) Demografia istorică și vechea demografie au o mare pondere politică pentru istoriografia românească⁵¹, rezultată din : esența umanistă a societății socialiste ; frecvența folosire a argumentului demografic în trecut, în lupta purtată de forțele înaintate ale țării, de mișcarea muncitorească, de P.C.R. ; tratarea tendențioasă a istoriei populației României de către forțele ostile progresului, revoluției ; natura, în însemnată măsură demoistorică, a unor probleme de cea mai mare importanță ale istoriei noastre (formarea poporului român ; autohtonă, permanența, unitatea și majoritatea daco-geților, străromânii, românii ; așezarea pe teritoriul țării a diferitor neamuri, care au conviețuit și conlucrat cu românii, spre binele patriei comune ; tradițiile umaniste, inclusiv în relațiile interetnice, ale civilizației și culturii românești) ; necesitatea de a aduce noi argumente în replică la vechile pseudo-teorii referitoare la aceste chestiuni capitale ale istoriei poporului român, de a demonstra inconsistența uneia recentă⁵², de a exprima profund realitățile, pentru a împiedica apariția altora în viitor, ori elaborarea de „noi” false argumente în sprijinul aserțiunilor precedente. La cele spuse altădată în acest sens⁵³, azi — după 10 ani de noi cercetări și realizări — este de adăugat și posibilitatea asigurării, din anumite puncte de vedere, a unei protochronii românești în demografia istorică și în cea veche.

d) Istoria istoriografiei românești va consemna acest fapt remarcabil : constituirea demografiei istorice ca ramură a științelor istorice, precum și investițiunea demografiei vechi în straie realmente științifice este opera ultimelor două decenii, procese efectuate pe temeinică bază teoretico-metodologică, dezvoltată creator de P.C.R., de tovarășul Nicolae Ceaușescu la și după Congresul al IX-lea al partidului. Apare deci justificat a formula dorința ca — în albia unică a amplei dezvoltări a cercetărilor și publicațiilor istorice din România — demografia istorică și vechea demografie să dețină locul ce li se cuvine de drept, din rațiuni

⁵¹ Este îmbucurător de aceea faptul că, în ultima vreme, argumentul demografic a fost mai des inclus în sintezele, elaborate de cercetătorii țării, pentru a demonstra autohtonă, permanența, majoritatea și unitatea românilor în ținuturile, ce se reazămă pe Carpați, Dunăre și Marc, pentru a replica tezelor tendențioase ale unor publiciști străini : Cornelia Bodea, V. Căndea, *Transylvania in the History of the Romanians* ; Columbia Univ. Press, New York, 1982 ; Ilie Ceaușescu, *De la statul dac centralizat și independent al lui Burebista la statul socialist român — Unitate și continuitate*, în „Anale de Istorie”, XXVIII, 5, 1982, p. 35—48 ; 6, p. 22—33 ; M. Mușat, I. Ardeleanu, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1983 ; Șt. Pascu, *Ce este Transilvania? ... Was ist Siebenbürgen? ...* (bilingv ; trad. Evemarie Aesch, K.G. Gündisch), „Dacia”, Cluj-Napoca, 1983 ; V. Spinei, *Moldova în secolele XI—XIV*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1982 ; N. Stoicescu, *Unitatea românilor în evul mediu*, Edit. Academiei, București, 1983 ; etc.

⁵² În ultimii ani, pe baza unor idci — greșit interpretate —, ce parvin din veacurile XIV—XVI, se constituie teoria „imigrării masive” a românilor la est de Carpați în secolele XII—XIV : P.P. Birnea, *Sel'skie poseleniia Moldavii XV—XVII vv.*, Chișinău, 1969 ; L.L. Polevoj, *Očerki istoričeskoj geografii Moldavii XIII—XV vv.*, „Știința”, Chișinău, 1979 ; etc. O demonstrare a caracterului său eronat a fost dată într-o lecție la Facultatea de Istorie-Filosofie a Universității din București (conf. : L. Roman, *Al doilea an al Laboratorului de Demografie Istorică*, în „Revista de Istorie”, 36, 11, 1983, p. 1143).

⁵³ L. Roman, *Necesitatea studierii istoriei populației României*, în „Studii și articole de istorie”, XXVI, 1974, p. 81.

științifice și statale. Constituirea Laboratorului de Demografie Istorică pe lângă Facultatea de Istorie-Filosofie a Universității din București, sub conducerea prof. Ștefan Ștefănescu, a rezultat tocmai din receptarea acestor noi realități.

IMPLICATIONS HISTORIOGRAPHIQUES DE LA RECHERCHE DÉMOHISTORIQUE

RÉSUMÉ

L'étude examine des implications de la prise en considération de certains éléments de l'espace démographique. La dispersion de la population dans les pays roumains au cours du moyen-âge se caractérise par une affluence maximale dans les zones de colline, les zones de plaine comptant cependant un grand nombre de localités situées le long des cours d'eau et connaissant beaucoup d'agglomérations là où abondaient la forêt et l'eau. De là, d'importantes conclusions pour la compréhension de l'histoire de la Roumanie (St. Ștefănescu, 1971).

L'établissement correct du nombre des migrants conduit à des valeurs réduites. Les nouveaux—venus à la fin du IXe siècle sur le territoire de la Pannonie et entre Tisza et le cours moyen du Danube étaient en minorité numérique par rapport à la population des territoires qui seront ultérieurement annexés par le royaume de Hongrie ; vers l'an 900, les territoires roumains et slovaques comptaient une population sédentaire relativement nombreuse, ayant un niveau de civilisation supérieur à celui des tribus hongroises.

L'analyse démohistorique est en même temps capable de déterminer de profonds processus sociaux, masqués par des aspects démographiques trompeurs. Du point de vue du caractère représentatif des vieux recensements, l'auteur a déterminé deux zones européennes au cours des XVe—XIXe siècles : „A” (Angleterre, Espagne, France, Pays Bas, Suède etc.), où les conscriptions fiscales et d'autres sources exprimaient de manière relativement correcte le potentiel démique de l'Etat (avec un éventuel sous-enregistrement de 10—15 %) ; „B” (l'Empire ottoman, le Grand Ducat de Lituanie, la Hongrie, l'Irlande, les Pays roumains, le royaume de Naples, la Russie etc.), où les sources citées comprenaient, pendant certaines périodes, seulement 60 %, 30 % ou même moins de 15 % de l'effectif de la population. Par suite, l'on a établi un interconditionnement entre les aspects précités et le rapport de forces entre l'autorité centrale et différentes classes et catégories sociales.

Tableau n° 1 : Établissements de la Valachie, enregistrés aux années 1760—1831 (A = Départements voisins aux Carpates ; B = Départements du côté du Danube ; C = Territoire sous administration ottomane, sur la rive gauche du même fleuve). *Tableau n° 2* : Établissements de la Moldavie, enregistrés en 1384—1774 (a Entre Carpates et Siret ; b Entre Siret et Prut ; c Entre Prut et Nistru/Dniestr). *Tableau n° 3* : Poids spécifique des habitants parlant le hongrois dans la population du Royaume

de la Hongrie (d'après les données officielles). *Tableau n° 4* : Cote-part des villages avec des majorités parlant le hongrois, sur le territoire de la Hongrie, aux années 1840 (a Le territoire du Royaume sauf la Transylvanie ; b La Principauté de Transylvanie ; c Le territoire du Royaume y compris la Transylvanie). *Tableau n° 5* : Minima des enregistrements en Valachie, XVe—XVIIIe siècles (a Effectif de la population ; b Contribuables ; c Population taillable). *Tableau n° 6* : Population enregistrée en Moldavie, années 1825—1832 (1 Population taillable ; 2 Contribuables ; 3 Contribuables et non-contribuables recensés ; 4 Effectif réel de la population—calculs des contemporains). *Tableau n° 7* : La Principauté de Transylvanie, 1713—1786 (cote-part de la population enregistrée dans celle probable).

CASOAR — UN SISTEM DE PROGRAME PENTRU DEMOGRAFIA ISTORICĂ

Demografia istorică poate fi considerată ca fiind acel domeniu al cercetării istorice în care aplicarea metodelor cantitative și a tehnicilor automate de calcul are cea mai puternică tradiție. De la metodele simple ale statisticii matematice, medii și dispersii și până la analiza corelațiilor și a regresiei, teste de semnificație sau metode de eșantionare, toate își găsesc utilizare în prelucrarea datelor demografice.

Este deci firescă preocuparea informaticienilor de a elabora pachete de programe specializate pentru problemele demografiei istorice.

Ne vom opri asupra sistemului de programe CASOAR (Calculs et Analyses sur Ordinateur Appliqués aux Reconstitutions) elaborat de Michael Hainsworth și Jean-Pierre Bardet de la Laboratorul de Demografie Istorică din Paris¹.

Excelent sub raportul documentației teoretice, CASOAR se situează printre sistemele vizând în primul rând metodele statisticii descriptive și mai puțin pe cele ale analizei statistice complexe, cum ar fi de exemplu, simularea matematică a creșterilor demografice.

Spre deosebire de alte pachete de programe de același gen, CASOAR are meritul de a fi o implementare a metodelor de explorare a datelor demografice expuse de Louis Henry².

Varietatea problemelor pentru care CASOAR face posibilă obținerea de tabelări standard este poate mai bine ilustrată enumerând câteva dintre subrutinele specializate existente în acest sistem de programe: „Conceperii prenuptiale și intervalul între data căsătoriei și prima naștere”, „Mortalitatea mamei”, „Distribuția lunară a primelor nașteri comparată cu cea a nașterilor următoare”.

Adresându-se în primul rând celor preocupați de problema reconstituirii familiei, CASOAR constă dintr-o colecție de aproximativ optzeci de programe principale, cu un înalt grad de specializare care atrage după sine un format strict al datelor de intrare.

Programele, a căror execuție nu poate fi în nici un fel influențată de către utilizator, pot fi clasificate în: rutine pregătitoare și rutine de tabelare. Din prima categorie amintim:

- patru rutine care asigură formatul adecvat al datelor de intrare, realizând un fișier sistematizat de date în format fix;
- șapte rutine rezervate depistării erorilor logice din date;
- opt rutine care operează o selecție a submulțimilor de date potrivit criteriului definit de utilizator.

Dintre rutinele de tabelare sau analiză propriu-zisă a datelor se cuvin a fi menționate:

- cinci rutine de listare și sortare care furnizează de fapt liste ordonate ale datelor inițiale;

- zece rutine evidențiind diverse aspecte ale căsătoriei;
- treizeci de tabele consacrate fertilității: distribuția în timp a nașterilor, concepții premaritale, intervale între nașteri etc.;
- nouă rutine pentru analiza mortalității.

În totalitatea lor programele colecției CASOAR au fost proiectate astfel încât să furnizeze maximum de informații în cuprinsul unei pagini de imprimantă.

Conceput inițial pentru un calculator IBM și scris în totalitate în limbaj PL/1³, CASOAR s-a dovedit ușor de implementat pe calculatoare UNIVAC, seria 1100, dar a necesitat modificări reprezentând un mare consum de timp pentru seria CYBER a mașinilor CDC.

¹ Michael Hainsworth, Jean-Pierre Bardet, *Logiciel CASOAR*, Paris, Société de démographie historique, 1981.

² Louis Henry, *Manuel de démographie historique*, Paris, 1970.

³ PL/1 — limbaj de programare universal, cu facilități puternice de tabelare a datelor și cu structuri de control în care se pot exprima ușor criteriile de selecție a informațiilor.

Odată depășite aceste dificultăți, rezultatele se obțin într-un timp record, spre exemplu datele referitoare la un număr de 1000 de familii sînt prelucrate de un calculator UNIVAC 1100/83 în aproximativ 4—5 secunde la care se mai adaugă 25 secunde pentru operațiile de intrare-ieșire.

În concluzie putem afirma că sistemul de programe CASOAR :

- oferă o mare varietate de tabelări demografice standard ;
- poate fi implementat fără prea mare efort pe toate calculatoarele care dispun de un compilator PL/1 ;
- poate fi folosit în studii ajutătoare unui program de cercetare mai amplu ;
- este deosebit de rapid.

Deși destinat în primul rînd demografiei istorice, CASOAR reprezintă un instrument prețios pentru toți istoricii interesați în prelucrarea automată a datelor cantitative.

Simplu, dar foarte bine proiectat și documentat sistemul de programe CASOAR constituie o bibliotecă de programe extrem de utilă cercetării istorice.

Irina Gavrilă

FLUCTUAȚIILE CLIMATICE ȘI EVOLUȚIA DEMOGRAFICĂ

Este salutar acest colocviu, în condițiile în care se remarcase în istoriografia românească din ultimele decenii o redusă receptivitate a ceea ce în istoriografia franceză, de exemplu, se numește Istoria Nouă (La Nouvelle Histoire)¹. Departe de a deveni o „oale neagră”, istoria politică și diplomatică rămâne cu predilecție preocuparea multora dintre istoricii noștri, care preferă această istorie evenimențială, această aparență care ascunde adevărata istorie, derulată în culise și în structurile ascunse, unde trebuie căutată, analizată, explicată.² Istoria nouă a lărgit câmpul documentului istoric; istoriei pozitivistice fondată esențialmente pe texte, pe documente scrise, ea i-a substituit o istorie fondată pe o multitudine de izvoare: scrieri de tot felul, documente figurative, date arheologice, izvoare orale etc. O statistică, o curbă de prețuri, o fotografie sau, pentru a merge și mai departe — în fond sintem martorii unei revoluții științifico-tehnice fără precedent —, polenul fosil, datele oferite de dendrologie, toate acestea sînt pentru noul istoric izvoare de prim ordin³. Se cere astăzi o istorie cu adevărat economică, demografică, istorie a tehnicilor și a obiceiurilor și nu numai istorie politică, militară, diplomatică. Istorie a oamenilor, a tuturor oamenilor, și nu numai a regilor și a celor mai mari. Istorie a structurilor și nu a evenimentelor singure. Istoric în mișcare, istorie a evoluțiilor și a transformărilor și nu istoric pur narativă, descriptivă sau dogmatică. În concluzie — istorie totală.

Societatea umană a fost confruntată dintotdeauna cu fenomene cum ar fi ploile, inundațiile, înghețurile, secetele etc. Dar omul contemporan este cel dintîi care orientîndu-și privirile spre viitor a căutat să prevadă aceste fenomene, să le preîntîmpine și chiar să le producă (vezi încercările de provocare a ploilor, acolo unde acestea sînt deficitare). Modificarea profundă a climatologiei în ultimele decenii, prin definirea obiectivelor și adoptarea de noi metode, a permis istoricului deschiderea unui nou șantier, a unei noi direcții — climatologia istorică — cărcia îi stau la dispoziție trei tipuri de date. În primul rînd informațiile propriu-zis meteorologice — înregistrări sistematice ale temperatururilor, observații barometrice și pluviometrice —, care încep să se facă la noi în a doua jumătate a veacului trecut (vezi multitudinea de studii ale lui St. C. Hepites, apărute în diferitele publicații ale Academiei române⁴). În al doilea rînd datele întîmplător înregistrate în cronică, în condiții ale minăstirilor, însemnări pe manuscrise etc. Pusc în serii, aceste date pot duce la apariția de corelații sau convergențe semnificative. Al treilea tip de sursă rezultă din colaborarea istoricului cu climatologul; studiul datelor anuale legate de procesul viticulturii face posibilă formularea de ipoteze asupra condițiilor climatice; datele culesului sînt strîns legate de temperatura și pluviозitatatea din timpul perioadei vegetative⁵. Tot în această ultimă categorie trebuie incluse datele oferite de glaciologie (studiul fin al calotelor glaciare permite identificarea perioadelor de răcire sau de încălzire), palinologie (prin studiul polenului fosil se pot analiza depozitele vegetale din turbăriile subglaciare), dendrologie (analizarea înclenilor de creștere a copacilor face posibile cronologii ale diversilor parametri climatici).

Nu oprim în această scurtă intervenție la o singură categorie de date, cele notate „incidental și sporadic, de cei modești și puțin cărturari uneori, care nu se gîndesc nici la un patron, nici la un public, ci pun pe hîrtie ce știu, din simplul impuls instinctiv de a nu lăsa ca faptele să se piardă ori din nevoia de a face și pe alții, necunoscuți, martori ai suferințelor, isprăvilor și întîmplătoarelor bucurii ale lor. *E istoria fărăi prin cei mici*”⁶. Într-adevăr citim pe un manu-

¹ Termenul a fost folosit de Henri Berr în „Revue de synthése historique”, t. 50, p. 19-

² Există excepții notabile, cum ar fi lucrările de demografie istorică datorate lui Șt. Ștefănescu sau cele de climatologie istorică semnate de S. Goldenberg și L. Boia.

³ *La Nouvelle Histoire*, sub red. lui J. Le Goff, R. Chartier, J. Revel, Paris, 1978, p. 213.

⁴ *Catalogul publicațiilor Academiei Române 1867—1937*, București, 1937, p. 145—149

⁵ Emmanuel Le Roy Ladurie, *Histoire du climat depuis l'an mil*, Flammarion, Paris, 1967.

⁶ Ilie Corfus, *Însemnări de demult*, Junimea, Iași, 1975, p. 121.

scris românește aflat la Biblioteca Academiei însemnarea : „La leat 1778... au fost iarnă caldă, știi, ca la luna lui maiu, de îmblai pă la Bobotează cu cămașa. Și am scris pentru pomenirea celor mici. Diaconul Manole zugrav”⁷.

Însemnările pe manuscrise sau pe cărți vechi se referă la majoritatea evenimentelor climatice majore făcând adesea legătura cu urmările pe plan economic; în 1814, aprilie „la 29 și la 30 de zile și la zi întâiu al lui maiu : ninsoare și zăpadă mare și frig de mijloc, fără de vifor. Nevoe, scribă la toati”⁸.

Nu lipsesc nici datele privind viticultura, a căror importanță am amintit-o deja : „1784 săptămvrie 23, s-au tîmplat ploai și pe urmă au și ninsu ca di doao degite, ș-au ținut zile. Cari nime n-au apucatu încă a culegi viile pe multe locuri și păpușoi, un lucru care nu țin minte să fi mai fostu altă dată la aciastă vreme”⁹.

Nu sînt uitați anii buni, așa cum face un Manolache logofăt, care : „Însemnaiu pentru ca să să știe de cîndu s-au făcut bucate multe și au fost eflșug în toată lunica cit nu mai avca unde le pune, atîta să făcuse de multe. Aciasta leat 1796, avgust 27”¹⁰.

Iarna grea din 1783-1784 este consemnată pe manuscrisul românesc 1469 : „să să știe di cîndu au căzut iarna ce mare cu trii viscole care au fost agiunsu omătul pîn pîn streșini, de nu putea iasi oamini den casă și ulețile iara plină în virful zeplazilor, de nu iara cu puțință să iasă omul cu sloboda. Cari, oameni cite de 50-60 de ani de bătrîni n-au fost apucat iarnă ca aciasta. Dar pagubă la bucate nu s-au făcut fiindcă se împlî îndestulari de fîn. Oareșci pagubă la oi de răpire furtunii”¹¹.

Acest gen de izvoare, marcat de simplitate și naivitate, conține de cele mai multe ori date precise, unele din ele putînd fi verificate cu documente deja cunoscute. Valoarea lor în ceea ce privește studiul climatologiei nu va putea fi obținută decît după ce vor fi puse în serii, pentru a constata astfel fluctuațiile climatice, cum a fost, de exemplu, „mica eră glaciară” care a caracterizat Europa occidentală în perioada 1600-1850¹².

Și în domeniul cliimei poate fi aplicată schema celor trei cadente ale istoriei stabilite de Fernand Braudel : evenimențial, conjunctural, structural (durata lungă). În istoria cliimei acestei scheme îi corespund : accidentul climatic, evoluțiile observabile în cadrul unei perioade de decenii și, în sfîrșit, trend-ul (curent) climatic, tendințele de durată multiseclară. Toate aceste modificări au un puternic impact asupra societății umane, ceea ce nu înseamnă că istoria oamenilor poate fi explicată prin istoria cliimei, cum, pe bună dreptate, a arătat E. Le Roy Ladurie în *Histoire du climat depuis l'an mil*. Pentru a cita un exemplu binecunoscut de accident climatic cu profunde implicații istorice, să amintim că Revoluția franceză a fost precedată de ploile și inundațiile din 1787, urmate de o perioadă de secetă, apoi de grindina din 13 iulie 1788, care s-au asociat toate pentru a compromite grav recolta din acest ultim an, redusă în chip catastrofal¹³. Evident cauzele Revoluției franceze sînt mult mai adînci dar este sigur că în precipitarea izbucnirii ei proasta recolta din anul precedent, urmare a unor accidente climatice, a jucat un rol important. În ceea ce privește evoluția cliimei pe perioade îndelungate, istoria Europei occidentale. În prima parte a evului mediu, oferă de asemenea un exemplu concludent. Studiul polenului fosil a arătat că între anii 750-1150 a existat, în această parte a Europei, o climă mai caldă, cu o umiditate mai redusă decît în perioada precedentă, fapt care a favorizat dezvoltarea agriculturii asigurînd astfel o fază de expansiune economică, în cursul căreia sporul demografic este ușor de sesizat în izvoarele epocii¹⁴.

În istoria țărilor române astfel de exemple vor putea fi întîlnite pe măsura progresului cercetărilor de istorie a cliimei și a populației. Abia atunci vom fi în măsură să stabilim corelația dintre graficul evoluției cliimei și acela al populației, punînd astfel în lumină și pentru spațiul carpato-dunărean impactul nelîndoielnic pe care clima l-a avut asupra unei societăți, dacă nu dezarmate, cel puțin slab utilitate — din pricina caracterului primitiv al tehnicii agricole — în fața vicisitudinilor climatice.

A. BUSTIȚEANU

⁷ Nicolae Iorga, *Istoria țărilor prin cei mici* în „Revista istorică”, anul VII, 1921, nr. 1-3, p. 26-62.

⁸ I. Corfuss, *op. cit.*, p. 122.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, p. 125.

¹¹ *Ibidem*, p. 120.

¹² E. Le Roy Ladurie, *op. cit.*, p. 215.

¹³ F. Furel, D. Richet, *La Révolution française*, Fayard, Paris, 1973, p. 60.

¹⁴ P. Chaunu, *Histoire science sociale*, Paris, 1974, p. 121-122.

RELATIILE COMERCIALE ROMÂNNO-SPANIOLE PÎNĂ LA PACEA DE LA ADRIANOPOL (1829)

DE

EUGEN DENIZE

Din timpuri îndepărtate, între România și Spania s-au stabilit și dezvoltat, în pofida distanței ce le separă, intense relații pe diferite planuri: economic, politic, cultural. Descoperirile arheologice demonstrează că premisele unor astfel de contacte s-au înfiripat cu câteva secole înaintea erei noastre, din vremea când triburile celtice duceau dintr-o parte în alta a continentului obiceiuri, tehnologii, diferite obiecte. Ulterior, când și Dacia și Iberia au făcut parte din Imperiul roman, aceste legături s-au intensificat, la aceasta contribuind poate și faptul că învingătorul lui Decebal, împăratul Traian, era de origine iberică.

În studiul de față ne propunem să urmărim lămurim unele probleme economice româno-spaniole de-a lungul evului mediu, legături care permit o mai bună cunoaștere a aspectelor referitoare la evoluția vieții economice a celor două popoare în această perioadă, precum și a celor care privesc comerțul general european.

De la început trebuie să subliniem că evoluția schimburilor economice dintre cele două țări a fost influențată de o serie de factori constanți sau variabili, cum ar fi: poziția geografică, potențialul economic și chimiciile pe care le-a suferit acesta, evoluția și schimbările intervenite în rețeaua principalelor rute comerciale internaționale, situația politică din Europa și din bazinul mediteranean. Toți acești factori au făcut ca relațiile economice româno-spaniole să se caracterizeze prin discontinuitate, în mare măsură de contact fiind urmate de perioade, mai mult sau mai puțin îndelungate, de întrerupere. Această caracteristică a influențat și formele în care s-au realizat relațiile economice între cele două țări. Forma directă, prin contactul nemijlocit dintre negustorii români și spanioli, este destul de rar întâlnită, în schimb predomină contactele realizate prin intermediul unor negustori străini, cum ar fi cei balcanici (raguzani, aromâni), italieni, germani etc., negustori care vehiculau produse de proveniență atât românească cât și spaniolă.

Primele informații despre contactele comerciale dintre români și spanioli, stabilite la Constantinopol, în afara teritoriilor locuite de cele două popoare, ne provin de la Benjamin din Tudela, care a întreprins o călătorie prin țările Orientului în a doua jumătate a secolului al XII-lea (1160—1173). Acesta menționează că negustorii din Patzinakia — Pecenegia (teritoriu prin care desemna zonele de la nordul Dunării, aflate un timp

sub dominația politică a pecenegilor) soseau la Constantinopol cu numeroase mărfuri, împreună cu negustori din alte țări, cum ar fi: Media, Persia, Egipt, Palestina, Rusia, Ungaria, Lombardia și Spania¹.

Tot în secolul al XII-lea se ținea la Salonic un cunoscut târg care dura de la 2 octombrie pînă în prima luni după 26 octombrie; aici, alături de grecii din întregul Bizanț se întâlneau negustori italieni, spanioli, portughezi și francezi, bulgari și sirbi, oameni de la granițele imperiului „chiar și de la Dunăre”, precum și „sciți”, așa cum relatează un izvor bizantin, cunoscut sub numele de Timarion². Sînt menționați astfel cei veniți din orașele dunărene aflate în imediata vecinătate și în legătură directă cu ținuturile românești; sciții prezenți la marele târg erau, ținînd seama de preferința autorilor bizantini pentru vechile denumiri, negustori din Scitia, adică din regiunile dobrogene și nord-dunărene.

Din același secol, de la 1190, datează o interesantă scrisoare de acreditare pe care magistrații municipali din Barcelona o acordă în favoarea noului consul numit în cetatea și portul Perei, la Bosforul tracic și Dunăre, ceea ce demonstrează interesul negustorilor catalani și pentru teritoriul locuit de români³.

Același interes comercial pentru spațiul carpato-ponto-danubian rezultă și din informarea pe care o ambasada a marelui han al tătarilor, sosită la Barcelona în 1268, după ce trecuse și prin țara noastră, o face regelui aragonez Jaime I (1213 — 1276), informare în care se relatează care este pulsul activităților comerciale în spațiul cuprins între Dunăre și Caspica⁴.

La sfîrșitul secolului al XIII-lea și în secolul al XIV-lea, monarhia catalano-aragoneză declanșează o puternică ofensivă comercială, diplomatică și militară în Mediterana orientală și în Balcani, ofensivă care se va materializa în constituirea unui adevărat imperiu catalan, de la Ebru pînă în Grecia. În 1296, bazileul Andronic al II-lea (1282—1328) acordă primul privilegiu comercial negustorilor catalani, prin care taxele vamale erau stabilite la 3 % ad valorem și se garanta securitatea mărfurilor, mai ales în caz de naufragiu. În 1320 un nou privilegiu va reduce taxele vamale la 2 % ad valorem⁵.

Relațiile comerciale stabilite de catalani în sud-estul Europei vor fi însă deseori întrerupte de conflicte militare, ei fiind confrunțați cu neîncrederea tradițională a bizantinilor față de occidentali și cu puternica rivalitate a genovezilor și venețienilor. Unul dintre aceste momente de maximă confruntare a fost generat de sosirea, la începutul secolului al XIV-lea, a unui puternic contingent de mercenari catalani și aragonezi,

¹ *The travels of Rabbi Benjamin of Tudela*, în *Contemporaries of Marco Polo*, ed. Manuel Komroff, London, 1928, p. 264.

² Dinu C. Giurescu, *Relațiile economice ale Țării Românești cu țărilor Peninsulei Balcanice în perioada feudalismului timpuriu (sec. X—XIII)* în „*Romanoslavica*”, X, 1964, p. 379.

³ V.A. Urechia, *Arhivul de la Barcelona*, în „*Informațiunile politice, literare și comerciale*”, III, nr. 284, 28 nov. 1871, pp. 2—3.

⁴ *Ibidem*, p. 3.

⁵ Constantin Marinescu, „*Notes sur les Catalans dans l'empire byzantin pendant le règne de Jacques II (1291—1327)*”, în *Mélanges d'histoire du moyen-âge offerts à M. Ferdinand Lot*, Paris, 1925, pp. 501—513; Nicolau d'Oliver, *L'expansió de Catalunya en la Mediterrània Oriental*, Barcelona, 1926, pp. 46—47.

asa numiții „almogaveri”, conduși de Roger de Flor, care din aliați ai împăratului bizantin s-au transformat foarte curînd în dușmanii săi de moarte. După mai multe peregrinări prin Asia Mică și Balcani, catalanii ajung și în Tesalia, locuită de vlahi, stabilind cu aceștia un contact direct, atît sub forma unor conflicte singeroase, cît și sub forma unor colaborări comerciale ⁶.

Informațiile care ne permit să constatăm existența unor relații comerciale între catalani și vlahii din Balcani, provin din socotelile lui Thibaut de Cépo, comandantul mercenarilor catalani în perioada 1308—1310 în calitate sa de reprezentant al lui Carol de Valois, patronul nominal al lor. Din aceste socotele aflăm că de Cépo plătiese o anumită sumă de bani lui Jean Berquon „scutier al ducelui Atenei, care trebuia să-i spună ducelui cum am încheiat noi o înțelegere în Vlahia pentru o anumită cantitate de grîne”. Este probabil că această înțelegere s-a realizat prin intermediul unui mesager numit Botaniat. Puțin mai departe, aceleași însemnări ne arată că o altă sumă de bani a fost „dată și plătită domnului Oviti, stăpinul unei corăbii din Genova, pentru transportul pîinii turcilor și turcopolilor din Vlahia, pînă la Ruraine, în regatul Saloncului” ⁷.

La sfîrșitul secolului al XIV-lea, negustorii catalani, foarte activi în Mediterana orientală, ajung în contact direct și cu țările române. Astfel, într-o scrisoare adresată în 1382 regelui Ungariei, Ludovic cel Mare, magistrații municipali din Barcelona se plîng și cer plata unor despăgubiri pentru niște negustori din acest oraș devastați de haiduci la Dunăre ⁸. Este posibil ca atacul împotriva catalanilor să fi avut loc într-o zonă locuită de români. Oricum, atestarea prezenței negustorilor catalani la Dunăre, ne îndreptățește să credem că ei nu au ajuns aici în mod întîmplător și că nu au fost în contact numai cu haiducii, ci și cu negustorii din această zonă, printre care se aflau cu siguranță și cei români, deveniți tot mai activi după formarea statelor feudale românești. În aceeași perioadă legăturile dintre catalani și români s-au realizat și prin Marea Neagră. Deși zona comercială, foarte importantă a Mării Negre era dominată aproape total de negustorii italieni, mai ales genovezi, catalanii reușesc să pătrundă și ei aici, fiind atestați printre locuitorii creștini ai Caffei în anul 1395, cînd orașul este cucerit de armatele lui Tamerlan ⁹. Din teritoriile nord-pontice și din țările române, catalanii cumpăreau plumb, cupru și probabil sclavi ¹⁰.

Încă de la sfîrșitul secolului al XIV-lea, dar mai ales în secolul al XV-lea, dezvoltarea de ansamblu a societății românești a făcut și ea activitatea comercială, atît cea internă cît și cea externă, să cunoască un avînt deosebit. Acum este atestată prezența negustorilor munteni și moldoveni, care-și stabilesc depozitele de mărfuri la Constantinopol, probabil și în alte centre ca Adrianopol și Brusa, ei continuîndu-și acti-

⁶ Valeriu Papahagi, *Catalani și vlahi în Europa sud-orientală a secolului al XIV-lea*, în „Revista istorică”, XXXII, nr. 1—12, 1946, pp. 55—91.

⁷ J. A. Buchon, „*Collection de chroniques nationales françaises du treizième au seizième siècle*”, t. II, Paris, 1826, pp. 352—356; Cf. V. Papahagi, *art. cit.*, pp. 65—66.

⁸ V. A. Urechia, *art. cit.*, p. 2.

⁹ Nicolau d'Olwer, *op. cit.*, pp. 160—161.

¹⁰ Jacques Pinglé, *Histoire des Espagnols*, Paris, 1975, p. 168.

vitătea aici pînă la instaurarea definitivă a puterii otomane¹¹. Pe de altă parte, în aceeași perioadă, izvoarele atestă prezența la Constantinopol a unei colonii și a unor consuli catalani, amintiți între anii 1428—1453¹². Foarte probabil că în aceste condiții, între românii și catalanii din Constantinopol să se fi stabilit niște legături comerciale destul de importante, al căror conținut ne rămîne încă, din păcate, necunoscut.

În secolul al XV-lea, călătorul spaniol Pero Tafur, care a vizitat țările din răsăritul Europei și din Orient, în intervalul 1435—1439, relatează în faimosul său *Jurnal* în afară de călătoria sa în Turcia, și despre călătoria în țările creștine supuse turcilor în ținuturile de pe malurile Dunării, despre care arată că aveau pămînturi foarte bogate și bine populate¹³. Astfel, întorcîndu-se în Spania, Tafur acumulase numeroase date despre turci, despre țările de la Dunăre supuse acestora, despre viața negustorilor și despre eventualele posibilități ale Spaniei de a face comerț în aceste zone ale Europei. Din păcate, aceste posibilități, o dată cu consolidarea și extinderea dominației otomane, nu se vor putea realiza în practică decît într-o măsură destul de mică.

Secolul al XVI-lea este marcat de transformarea Spaniei într-o mare putere mondială, dar în același timp și de intensificarea rivalității turco-spaniole în Europa centrală și în Mediterana. Spania a adoptat față de Imperiul otoman o poziție declarat ostilă, dar nu a încercat niciodată să declanșeze o ofensivă decisivă antiotomană, considerînd acest aspect al politicii sale internaționale ca pe o problemă secundară care merita o permanentă vigilență dar nu realizarea unui efort major. La rîndul ei, Turcia nu a rămas datoare în a adopta o atitudine similară față de Spania ceea ce a făcut ca legăturile comerciale directe între cele două puteri să fie practic extrem de reduse, comerțul Spaniei cu Mediterana orientală și sud-estul Europei realizîndu-se aproape exclusiv prin intermediul unor negustori străini, mai ales italieni și raguzani.

În acest context politic internațional, legăturile economice ale țărilor române, aflate în sfera de influență a Imperiului otoman, cu Spania, au fost sporadice și realizate mai ales prin intermediari, încît sîntem obligați mai mult să bănuim existența unor astfel de legături decît să ne bazăm pe informații certe. Cu toate acestea există anumite elemente care merită să fie aduse în discuție.

Teritoriul românesc care a beneficiat, incontestabil, de o poziție oarecum privilegiată în raporturile cu Poarta, a fost Transilvania. Aceasta, chiar în condițiile instaurării dominației otomane, nu a fost prizoniera unui circuit unidirecțional și nici nu a fost limitată la legături cu regiuni strict limitrofe. Prin condițiile generale de natură economico-politică, prin poziția lor geografică, orașele Transilvaniei: Brașov, Sibiu, Cluj, Bistrița etc., se aflau amplasate în rețeaua unor drumuri de comerț care le înlesneau legături dintre cele mai variate cu Europa occidentală și centrală, cu Peninsula Balcanică, Marea Neagră și Orientul Apropiat.

¹¹ Dinu C. Giurescu, *Relațiile economice ale Țării Românești cu țările Peninsulei Balcanice, din secolul al XIV-lea pînă la mijlocul secolului al XVI-lea*, în „Romanoslavica”, IX, 1965, pp. 173—174.

¹² W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant au moyen-âge*, vol. II, Leipzig, 1886, p. 292.

¹³ Pero Tafur, *Travels and adventures (1435—1439)*, ed. Malcolm Letts, London, 1926, p. 222.

Această situație a permis ca negustorii transilvăneni să stabilească, probabil, unele contacte cu cei spanioli, și în mod sigur cu teritorii aflate sub dominație spaniolă.

Un rol deosebit de important în viața economică și politică a Transilvaniei de la mijlocul secolului al XVI-lea l-a avut Petru Haller (1490—1568), care provenea dintr-o cunoscută familie de negustori și cămătari germani din orașul Nürnberg și care s-a stabilit la Sibiu în 1528. El a întreținut strânse legături cu membrii familiei sale din Nürnberg și Anvers, printre care și cu Wolff Haller von Hallerstein, vistier și apoi comisar militar al regelui Spaniei, Filip II, a fost trimis cu diferite solii la Ferdinand de Habsburg și la Carol Quintul (1548) și a jucat un rol important în importul transilvănean de mirodenii provenite din Peninsula Iberică, prin Anvers, precum și de postav, giuvaeruri și alte obiecte din Țările de Jos spaniole¹⁴. Este posibil ca printre aceste obiecte, să se fi aflat și unele produse din Spania, care, datorită strinselor legături ale lui Petru Haller cu Moldova și Țara Românească, puteau trece și dincolo de Carpați.

Pe lângă această activitate deosebită a negustorului sibian, și alți negustori transilvăneni întrețineau strânse relații cu Țările de Jos spaniole, de unde importau, mai ales prin Viena, dar și prin Polonia, postavuri de calitate superioară confecționate din lina provenită din Spania. În a doua jumătate a secolului al XVI-lea, ponderea postavurilor flamande în importul Transilvaniei scade, locul lor fiind luat de postavurile italiene și central-europene și chiar de cele produse aici¹⁵. Acest fenomen se explică, în primul rând, prin dezvoltarea forțelor de producție din Transilvania dar și prin masiva distrugere a mijloacelor de producție din Țările de Jos, ca urmare a războiului antspaniol. Producția proprie de postav a necesitat însă importul unor materii prime, printre care s-a aflat și brazilul, un colorant roșu, care apare în registrele vamale sub denumirea de „presilch” la Brașov și „berseny” la Cluj, fiind adus fie din sudul Dunării, fie prin Viena și Cracovia¹⁶, dar produs în imperiul colonial portughez (Brazilia, Ceylon), care din 1580 va fi înglobat în cel spaniol.

În același secol al XVI-lea, negustorii transilvăneni întrețineau legături destul de strânse și cu Milano, teritoriu aflat de asemenea sub dominație spaniolă și de unde puteau ajunge în țările române anumite obiecte sau materii prime din Spania. În 1563 principele Ioan II Sigismund acordă un salvconduct negustorului milanez Piero Francesco Perugini, prin care dregătorii principatului erau datori să-i pună la dispoziție mijloace de transport, iar protocoalele judiciare ale orașului Cluj fac mențiuni despre drumuri la Milano pentru diferite afaceri comerciale¹⁷, ceea ce demonstrează existența unor contacte destul de importante în această direcție.

¹⁴ S. Goldenberg, *Halleră. Un capitol din istoria comerțului și a capitalului comercial din Transilvania din sec. XVI*, în „Studii. Revistă de istorie” XI, nr. 5, 1958, pp. 89—115.

¹⁵ Idem, *Comerțul, producția și consumul de postavuri de lână în țările române (sec. XIV—jumăt. sec. XVII)*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXIV, nr. 5, 1971, p. 884.

¹⁶ *Ibidem*, pp. 890—891; idem, *Clujul în sec. XVI. Producția și schimbul de mărfuri*, Edit. Academiei R.P.R., București, 1958, p. 262; Idem, S. Belu, *Două registre privind postul-vârtil și comerțul cu postav la Brașov în sec. XVI*, în „Acta Musei Napocensis”, IV, 1967 p. 130.

¹⁷ S. Goldenberg, *Italieni și raguzani în viața economică a Transilvaniei în secolul al XVI-lea*, în „Studii. Revistă de istorie”, XVI, nr. 3, 1963, pp. 596—597.

Tot în secolul al XVI-lea, un posibil element de legătură între țările române și Spania l-a reprezentat activitatea deosebit de intensă, pe mare și pe uscat, a negustorilor raguzani. Atestați pe teritoriul țării noastre încă din veacul al XIV-lea, raguzanii își intensifică activitatea mai ales după 1550, atunci când instaurarea dominației otomane le-a asigurat un câmp de acțiune mult mai larg. În aceeași perioadă, Raguză capătă o poziție foarte importantă în comerțul cu griu din Mediterana, corăbiile ei ajungând în Spania, la Barcelona, Valencia, Cartagena, Cádiz, Sevilla, în Lumea Nouă și la Capul Bunei Speranțe¹⁸. Este posibil ca o parte din griul pe care aceste corăbii îl luau de la Varna și Rodosto, pentru a-l transporta în Spania, să fi fost de proveniență românească, iar pe de altă parte, este tot atât de posibil ca o parte din lina de calitate superioară pe care raguzanii o aduceau în țările române, cum s-a întâmplat în 1578, când Piero di Giovanni se angaja să furnizeze lină unor negustori din Brașov¹⁹, să provină din Spania. În mod sigur însă, raguzanii au reprezentat unul din principalele canale de pătrundere în țările române a monezelor spaniole, mai ales a realului de argint, pe care îl vom găsi atestat aici în cantitate destul de mare în secolele următoare.

Spre sfârșitul secolului al XVI-lea, s-a manifestat și în țările române un fenomen economic care cuprinsese, practic, întreaga Europă, așa numita „revoluție a prețurilor”. Începuturic acestui fenomen, care în apusul continentului a contribuit la o accelerare a procesului de acumulare primitivă a capitalului, iar în răsărit a provocat o consolidare, în forme noi, a feudalismului, s-au făcut simțite mai întâi în Spania și au fost cauzate, în mare măsură, de aflulul metalului prețios american. La noi, ca de altfel în toate țările europene, creșterea prețurilor a fost provocată atât de metalul prețios tranzitat de Spania, cit și de dezvoltarea internă a societății românești²⁰.

În secolul al XVII-lea există câteva elemente importante care ne permit să conturăm cu mai multă claritate conținutul legăturilor și al influențelor economice reciproce româno-spaniole. Astfel, la începutul acestui secol, principele Transilvaniei Gabriel Bethlen (1613—1629), a întreținut relații comerciale directe și destul de însemnate cu Spania, unde a trimis o solie importantă care a străbătut și alte țări ale Apusului. Iată ce ne spune, în legătură cu acest lucru, cronicarul sighișorean Georg Kraus: „Gabriel Bethlen a avut în această vreme legături negustorești strânse și schimb de scrisori cu mulți principii, conți, baroni și neguțători de seamă din multe țări: Imperiul german, Olanda, Anglia, Franța, Spania, Italia, însă mai ales cu Republica venețiană. El trimise cu foarte mari cheltuieli pe fiul fratelui său, Petru Bethlen, numit Kis Groff (micul conte), însoțit de domnii Ioan Bornemissza, Ladislau Cseffci și pe un slujbaş de cancelarie, Ioan Horváth Pálóczi, în toate ținuturile și țările amin-

¹⁸ F. Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*, vol. I, Paris, 1966, p. 97; M. Aymard, *Venise, Raguse et le commerce du blé pendant la seconde moitié du XVIe siècle*, Paris, 1966, pp. 63—64.

¹⁹ F. Pall, *Relațiile comerciale dintre brașoveni și raguzani (cu documente inedite despre negoșul lînii în anul 1578)*, în „Revista arhivelor”, 1958, nr. 1, pp. 99—103.

²⁰ S. Goldenberg, *Clujul în sec. XVI*, pp. 312—340; Mircea N. Popa, *Revoluția prețurilor în Europa*, în „Studii și articole de istorie”, XII, 1968, pp. 151—167; Damaschin Mioc, *Prețurile din Țara Românească în sec. XV—XVI și dinamica lor*, în „Revista de istorie” XXXIII, nr. 2, 1980, pp. 317—325.

tite, cu însărcinarea de a face legături de prietenie și negustorie cu regii, principii și domnii din aceste țări, precum și de a se socoti cu cițiva negustori din aceste țări, care lucrau pentru el. După ce au făcut cea mai mare parte a călătoriei, Petru Bethlen a sosit în sfârșit la Roma, împreună cu însoțitorii săi, venind din Spania, prin Sicilia...²¹

Este foarte probabil faptul că Bethlen exporta în Spania mai ales materii prime, printre care se afla, în mod sigur, și arama care mai era adusă aici din Slovacia și Imperiul habsburgic. Această aramă era folosită în Spania, la sfârșitul secolului al XVI-lea și începutul celui următor, la baterea monedelor numite vellon sau billon, de mică valoare, dar cu o mare putere de circulație. Atunci cînd, în deceniul al III-lea al secolului al XVII-lea, Spania nu va mai putea aduce această aramă din zonele mai sus amintite, datorită războiului și loviturilor navale combinate anglo-olandeze, se va declanșa o puternică criză inflaționistă a billonului (1629—1642) care va provoca o adevărată stare de haos în traficul spaniol din Atlantic și, în ultimă instanță, va duce la o prăbușire rapidă a Spaniei, economică și militară, mai ales după 1636²².

Tot în veacul al XVII-lea, probabil chiar de la sfârșitul celui anterior, a circulat, în cantități destul de mari în țările române talerul spaniol de argint numit real și avînd o greutate de 27,066 gr²³. Această monedă a pătruns la noi prin intermediul schimburilor economice cu Peninsula Balcanică, Raguza, Polonia, Europa centrală și a fost folosită deseori la plata haraciului și a altor obligații către Poarta otomană. Există informații provenite de la bailii venețieni din Constantinopol, ca cele din februarie 1636, noiembrie 1639 și noiembrie 1642, care arată clar că haraciul Moldovei și al Țării Românești era plătit în reali²⁴. Aceste informații sînt confirmate și de sursele turcești, cum ar fi, de exemplu, o chitanță a fiscului otoman din 9 februarie 1638 care arată că în perioada 17—28 mai 1637 agenții Moldovei vărsaseră vistieriei otmane 60.000 de reali (Kuruş-u Kâmil)²⁵.

Circulația realului pe teritoriul țării noastre este confirmată și de cîteva descoperiri arheologice cum ar fi cele de la Zlotești (jud. Teleorman), unde s-au găsit cinci piese de cîte opt reali emise de Filip al III-lea (1598—1621) la Sevilla, în 1620 și de Filip al IV-lea (1621—1665) la Madrid, precum și cele de la București pe locul vechii curți domnești, unde a fost găsită o piesă de opt reali emisă în timpul lui Filip al IV-lea. A fost descoperit și un alt tezaur conținînd 30 de piese de cîte 8 reali emise tot sub Filip al IV-lea, dar locul de proveniență a rămas necunoscut²⁶.

Această circulație, destul de intensă, a monedei spaniole pe teritoriul țărilor române, demonstrează clar existența unor influențe economice destul de puternice între cele două spații geografice și chiar posibilitatea unor

²¹ Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei (1608—1665)*, Ed. G. Duzinchevici și E. Reus-Mirza, Edit. Acad. R.P.R., București, 1965, p. 64.

²² F. Chaunu, *Séville et l'Atlantique (1504—1650)*, t. VIII, 2, Paris, 1959, pp. 971—972.

²³ G. Zane, *Economia de schimb în Principatele române*, București, 1930, p. 130.

²⁴ Hurmuzaki, *Documente*, IV, 2, nr. DLXIII, p. 491; nr. DXC, p. 507; nr. DCIX, p. 522.

²⁵ Tahsin Gemil, *Date noi privind haraciul țărilor române în secolul al XVII-lea*, în „Revista de istorie”, XXX, nr. 8, 1977, p. 1441.

²⁶ Octavian Iliescu, *La numismatique et les relations hispano-roumaines à travers les siècles*, extras din „Numisma” XXV, nr. 132—137, 1975, p. 23.

contacte economice directe, româno-spaniole, realizate ori pe teritoriul celor două țări ori în alte zone de interes comun.

În cadrul influențelor economice româno-spaniole, putem lua în considerare și pătrunderea la noi a diferitelor plante aduse de spanioli în Europa din Lumea Nouă. Sigur, această pătrundere s-a realizat prin intermediari, mai ales prin Imperiul otoman, dar nu trebuie pierdut din vedere faptul că răspîndirea acestor plante pe continentul nostru își are începuturile pe pămîntul Spaniei. În țările române porumbul este atestat la 1611 în Transilvania, în a doua jumătate a secolului al XVII-lea în Țara Românească și pe la 1692 în Moldova, deși este posibil ca apariția lui să se fi făcut chiar mai devreme. În același secol, pătrund la noi floarea soarelui și tutunul, iar mai tîrziu, pe la sfîrșitul secolului al XVIII-lea și cartoful ²⁷.

Și în secolul al XVIII-lea legăturile economice româno-spaniole s-au realizat, în cea mai mare parte, prin intermediari. Ele devin mai intense în a doua jumătate a sa, atunci cînd reformele aplicate de Bourboni în Spania, în spiritul despotismului luminat, încep să-și vădească rezultatele, iar monopolul comercial otoman asupra țărilor române începe, treptat, să se diminueze. La sfîrșitul evului mediu au ajuns în mod sigur în Spania, mărfuri din Țara Românească, Moldova și Transilvania, dar, deși erau produse românești, ele treceau drept mărfuri de proveniență ungurească, turcească, și uneori, ca produse ale uneia sau alteia dintre casele exportatoare internaționale ²⁸.

Spre sfîrșitul acestui veac se înregistrează o puternică afirmare europeană a elementului comercial aromân din Peninsula Balcanică, care devine și un important intermediar în legăturile economice româno-spaniole. Încă după bătălia de la Lepanto, forța economică a aromânilor începe să se afirme, sprijinită și de evenimente externe care au obligat comerțul venețian din Balcani să se diminueze și să se deplaseze de pe țărmul dalmatic, în Epir, unde principalele sale puncte de difuziune vor fi tocmai „burgurile” macedo-române. Un secol și mai bine, pînă pe la 1700, aceste piețe au avut o dezvoltare clientelară, în sistemul comercial venețian și francez. După 1700, unele din ele ajung să exercite o acțiune proprie, creînd la rîndul lor sfere de influență ²⁹.

Despre comerțul aromânilor, ni s-au păstrat cîteva relatări ale unor călători străini care scot în evidență amploarea și ramificarea sa deosebită. Astfel, colonelul englez William Martin Leake, care i-a vizitat în 1805, ne spune că ei : „Au început transportul în Italia a mantalelor de lînă, numite cape, care se fabrică în munții lor și se întrebîncează tot atît de mult în Italia și în Spania, pe cît le întrebîncează grecii înșiși. Aceasta a deschis drumul spre un comerț mai intens ; ei împărtășesc cu grecii comerțul aducător de profit cu produse coloniale, între Spania sau Malta și Turcia,

²⁷ Constantin C. Giurescu, *Influence of the New World in the Field of Economy. I. Plants of American origin in the Carpatho-Danubian Area*, în „Nouvelles études d'histoire”, București, 1975, pp. 269—274.

²⁸ Șt. Cihoschi, *Rumania económica*, Barcelona, 1922, p. 6.

²⁹ Pentru comerțul aromânilor din Balcani, vezi lucrările lui V. Papahagi, *Aromânii moscopoleni și comerțul venețian în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, București, 1935, p. 239 și *Contribuții la istoria relațiilor comerciale ale Munteniei cu Peninsula Balcanică și cu Veneția, în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea*, în „Revista istorică”, XIX, nr. 4—6, 1933, pp. 119—126.

și mulți dintre ei sînt proprietari atît ai navelor cît și ai încărcăturii. Locuitorii bogați sînt negustori care au stat mulți ani în străinătate, în Italia, în Spania sau în provinciile Austriei sau ale Rusiei și care, după o lungă absență se întorc în comunele lor natale cu profitul industriei lor cu care le îmbogățesc și, pînă la un anumit punct, le civilizează”³⁰.

Un alt călător străin, Pouqueville, consul al Franței pe vremea lui Napoleon I la curtea vestitului Ali Pașa din Ianina, scrie următoarele despre comerțul aromânilor în secolul al XVIII-lea : „Mergînd cu sonda și busola în mînă, după încercări noi, unii întemeiază case de comerț la Neapole și Livorno, la Genova, în Sardinia, la Cadiz, în Sicilia și la Malta”³¹.

Iată deci că aromânii aveau strînse legături comerciale cu Spania unde întemeiaseră case de comerț și ajunseseră chiar printre bancherii curții regale, cum s-a întîmplat cu un oarecare Adam Sirachiotul, aromân din Siracu, devenit bancherul lui Carol al IV-lea (1788—1808)³². În același timp ei au întreținut permanente legături cu țările române, de unde cumpărau produsele tradiționale ale acestora, unele dintre ele, în mod sigur ceara, ajungînd pînă în Spania³³. Tot ei au fost, probabil, una din cauzele pentru care în sud-estul Europei, inclusiv în țările române, circulau în această vreme, pentru plățile comerciale, monede de aur și argint spaniole. Astfel, în catastihul casei comerciale Marcu din Sibiu, care cuprinde date pentru anii 1768—1789, se arată că printre monedele primite de la Ioan Albulescu din Craiova se aflau și galbeni spanioli³⁴, iar Ioan Hagi Moscu din București, practica la începutul secolului al XIX-lea, un intens comerț cu monede, printre care se aflau galbeni și taleri spanioli³⁵.

La sfîrșitul secolului al XVIII-lea și la începutul celui următor, pătrund în țările române diferite mărfuri de proveniență spaniolă, venite probabil prin sudul Dunării și prin Imperiul habsburgic. Astfel ziarul transilvănean de limbă germană „Siebenbürger Zeitung” anunță în numărul său din 20 martie 1784, că se aduc oi cu lînă fină din Spania și bovine din Egipt³⁶, iar un alt periodic german de aici „Siebenbürgisches Intelligenzblatt”, anunță ținerea unei licitații la 20 septembrie 1804 în localitatea Simbăta de Jos, unde urmau a fi vîndute, printre altele, și 600 de oi din Spania³⁷. Tot în Transilvania, în catastihul casei comerciale Ioan Marcu din Sibiu, apare o însemnare cu data de 26 februarie 1787, potrivit căreia lui Ianache Alexin i s-au vîndut mărfuri în valoare totală de 26,14

³⁰ W. M. Leake, *Travels in Northern Greece*, t. I, London, p. 274.

³¹ Pouquville, *Voyage dans la Grèce* ed. I, t. II, p. 175, apud V. Papahagi, *Aromânii moscopoleni și comerțul venețian, în secolele al XVII-lea și al VIII-lea*, p. 4.

³² *Enciclopedia României*, București, 1943, vol. IV, p. 381.

³³ Luis del Castillo, *Observaciones sobre el comercio en el Mar Negro con especificaciones de que los españoles pueden hacer allí ventajosamente*, Madrid, 1828, p. 32, apud J. L. Sanmartin, *Contacte și relații comerciale între Spania și România pînă la semnarea „Modusului vivendi” comercial din 1923*, în „Studii. Revistă de istorie”, XXIV, n. 6, 1971, p. 1191.

³⁴ E. și D. Limona, *Catastihlele casei comerciale Ioan Marcu din Sibiu*, în „Revista arhivelor” II, nr. 2, 1959, p. 234.

³⁵ D. Limona, E. Moisuc, *Casa comercială Ioan Hagi Moscu și Ștefan I. Moscu din București*, în „Revista arhivelor”, LII, vol. XXXVII, nr. 3, 1975, pp. 268—269.

³⁶ I. Pervain, A. Ciurdariu, A. Sasu, *Românii în periodicele germane din Transilvania (1778—1840). Bibliografie analitică*, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1977, p. 15.

³⁷ *Ibidem*, p. 18.

florini ungurești, printre ele aflându-se și două potire spaniole valorînd 16 aspri³⁸.

Pentru Țara Românească avem o mențiune care demonstrează că vinul spaniol, celebru în toată lumea, ajungea și aici. Astfel, într-o scrisoare din 10 august 1794, medelnicerul Constandin Otetelișanu îl roagă pe unchiul său să-i cumpere, în vederea celebrării căsătoriei sale cu fata slugerului Argentoianu „6 ocă zaharicale mari, deosăbite figuri și altele, două ocă capere bune, 12 sticle vin de Șpanu, de Tocaia, 6 sticle untdelemn de Franța, 100 de sardele”³⁹.

În primele decenii ale secolului al XIX-lea s-a desfășurat un intens trafic de monede între București și Viena, în care monedele spaniole au ocupat un loc important, principalul intermediar fiind Nicolae Dimitrie Paciura din Sibiu. Acesta era aromân, originar din Hrupiște în Macedonia, unde posedă moșii și case părintești și stabilindu-se la Sibiu, și-a păstrat cetățenia turcă, obținînd cu ajutorul fraților Postolaca din Viena un decret de numire a sa ca „expeditor raia turcească al turcomeriților din Viena”. Printre altele, el a reușit să devină și furnizorul curții domnești a lui Caragea⁴⁰. Într-o scrisoare din 4 decembrie 1813 adresată lui Constantin Foru din București, Paciura arată că a primit 911 galbeni, dintre care 83 dubli spanioli⁴¹. În Catastihul său, între ianuarie și mai 1819, apar mai multe însemnări despre primirea unor cantități de monede din București pentru a fi expediate la Viena, între care se află și numeroase monede spaniole: la 29 ianuarie primește 400 taleri de Spania, la 11 martie 200 galbeni dubli de Spania și 130 taleri, tot de Spania, în valoare totală de 36 400 groși, la 27 martie primește 1.080 taleri de Spania, la 12 aprilie primește 1433 taleri de Spania și 100 galbeni dubli „Hansa Spaniei”, în aceeași zi mai primește 500 taleri de Spania și 67,5 galbeni dubli de „Hansa Spaniei”, la 26 aprilie primește 200 taleri de Spania, la 10 mai alți 134,5 taleri de Spania și încă o dată 1100 taleri de Spania, în fine, tot în această zi îi mai sosesc 100 taleri de Spania⁴². Astfel de însemnări despre primirea unor monede de aur și de argint spaniole continuă pînă în 1825, dar cantitățile sînt mult mai reduse.

Deosebit de important pentru contactele și relațiile comerciale ale principatelor dunărene cu Spania în secolul al XIX-lea a fost momentul semnării Convenției între Rusia și Imperiul otoman la Akkerman (7 octombrie 1826), în care, printre altele, s-a stipulat libertatea comerțului cu rezerva aprovizionării cu grîne a Porții. Prevederile acestei convenții au constituit de fapt, punctul de plecare a relațiilor noastre comerciale în epoca modernă cu diferite țări europene, între care și Spania.

Încă de la începutul secolului al XIX-lea, Spania a cerut Porții dreptul la liberă trecere spre Marea Neagră prin Dardanele și Bosfor, lucru pe care l-a obținut prin semnarea unei convenții speciale, la 4/16

³⁸ *Catalogul documentelor referitoare la viața economică a țărilor române în sec. XVII—XIX. Documente din Arhivele Statului Sibiu*, vol. I, București, 1966, p. 84.

³⁹ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. VIII, București, 1906, pp. 29—30.

⁴⁰ *Catalogul documentelor referitoare la viața economică a țărilor române în sec. XVII—XIX*, vol. I, p. 14.

⁴¹ *Ibidem*, vol. II, 1967, p. 274.

⁴² *Ibidem*, pp. 327—333. www.dacoromanica.ro

octombrie 1827, prin care navele sale puteau pătrunde aici în aceleași condiții cu cele ale Danemarcei⁴³. Se pare că în luna februarie 1828 a avut loc ratificarea acestei convenții la Constantinopol, curierul purtător al actului de ratificare fiind expediat de către ministrul Spaniei de aici, în ziua de 14/26 februarie și trecînd ulterior prin București⁴⁴. Toate acestea constituie dovezi că Spania avea interese economice în porturile din bazi-nul Mării Negre și, probabil, în cele situate pe cursul inferior al Dunării (mai precis la Brăila și Galați) unde era posibilă intrarea navelor maritime.

Foarte oportune au fost în acești an informațiile furnizate, în deplină cunoștință de cauză, de Luis de Castillo, însărcinatul cu afaceri al Spaniei la Constantinopol, asupra posibilităților și perspectivelor comerțului spaniol în regiunea Mării Negre. Acesta sublinia că portul Odesa era important nu numai pentru interesul prezentat de comerțul cu Rusia, ci și pentru contactele pe care le favoriza cu comercianții din Muntenia, Moldova și alte țări, că în noile condiții internaționale navigația a devenit liberă în această zonă și că negustorii spanioli aveau acum posibilitatea să practice direct comerțul în Marea Neagră, cu avantaje și în deplină siguranță⁴⁵.

Ca urmare a păcii de la Adrianopol (2/14 sept. 1929) în zilele de 8, 9, 10 aprilie 1830, Poarta a trimis o notă reprezentanților mai multor puteri europene (Rusia, Norvegia, Suedia, Danemarca, Spania și cele Două Sicilii) în care se consemna libertatea trecerii prin strîmtorile Mării Negre pentru navele țărilor respective⁴⁶.

Dar cu toate aceste facilități, primele nave spaniole vor apare pe Dunăre abia în 1847⁴⁷, eveniment care va marca începutul unor relații comerciale stabile și tot mai consistente între Spania și țara noastră.

LES RELATIONS COMMERCIALES ROUMANO-ESPAGNOLES JUSQU'À LA PAIX D'ANDRINOPE (1829)

Résumé

Dans la présente étude, l'auteur s'est proposé d'examiner les relations commerciales roumano-espagnoles au long du moyen-âge, relations qui permettent de mieux connaître la vie économique des deux pays, ainsi que le flux commercial général du continent européen pendant l'époque soumise à l'étude.

En conclusion, l'auteur fait ressortir le fait que les échanges économiques entre les deux pays ont été influencés par une série de facteurs, constants ou variables, dont : la position géographique, le potentiel économi-

⁴³ Gabriel Nouradounghian, *Récueil d'actes internationaux de l'Empire ottoman*, t. II, 1789—1856, Paris, Leipzig, 1900, p. 140.

⁴⁴ Hurmuzaki, *Documente*, XVII, nr. LVIII, p. 55.

⁴⁵ L. del Castillo, *op. cit.*, pp. 32, 50—54, apud J. L. Sanmartin, *art. cit.*, p. 1191.

⁴⁶ G. Nouradounghian, *op. cit.*, t. II, p. XXXIV.

⁴⁷ Ioan Raul I. Neacșu, *Contribuții la istoria relațiilor comerciale româno-spaniole în secolul al XIX-lea*, în „Revista de istorie”, p. 742.

que et les changements subis par celui-ci en ce qui concerne le réseau des principales routes commerciales internationales, la situation politique d'Europe et du bassin méditerranéen. Tous ces facteurs ont contribué à ce que les rapports roumano-espagnols se caractérisent par la discontinuité, les moments de contact étant suivis de périodes, plus ou moins longues, d'interruption.

En dépit de cette caractéristique, l'existence même de telles relations démontre pleinement la vitalité économique des pays roumains, le développement permanent des forces productives sur le territoire de notre pays et la grande capacité du marché roumain d'absorber les produits provenant des coins des plus éloignés d'Europe et du monde.

SESIUNEA ȘTIINȚIFICĂ ANUALĂ A ACADEMIEI „ȘTEFAN GHEORGHIU”

În zilele de 6—7 decembrie 1983, la Academia „Ștefan Gheorghiu” a avut loc sesiunea anuală de comunicări științifice. În sesiunea plenară de deschidere s-au susținut comunicări vizind o problemă largă, între care și cu tematică istorică: *Făurirea statului național român unitar — încununare a luptei împotriva asupririi străine, a dualismului austro-ungar* de prof. univ. dr. Ion Spălățelu; *Cauza românilor este și cauza noastră. Atitudinea sașilor transilvăneni față de marea unire de la 1 decembrie 1918* de dr. Eduard Eisenburger.

Lucrările sesiunii au continuat pe secțiuni.

Comunicările științifice prezentate în Sesiunea de istorie au fost susținute de cadre didactice, cercetători și specialiști de la Academia „Ștefan Gheorghiu”, Institutul de studii istorice și social-politice, Institutul de istorie „Nicolae Iorga”, Academia Militară și Universitatea din București.

Au fost prezentate comunicările: *Progresul istoric în concepția și practica mișcării nunciatoresci din România*, de prof. univ. dr. Nicolae Petreanu, Academia „Ștefan Gheorghiu”; *Considerații cu privire la elaborarea conceptului unității politice a poporului român în mișcarea de eliberare națională din Transilvania* de dr. Alexandru Porțeanu, Institutul de istorie „Nicolae Iorga”; *Concepția revoluționarilor pașoptiști privind lupta întregului popor pentru apărarea patriei*, de col. dr. Ioan Sorescu, Academia Militară; *Rolul Societății pentru cultura și literatura română din Bucovina în lupta românilor pentru unitate național-statală*, de asistent univ. Vasile Păsăilă, Academia „Ștefan Gheorghiu”; *Tricolorul — simbolul unității românilor*, de lector univ. dr. Gheorghe Iscu, Universitatea din București; *Teze ale socialiștilor români cu privire la armată și la apărarea patriei*, de col. dr. George Marin, Academia Militară; *Aspecte privind rolul asociațiilor și societăților culturale românești în cultivarea sentimentelor naționale și pregătirea tineretului pentru apărarea patriei (1867—1916)*, de maior Costică Prodan, Academia Militară; *Atitudinea lui Nicolae Titulescu față de țărănime la 1907*, de prof. dr. Nichita Adăniloae, Institutul de istorie „Nicolae Iorga”; *Participări românești la târguri și expoziții internaționale până la primul război mondial* de lector univ. dr. Stelian Popescu, Academia „Ștefan Gheorghiu”; *Politica externă și acțiunea diplomatică a României în timpul primului război mondial pentru unitate națională* de Paul Oprescu, Institutul de istorie „Nicolae Iorga”; *Consiliile și gările naționale locale — factor activ în realizarea unirii de la 1 decembrie 1918* de conf. univ. dr. Vasile Avramescu, Academia „Ștefan Gheorghiu”; *Actul Marii Uniri din 1918 în atenția parlamentului român* de lector dr. Gheorghe Sbârână, Academia „Ștefan Gheorghiu”; *Festivitățile de omagiere a istoricului act de la Alba Iulia în ziua de 8 decembrie 1918 la Iași* de dr. Marin Stănescu, Institutul de studii istorice și social-politice; *Rolul parlamentului în viața politică a României în perioada interbelică* de conf. univ. dr. Ion Scurtu, Universitatea din București; *Considerații privind dezvoltarea învățământului, științei și culturii românești în perioada interbelică* de dr. Mihai Dogaru, Institutul de studii istorice și social-politice; *Apărarea păcii, excluderea războiului dintre națiuni — doctrină și conduită a României în perioada prem războare izbucnirii celui de-al doilea război mondial* de dr. Livia Dandara, Institutul de studii istorice și social-politice; *Conferința păcii de la Paris și anularea dictatului de la Viena* de prof. univ. dr. Ștefan Lache, Academia „Ștefan Gheorghiu”; *Făurirea Uniunii Tineretului Muncitor (martie 1949) — rezultat al evoluției mișcării de tineret din România*, de Elena Cristescu, Institutul de studii istorice și social-politice; *Evoluția structurii sociale a României în etapa edificării societății socialiste multilaterale dezvoltate* de dr. Gheorghe Tudor, Institutul de studii istorice și social-politice; *Istoria — știință politică* de conf. univ. Constantin Mocanu, Academia „Ștefan Gheorghiu”.

Desfășurarea sesiunii științifice anuale, secția de istorie, au evidențiat nivelul științific înalt al comunicărilor prezentate, preocupările din domeniul cercetării istorice ale participanților. Întreaga sesiune s-a constituit într-o evocare patriotică, științifică dedicată aniversării a 65 de ani de la făurirea statului național-român unitar.

Vasile Păsăilă

A X-A ÎNȚILNIRE A COMISIEI MIXTE ROMÂNNO-SOVIETICE DE ISTORIE

În zilele de 6—8 decembrie 1983 s-au desfășurat la Moscova — în sediul Casei prieteniei popoarelor — lucrările celei de-a X-a întâlniri a Comisiei mixte româno-sovietice de istorie, în cadrul căreia a fost dezbătută tema: *Relațiile politice, economice, tehnico-științifice și culturale româno-sovietice în anii postbelici*.

Partea română a fost reprezentată la această reuniune de o delegație alcătuită din: prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu, membru corespondent al Academiei R.S. România, președintele părții române în Comisia mixtă, prof. univ. dr. Gr. I. Ioniță, secretarul părții române în Comisia mixtă; conf. univ. dr. Iulian Cârțină, Constantin Marinescu, consilier la Academia de Științe Sociale și Politice, conf. univ. Constantin Mocanu, conf. univ. dr. Ion Pătroiș și conf. univ. dr. Ilic Seftiuc.

Partea sovietică a fost reprezentată la întâlnire de o delegație alcătuită din: acad. I.I. Minț, președintele părții sovietice în comisie, dr. V.N. Vinogradov, vicepreședinte al părții sovietice în comisie, dr. A.A. Iazicova, dr. M.A. Muntean, dr. T.A. Pokivallova, dr. M.D. Erescenko, dr. N.V. Feit, dr. R.S. Șarovatova, dr. N.I. Kalașnikova, A.G. Țucanova, vicepreședinte al Asociației de prietenie sovieto-română.

În calitate de membri ai Comisiei mixte au mai participat următorii specialiști sovietici: I.I. Orlik, A.V. Antosenk, E.I. Spivakovski, A.A. Șevceacov, M.A. Fridman, M.M. Smirnova, M.M. Zalișkin.

După alocuțiunile inaugurale rostite de acad. I.I. Minț și prof. univ. dr. Ștefan Ștefănescu, membru corespondent al Academiei R.S. România, participanții au fost salutați de A.O. Ciuserian, vicepreședinte al Comitetului național al istoricilor din U.R.S.S.

La festivitatea de deschidere a reuniunii și de altfel la întreaga ei desfășurare a participat Nicolae Stînea, consilier al Ambasadei țării noastre la Moscova.

Programul reuniunii științifice, eșalonat pe timp de trei zile, a cuprins prezentarea următoarelor referate: *Colaborarea istoricilor sovietici și români* (I. I. Minț); *Rezultatele și perspectivele colaborării româno-sovietice în domeniul istoriografiei* (Ștefan Ștefănescu); *Relațiile economice româno-sovietice în anii postbelici* (Constantin Marinescu); *Dezvoltarea colaborării economice sovieto-române în perioada construirii bazelor societății socialiste în România* (T. A. Pokivallova); *Relațiile economice sovieto-române în anii 70* (N. V. Feit); *Cu privire la dezvoltarea relațiilor politice dintre România și U.R.S.S. în anii socialismului* (Gh. I. Ioniță); *România și relațiile internaționale în perioada construirii socialismului* (Ilic Seftiuc, Constantin Mocanu); *U.R.S.S. și condițiile internaționale de construire a bazelor socialismului în România* (M. A. Muntean); *Colaborarea româno-sovietică pe tărîm tehnico-științific și cultural în anii postbelici* (Iulian Cârțină, Ion Pătroiș); *Rolul societăților de prietenie în dezvoltarea colaborării culturale dintre U.R.S.S. și România* (M. D. Erescenko); *Legăturile și colaborarea dintre organizațiile oastești din U.R.S.S. și România în etapa actuală* (R. S. Șarovatova); *Rolul relațiilor tehnico-științifice sovieto-române în sistemul colaborării tehnico-științifice a țărilor Comunității socialiste* (N. I. Kalașnikova).

Atât referatele cit și discuțiile purtate pe marginea lor — discuții în cursul cărora a luat cuvîntul: Gh. I. Ioniță, C. Mocanu, I. Seftiuc, M. A. Muntean, A. A. Iazcova, I. I. Minț, Ștefan Ștefănescu, A. V. Antorak, A. G. Țucanova, M. A. Fridman, I. Cârțină, I. Pătroiș — au prilejuit un rodnic și deschis schimb de păreri între istoricii din cele două țări, reconfirmînd importanța pe care asemenea întâlniri o au pentru mai buna cunoaștere reciprocă și pentru întărirea relațiilor prietenești dintre țările și popoarele noastre.

Protocolul întâlnirii, semnat în ziua de 8 decembrie 1983, consemnînd rezultatele cu care s-a încheiat această a X-a reuniune jubiliară a Comisiei mixte româno-sovietice de istorie a stabilit ca în anul viitor să fie organizată în România a XI-a întâlnire în cadrul căreia să fie dezbătute temele: *Cel de-al doilea război mondial și procesele revoluționare din Europa de sud-est și Trăsăturile comune și specifice în dezvoltarea istorică a popoarelor din U.R.S.S. și România în perioada evului mediu*.

Gheorghe I. Ioniță

METALURGIA ÎN CIVILIZAȚIA HARAPPA

Constituită în valea Indusului și a afluenților lui și difuzată, într-o fază mai târzie de evoluție, de-a lungul coastei estice pînă în golful Cambay cu limita maximă la Bhagatray, civili-

zația Harappa¹ atinge apogeul dezvoltării ei între aproximativ 2500—1700 î.e.n. Dezvoltată pe fondul culturilor pre-Harappa din zona de câmpie și din regiunile înalte ale Belucistanului, preia și prelucurează în spiritul tradițiilor proprii elemente de civilizație vest asiatică, în principal, mesopotamiene (Djemet Nasr, sumerice și akkadiene) prin contacte directe sau mediate de comunitățile iraniene.

Raporturile dintre aceste două mari zone de civilizație nu trebuie considerate numai unilaterale. În perioada akkadiană intensificarea relațiilor comerciale și dezvoltarea traficului maritim între cele două arii a dus la instalarea, în teritoriul orașului Lagash a unor comunități de negustori harappieni cunoscuți în documentele aparținând dinastiei a III-a din Ur sub numele de „fiii din Melliha”².

În ciuda acestor contacte și a preluării ideii de civilizație³ din afară bazinul Indus-ului evoluează independent și conservă nalterate caracterele originale ale culturii manifeste în urbanistică și arhitectură, în tradițiile meșteșugărești, în artă, religie și sistem de scriere.

Una din problemele discutabile rămâne măsura în care metalurgia bronzului practică de harappieni este de origine autohtonă sau este împrumutată din vestul Asiei.

O soluție nu poate veni decât din analiza tipologică a obiectelor de metal — vase, tingiri, figurine, obiecte de podobă descoperite în cele peste 70 de stațiuni aparținând civilizației Harappa, din reconstituirea tehnologiilor utilizate și din depistarea surselor de materii prime. Ori, studiul tipologic atestă, fără nici o îndoială, originalitatea tipurilor de obiecte de metal⁴. De asemenea, există dovezi relative la exploatarea unor zăcăminte locale cum sînt cele de la Khethi⁵. În sfîrșit, analizele spectrale care au permis stabilirea tipului de bronz folosit aici⁶, descoperirea, în afara citadelei de la Harappa a unui grup de 16 cuptoare și a unui mojar pentru topit bronz⁷ fac posibilă reconstituirea parțială a tehnologiei practicate în valea Indus-ului.

În acest efort colaborarea arheologului cu specialiști din alte domenii de cercetare devine o necesitate absolută și poate aduce lumini nebănuite asupra unor laturi a problemei mai puțin lămurite. Datorită unei asemenea colaborări se poate ajunge la o înțelegere mai exactă a destinației și modului de utilizare a cuptoarelor de la Harappa.

Cuptoarele găsite la Harappa sînt de trei tipuri:

1. Cuptor cu vatră: acestea sînt construite dintr-o vatră din material refractar ars, cu partea inferioară adîncită în pămînt.

Cenușa și bucățile calcinate de bălgar de vacă, conținînd bucăți arse de pleavă de grâu folosite drept combustibil au fost recuperate din acest cuptor.

2. Cuptor cilindric: acest cuptor este de 3 1/2 picioare diametru și 2 picioare și 1/4 adîncime. Pereții cuptorului sînt placați cu argilă și s-a găsit o zgură puternic vitrificată. Aceasta indică o ardere intensă, dar nu s-a descoperit nici un obiect în cuptor.

3. Cuptoare cu cuvă termică (în formă de pară).

Cuva se fixează cu sau fără manta. S-au descoperit 13 asemenea cuptoare.

S-a găsit o cantitate mică de cenușe în cuptor ceea ce dovedește că a fost folosit un cărbune. Aceste cuptoare au fost des întrebuițate și căptușeaua refractară la 8 dintre ele este arsă datorită efectului termic.

Axele principale, ale acestor cuptoare sînt în dimensiuni $6 \frac{1}{6}$ picioare pînă la $8 \frac{1}{4}$ picioare în timp ce axele minime sînt în dimensiuni $3 \frac{1}{3}$ picioare pînă la $5 \frac{1}{2}$ picioare.

¹ J. Marshall, *Mohenjo-daro and the Indus civilization*, Londra, 1931; J. Marshall, *Cambridge History of India*, 1, Cambridge, 1922; Piggot St., *Prehistorie India*, Pelikan Books, Harmondsworth, 1950; Sir Mortimer Wheeler *The Indus civilization*, Cambridge, ed. III, 1968.

² Mortimer Wheeler, *Alt-Indien und Pakistan*, Köln. 1959, p. 95—96; *AJA*, 84, 2, 1980, p. 205.

³ Mortimer Wheeler, *op. cit.*, p. 25; Li Chi, *The beginnings of chinese civilization*, Seattle and London, 1976.

⁴ Mortimer Wheeler, *The Indus*, p. 25; Christophe J., J. Deshayes, *Index de l'outillage*, Paris, 1966.

⁵ D. P. Agrawal, *Indian copper technology in an Asian Perspective*, CSPPI, Mexic, 1981, Com. XVI, p. 3 și urm.

⁶ Agrawal, *op. cit.*

⁷ M. S. Vats, *Excavations at Harappa*, Delhi, 1957; Mortimer Wheeler, *op. cit.*, p. 32.

Într-unul din aceste cuptoare s-a găsit un pilon folosit drept suport al creuzetului. În alt cuptor stilul de susținere este înlocuit cu un perete care pornește din mijloc spre perețele posterior al cuptorului. S-au descoperit cenușă arsă și bucăți de zgură.

Cea mai importantă întrebare pentru arheologi este destinația acestor cuptoare. Autorul crede că în aceste cuptoare s-a topit metal sau aliaje deoarece analizele bucăților de zgură vitrificată au stabilit că cuptoarele au folosit pentru topirea metalelor. Ideea arderii vaselor de lut cade, deoarece pentru astfel de lucrări temperatura este mai scăzută și tipul de cuptor folosit este altul.

Date comparative privind construcția furnalelor în faza inițială de producție cu 5000 ani în urmă.

Industria metalurgică a Egiptului este tot atât de veche ca și civilizația acestei țări. La începutul dinastiei I aliajele cuprului și în general bronzurile au fost cunoscute. În această perioadă au fost turnate piese de dimensiuni reduse și cu caracter ornamental. Descoperiri arheologice indică existența uneltelor simple în această perioadă.

În timpul dinastiei a II-a (3000 ani î.e.n.) a fost introdusă tehnica *a cire perdue*, la turnarea pieselor din cupru și a aliajelor sale. Astfel de procedee au fost folosite pentru turnarea pieselor de formă complicată și constau în executarea modelelor de ceară, care erau acoperite cu un strat de argilă ca apoi ansamblul să fie introdus în nisip. Această formă era încălzită, ceara se scurgea, obținându-se astfel spațiu pentru turnare.

Statuile lui Peppi din dinastia a VI-a existente în Muzeul din Cairo au fost executate în această tehnică.

Este de asemenea dovedit științific că modelele în această perioadă și formele de turnare au fost executate prin tehnica expusă folosind ceara, nisipul și alte materii organice. Nisipul utilizat pentru executarea formei era de culoare neagră sau brună și a fost colectat de pe malurile Nilului, metodă care se utilizează și în prezent în turnătorii.

În tehnologiile din această vreme a mai fost utilizată, în plus și pulbere de oase care se adăuga pentru obținerea unei bune permeabilități a formei.

Pentru creșterea calității suprafeței pieselor turnate precum și pentru înlăturarea unor defecte interne de turnare, se folosea în cadrul amestecului de formă pulberea refractară.

În concluzie, se poate afirma că în acord cu cercetările lui Sir John Marshall, piese antice turnate în perioada 2500—1400 î.e.n. au fost descoperite în Valca Harappa. Aceasta dovedește că metodele de topire și turnare a metalelor a fost cunoscută în Harappa de timpuriu, de fapt încă din cultura pre-harappa, poate în contact cu civilizațiile vestasiatice, dar evoluția tehnologică a fost autonomă⁸.

Parvaiz Habibullah (Pakistan)

⁸ Tylcote R. F., *Metallurgy in Archaeology*, 1962, p. 17—174. 50th internațional foundry Congress, Cairo, Egypt nov. 5—11, 1983, Booklet.; Pentru sprijinul științific acordat mulțumim profesoarei Ligia Bârzu de la facultatea de istorie-filozofie a Universității din București.

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

CORNELIA BODEA, *1848 la români. O istorie în date și mărturii*, vol. I-II, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1982, 1276 p.

Într-o masivă culegere de materiale — îmbinând deopotrivă textul scris, edit sau inedit, cu ilustrația sugestivă — cmincta cercetătoare dr. doc. Cornelia Bodea, izbutește să surprindă în două volume de prestanță, alcătuite într-un spirit de mare erudiție și în același timp cu eleganță și rafinament, semnificația momentului 1848 în istoria românilor. Lucrarea — desăvârșită după o muncă intensă de peste un deceniu — oglindește într-un bine chibzuit triptic antecedentele (sau precursorii de la 1784—1785), desfășurarea și urmările (epiloguri-perspective, 1849—1851) revoluției *unitare* — dar cunoscând forme specifice pe tot cuprinsul patriei —, unde a fost urmărit același țel: emancipare socială, libertate națională și unire. În felul acesta este înfățișată mai corect legătura organică care a existat între mișcările revoluționare din Moldova, Transilvania și Țara Românească și conexiunile lor incrente.

Culegerea conține 356 documente de proveniență internă și externă, corespondență cu caracter politic, rapoarte diplomatice, broșuri, pamflete, articole de presă, extrase din cărți și reviste etc., din care peste 65 de materiale sînt inedite.¹ Gravuri de epocă, reproduceri după cele mai ilustrative piese documentare, alse cu mult discernămint, completează în mod fericit fondul tematic al conținutului volumelor. Lucrarea este prevăzută și cu un indice general, alcătuit cu foarte multă competență și îngrijire.

Cornelia Bodea nu s-a mărginit doar la simplul rol de editoare, ci a dovedit o inspirată concepție în crestomația pe care a zămislit-o, nu numai datorită migăloasei și scrupuloasei munci de selectare a imensului material documentar cercetat, depistat în țară și

peste hotare în numeroase arhive și biblioteci unde se află răslețit, dar și prin faptul că a reflectat temeinic la armonioasa sa îmbinare într-un tot organic, logic și unitar, cu adnotările trebuincioase, spre a oferi cititorului viziunea cea mai corectă a anului revoluționar 1848 pe ansamblul teritoriului locuit de români și care a constituit un moment de cotitură în trecutul poporului nostru. În acest sens chiar textele editate anterior, restituite cu o deosebită acribie prin colajarea cu originalul, și uneori corectate și completate, capătă valențe noi prin integrarea lor în ansamblul celor mai caracteristice mărturii ale epocii. Revoluția din 1848 n-a constituit un fenomen izolat și insolit, importat de pe meleaguri străine, ci dimpotrivă a posedat rădăcini adinci în istoria neamului, așa cum a intuit-o perfect Nicolae Bălcescu în *Mersul revoluției în istoria românilor*, lucrare din care autoarea culegerii analizate a preluat chiar un foarte nimerit motto. De aceea, pentru a reliefa cit mai pregnant antecedentele anului 1848, Cornelia Bodea cnumără printre mișcările ei precursore chiar faimoasa răscoală a lui Horea din 1784—1785, cu care își deschide, chiar, selecția de mărturii istorice. Tot atât de fircască apare și includerea textului cunoscutului *Supplex Libellus Valachorum*, ca monument reprezentativ al evoluției gândirii politice românești precum și a unor extrase semnificative din creația celor mai de seamă cărturari militanți transilvani de la începutul secolului al XIX-lea. De foarte mult folos pentru înțelegerea unor aspecte ale programului revoluționar pașoptist se arată a fi și materialele refcritoare la revoluția din 1821 condusă de Tudor Vladimirescu, în special scrisoarea conducătorului mișcării către Nicolae Văcărescu din 11 februarie, sintetizînd o adevărată profesiune de credință: „patrie să chiamă popoul, iar nu tagma jăfuitorilor!” (p. 64—65, doc. 9). Tot atât de semnificative sînt și mărturiile perioadei domniilor pămîntene și a începuturilor regimului regulamentar cind minți luminate ca Dinicu Golescu sau Iancu Văcărescu nu pregetă să critice racilele societății contemporane lor iar unele agitații

¹ Nu vom proceda la o trecere în revistă a tuturor izvoarelor folosite — ca și a fondurilor de unde au fost extrase, cu specificarea care sînt inedite sau nu — deoarece acest lucru a fost pe larg și temeinic înfățișat de autoare în propriul ei *Cuvînt înainte* precedînd culegera textelor, dar vom insista, la locul cuvenit, asupra importanței lor.

și tulburări fie în rîndul grănicerilor bănățeni (din 1823—1824) amintindu-și de vremurile lui Horea (p. 73—77, doc. 12), fie ale lucrărilor de la ocelele Telega (1832) (p. 82—84, doc. 17) sau mișcarea secretă panromânească pornită din Transilvania și Banat (1834—1835) (p. 93—99, doc. 21), apar mai mult decît revelatoare pentru spiritul epocii și dorințele maseelor de prefaceri. De o deosebită importanță se relevă a fi — ca inspiratoare directe ale ideologiei revoluționare de la 1848 — materialele privitoare la mișcarea pentru un stat național unitar și independent (1837—1841), ce includ — printre altele — declarația de principii a Partidei Naționale din Țara Românească (13 nov. 1838) (p. 118—123, doc. 27), proiectul de Constituție din 5/17 nov. 1838 (p. 123—128, doc. 28), piesele legate de mișcarea din 1840 — inițiată de Dimitrie Filipescu și avînd printre participanți pe N. Bălcescu și Eftimie Murgu — urmîrind instituirea unei „orînduiri republicane” și abrogarea privilegiilor (p. 159—177, doc. 36—40) și în sfîrșit textele ilustrînd obiectivele asociațiilor secrete din Moldova (1839—1841) (p. 177—184, doc. 41—42). Cornelia Bodea a considerat util să completeze prezentarea acestor materiale și prin relevarea ecorurilor stîrnite de activitatea cîreurilor patriotice românești, fie în lumea diplomatică (în special a reprezentanților consulari englezi la București și Iași ale căror rapoarte sint inedite)³, fie în rîndul autorităților reacționare habsburgice răspunzătoare de starea lucrurilor din Transilvania și Banat (vezi printre altele nota cancelarului Metternich către șeful poliției vieneze din 3/15 febr. 1835, p. 86—98, doc. 21/I). Totodată autoarea culegerii a întregit aspectele de ordin politic prezentate de societatea românească în epoca regulamentară prin piese ilustrînd activitatea culturală depusă de cîrturarii patrioți ca M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, C. Negri, I. Ghica, A. T. Laurian, G. Barițiu ș.a. pentru apărarea limbii, răs-pîndirea științei de carte, trezirea conștiinței naționale și pregătirea pe plan spiritual a unirii; în Transilvania o luptă aprigă s-a dat

și pentru dobîndirea drepturilor încălcate de asupritori. Militantismul politic s-a împletit firesc la românii de pretutîndeni cu dorința de înălțare spirituală, de puternică afirmare a culturii naționale, de cultivare a tradițiilor patriotice, de promovare a reformelor pentru emanciparea socială și mai presus de orice, de unire într-un singur stat. Ideologia revoluționară la românii de pe ambele versante ale Carpaților s-a zămislit vreme de două decenii pînă la completa ei maturizare, integrîndu-se astfel în curentul general european în care popoarele oropsite de pe continent aspirau la eliberarea socială și națională. Izbucnirea mișcărilor insurecționale în apusul și centrul Europei în primăvara anului 1848 a înlesnit și oferit un cadru firesc declanșării energiei revoluționare a românilor, suferind de pe urma despotismului a trei imperii absolutiste: otoman, habsburgic și țarist. Revoluționarii — dintre care unii ca N. Bălcescu sau Al. G. Golescu (Arăpila) s-au întors din străinătate — și-au strîns rîndurile în martie—mai 1848, pregătind declanșarea insurecției. Tratînd cronologic evenimentele, Cornelia Bodea s-a aplecat, la început asupra celor din martie—mai în Moldova unde patrioții în frunte cu M. Kogălniceanu, V. Alecsandri, Al. I. Cuza, L. Rosetti, A. Moruzi ș.a. întruniți la hotelul „Petersburg” din Iași, la 28 mart./9 april. au lansat cunoscuta petiție-program în 35 de puncte pentru „neapăratele îmbunătățiri ce cere starea țării” (p. 359—364, doc. 93). Autoarea culegerii înfățișează apoi cele mai caracteristice piese legate de mișcarea insurecțională din Moldova precum și de ecorurile ei în presa de peste hotare și în rîndul diplomaților englezi. Dintre aceste materiale cel mai reprezentativ este, firește, „protestația” scrisă de V. Alecsandri și apărută sub formă de broșură în mai 1848, unde înfățișează în fața întregii români mișcările urmărite de revoluționarii moldoveni și reprimarea barbară la care au fost supuși cei din urmă din porunca reacționarului domnitor Mihail Sturza, neualtă servilă a curților suzerane și protectoare (p. 385—397, doc. 98). De o pregnantă pondere se dovedesc, apoi, în culegere, documentele selectate, sintetizînd prin textele cele mai ilustrative, mersul evenimentelor revoluționare în Transilvania între martie—mai 1848, culminînd cu faimoasele adunări ale românilor de la Blaj (21 apr. 1 mai și 3/15—5/17 mai); aceștia prin glasul lui Simion Bărnuțiu, întărit prin jurămîntul făcut pe Cîmpia Libertății la 3/15 mai, s-au hotărît să-și apere „legea și limba”, „libertatea, egalitatea și frățietatea”, pentru binele „națiunii române” și al patriei” (p. 446—484, doc. 113 și 114), refuzînd unirea silnică a Transilvaniei cu Ungaria, unde, deși se declanșau și acolo revoluția antihabsburgică, se nega cu încăpă-

³ Vezi și considerațiile pe care le-am făcut asupra valorii în materie politică a acestor izvoare în studiul *Importanța rapoartelor consulare engleze pentru istoria principalelor române în perioada regulamentară (1835—1848)*, în „Revista de istorie”, 34 (1981), nr. 6, unde am relevat, la rîndul meu, dorința unanimă de unire a românilor constatată de consulul Robert G. Colquhoun în cuprinsul raportului său din 15 ianuarie 1839 (p. 1100), reproduș în culegerca analizată (p. 147—148, doc. 30). Mai vezi în aceeași chestiune și rapoartele lui Colquhoun din 4 dec. 1835 și 18 mai 1839 (studiul meu citat *ibidem*).

ținare dreptul națiunilor asuprite din imperiu la autodeterminare. Atoarcă culegerii se arată foarte inspirată cînd insistă, în piesele următoare, asupra legăturii indestructibile existente între românii de dincoace și dincolo de Carpați și a țelurilor revoluționare comune urmărite de patrioții moldoveni, munteni și transilvani de a se reuni într-un singur stat reconstituit în hotarele Daciei vechi. Revelațiile sînt în acest sens rapoartele autorităților polițienesti din Brașov din aprilie — mai 1848 și care sînt inedite (p. 413—419, doc. 106). La fel și programul revoluționarilor moldoveni redactat la 21 24 mai la Brașov avînd drept scop unirea, precum și faimosul imn insufletitor al lui Andrei Mureșanu „Deșteaptă-te române”, cîntat de atîtea generații (p. 506—508, doc. 123 și 124). Cornelia Bodea acordă atenție, în egală măsură și desfășurării evenimentelor din aceeași perioadă în Banat, unde Eftimie Murgu³ milita neîmfriat „pentru neatinarea acestei țeri” (vezi proclamația sa după eliberarea din închisoare, p. 512—513, doc. 126), iar poporul își exprima doleanțele în adunările din Timișoara (25 iunie st.n) și Lugoj (15 27 iunie), reclamînd cu prioritate „să se recunoască prin lege naționalitatea română a românilor din patrie” (p. 517—519, doc. 129—130).

Crestomația urmărește apoi fierberea revoluționară din Țara Românească înainte de Islaz prin reproducerea unor articole din „Gazeta de Transilvania” și corespondența consulară engleză, spre a se trece apoi la ilustrarea cronicii primelor zile ale insurecției din iunie 1848, folosindu-se — printre altele — textul proclamației și programului revoluționar de la Islaz (9 21 iunie) (p. 533—541, doc. 136), articole din „Pruncul român”, periodic militant înființat de C. A. Rosetti și unele decrete ale guvernului provizoriu privind steagul național, desființarea rangurilor civile și a cenzurii, înființarea gărzilor naționale (p. 551—553, doc. 146—149), etc. De o fierbinte dragoste pentru țară și popor se arată a fi și cuprinsul jurămîntului depus la 15 27 iunie pe „Cîmpul Filaretului”, al cărui nume a fost schimbat în „Cîmpul Libertății”, de către cetățenii Capitalei care se arătau gata a-și jertfi chiar viața pentru apărarea „voinței nației române” și a celor 21 puncte ale proclamației de la Islaz (p. 567, doc. 154).

În mod paralel este oglindită apoi lupta românilor din Transilvania, Banat și Bucovina,

în lunile iunie—iulie, cîi dintîi apărîndu-și cu hotărîre în fața guvernului revoluționar maghiar dreptul de a fi recunoscuți ca națiune și refuzînd recunoașterea unirii silnice a Transilvaniei cu Ungaria iar cîi din urmă străduindu-se de asemenea să obțină de la Viena autonomie și „păstrarea naționalității”. Importante în acest sens sînt articolele scrise de G. Barițiu în „Gazeta Transilvaniei” ca și scrisoarea lui Avram Iancu către Simion Bărnuțiu din iunie 1848 subliniînd faptul că „oamenii-s ațîlaji asupra făcătorilor de nedreptate” (p. 585 588, doc. 166). Cornelia Bodea insistă apoi asupra activității depuse în lunile iunie august de revoluționarii moldoveni, aflați în pribegie și refugiați în mare număr la Cernăuți, unde au alcătuit un comitet de luptă militînd pentru unire și reforme sociale. Revoltatoarele sînt în această privință apelul revoluționarilor C. Negri, Al. I. Cuza, V. Alecsandri, A. Russo, Th. Sion. L. Rosetti, M. Costache. Gr. Balș ș.a. lansat din Cernăuți în iunie către locuitorii Moldovei îndemnînd la „unire și bărbăție” (p. 622—624, doc. 175), apoi scrisorile lui C. Hurmuzachi din 15 27 iulie și Dimitrie Cantacuzino din 16 28 iulie ambele adresate la Cernăuți lui Lascăr Rosetti — unde se pledează arzător pentru „unirea cu orice preț” a Moldovei cu Țara Românească într-o Daco-Românie, la care ar urma să se alipească apoi și Transilvania cu Bucovina și Basarabia (p. 631—635, doc. 181 182). Tot atît de important se arată a fi și memoriul revoluționarilor moldoveni aflați la Cernăuți adresat la 30 iulie comisariatului otoman Suleiman pașa, prin care denunțau cu vigoare abuzurile săvîrșite de către domnitorul Mihai Sturza, ce făcuse apel la trupele țariste spre a stăvilii valul revoluționar din țară și cereau cu insistență mazălirea sa (p. 642 645, doc. 186). În sfîrșit din culegere nu lipsește și importantul program politic *Dorințele partidei naționale în Moldova*, elaborat de Mihail Kogălniceanu și tipărit la Cernăuți în august 1848, în care analizînd politica dusă de curțile suzerană și protectoare față de această provincie românească, se cerea cu vigoare recunoașterea drepturilor inalienabile ale țării: autonomie desăvîrșită în materie legislativă și administrativă, egalitatea cetățenilor în fața legii, Adunare Obștească aleasă din reprezentanții tuturor stărilor sociale, libertatea tiparului, instrucție egală și gratuită etc. Dar mai presus de orice, marele om politic insistă pentru unirea Moldovei cu Țara Românească, constituînd „cheia bolței fără care s-ar prăbuși tot edificiul național” (p. 647—685, doc. 188).

După ce exemplifică prin alte materiale revelatoare desfășurarea evenimentelor revoluționare din Țara Românească între iunie—

³ Foarte importantă pentru prestigiul de care se bucura Murgu în rîndul bănațenilor se dovedește a fi scrisoarea inedită a teologului Ștefan Puris din Virșeț (11/23 iunie), unde se insistă și asupra faptului că „poporul român din tot Banatul nemica vrea a ști de unguri” (p. 315—316, doc. 198).

ții destinat comisarilor de propagandă (p. 692—694, doc. 191), poczia lui Ion Catina, *Pentru patria română*, adevărat marș al patrioților pașoptiști (p. 700—701, doc. 194), debaterile Comisiei prorictății (p. 713—770, doc. 203—212), și decretul pentru convocarea Constituanței (14/26 iulie, p. 770—773, doc. 213) — Cornelia Bodca urmărește cu deosebită atenție acțiunile revoluționarilor de pe întreg cuprinsul patriei între iunie—septembrie 1848, evidențiind strinsa legătură existentă între luptătorii români de pretutindeni, fie ei moldoveni sau munteni, transilvăni, bănățeni sau bucovineni. Din rîndul pieselor ilustrînd asemenea aspecte, autoarea culegerii a selectat din cuprinsul corespondenței politice a vremii scrisorile lui A. T. Laurian din 20 iun. 2 iul. și Alceu Russo din 22 iun./4 iulie, expediate din Sibiu către N. Bălcescu, primul propunînd un congres general „dintre toți românii” iar cel de al doilea clogînd idealul de a înființa „o țară românească” mare din unirea Principatelor cu Transilvania și Banatul (p. 787—792, doc. 221—222); importante sînt și articolele din „Pruncul român” militînd pentru unirea cu Moldova (p. 792—793, doc. 223 și p. 797—798, doc. 227), îndemmurile lui Eftimie Murgu (8/20 iulie), A. G. Golescu (19 31 iul.), V. Alecsandri (25 iul./6 aug.) și I. Ghica (aug.—sept.), către N. Bălcescu, pentru propagandă și înarmare cit mai temeinice, „unirea Moldovei cu Valahia sub un singur guvern și sub aceeași Constituție” precum și o înțelegere cit mai grabnică între revoluționarii de la București cu moldovenii din Bucovina, cu Murgu și Laurian (p. 793—795, doc. 224; p. 800—808, doc. 229—231), dar mai ales epistola lui Const. Roman din București adresată la 17 iulie lui S. Bărnăușiu și A. T. Laurian la Sibiu pentru crearea unei conduceri unice a revoluției în capitala Țării Românești (p. 791—800, doc. 228).

Un alt sector luat în considerare de autoarea culegerii îl constituie situația externă a revoluției, problema raporturilor cu Poarta, trimiterea comisarului Sulciman pașa în anchetă la București și instituirea locotenenței domnești, toate ogîndite prin extrase din presa vremii, depeșe și corespondență politică sau diplomatică contemporană; de asemenea sînt ilustrate prin proclamații oficiale, articole de presă și relatări inedite ale consulului britanic Colquhoun și măsurile luate în apărarea revoluției prin organizarea rezistenței armate încredințată lui Gheorghe Magheru, „căpitan general al trupelor de dorobanți și panduri” din Oltenia, inițiatorul taberci militare de la cîmpul lui Troian, ca a constituit dealtfel, ultimul reazăm al revoluției, după tristește evenimente petrecute la 13/25 sept. 1848 în București, unde a fost reinstaurat un regim reacționar prin intervenția baioi turcesc.

otomane și țariste. Ogîndind, apoi, evenimentele ce au dus la reprimarea revoluției și la presiunile exercitate pentru dizolvarea taberci lui Magheru, ce a fost silit la rîndul său să ia drumul pribegiei cu tovarășii de armă rămași credincioși, Cornelia Bodca subliniază prin piese semnificative faptul că țara a rămas credincioasă revoluției și că țărani au refuzat să se supună restatorniciei rînduicilor prevăzute în Regulamentul Organic (vezi printre altele, depeșce adresate Căimăcămici reacționare în oct. 1848, p. 889—891, doc. 265—267). Emoționant și în același timp foarte reprezentativ pentru starea de spirit a maseilor este și cîntecul revoluționar *Saltă române...*, — puțin cunoscut astăzi — compus și cîntat în închisoarea de la Văcărești, în noiembrie 1848, unde se afla întemnițat, de tînărul poet patriot Costache Parascovcanu din Craiova, (p. 893, doc. 269), cu care se încheie dealtfel șirul mărturiilor privind revoluția din Țara Românească.

Cornelia Bodca se ocupă, apoi, în mod firesc, în culegerea sa, de reflectarea evenimentelor revoluționare din Transilvania, din august 1848 pînă la reprimarea insurecției, de către trupele habsburgo-țariste în vara anului următor, prin materialele documentare cele mai indicate. Astfel, pentru a ogîndi cit mai fidel însemnătatea celei de a treia adunări de la Blaj precum și începutul stării conflictuale armate între insurgenții români și unguri, sînt reproduse protocolul amintitei adunări din septembrie 1848 prin care se hotăra înființarea unei „gwardii” naționale pentru apărarea drepturilor poporului român (p. 908—910, doc. 275), apoi memoriul adresat de la Blaj parlamentului liberal din Viena la 26 septembrie 1848 de către „poporul român prin împuterniciții săi aleși” cerînd reprezentanță națională în parlamentul austriac și refuzul de a recunoaște alipirea forțată a Transilvaniei la Ungaria (p. 910—915, doc. 276), promisiunile deșarte ale autorităților habsburgice către români incluse în proclamația generalului Puchner dată din Sibiu la 27 sept./9 oct. (p. 918—919, doc. 279) ca și apelul conducătorului revoluției maghiare, Lajos Kossuth, adresat din Pesta la 28 sept./10 oct. românilor pentru împăcare și frățietate, denunțînd jocul monarhiei austriace de a diviza popoarele din cuprinsul imperiului, spre a le domina mai lesne (p. 919—924, doc. 280). Măsurile luate spre a organiza Transilvania ca o „țară românească” în 1848—1849 sînt exemplificate în special prin articole din presa vremii scrise — printre alții — de G. Barițiu și Avram Iancu (p. 941—943, doc. 285 și p. 949—950, doc. 291). În același timp, în culegere, acțiunile comune ale românilor din cuprinsul monarhiei habsburgice pentru apărarea drepturilor naționale sînt reflectate

prin corespondența politică a vremii, în special prin scrisori ale lui Petru Cermena din Timișoara (3/15 febr. 1849) îndemnând la colaborare între bănățeni, transilvăni și bucovineni (p. 956—958, doc. 294), Aron Pumnul (3/15 febr.) pledind pentru „a se împreuna toți românii din Monarhie sub un guvern din lăuntru român” (p. 958—960, doc. 295) sau ale fraților Hurmuzachi din Cernăuți (6/18 mart.) oglindind bucuria „celor care au la inimă soarta poporului” (p. 966 970, doc. 298 și 299); dar materialul cel mai reprezentativ îl constituie fără îndoială memoriul națiunii române din Ardeal, Banat și Bucovina adresat împăratului Francisc Iosif la 13 25 febr. 1849 cerind „unirea tuturor românilor din statele Austriei într-o singură națiune, de sine stătătoare” (p. 960—965, doc. 296), memoriu pe care cabinetul habsburgic s-a grăbit să-l respingă de teama constituirii unui bloc compact al „daco-românilor” înaintea imperiului (26 febr. 10 martie) (p. 970—976, doc. 300). În continuare culegerea conține pisce documentare, proclamații, corespondență etc. reflectând organizarea „oastei poporane” române sub conducerea lui Avram Iancu și a „prefecților” săi, acțiunile întreprinse „în apărarea munților”, înfruntarea armată cu trupele maghiare și tragicile evenimente petrecute în primăvara anului 1849. În Transilvania, unde necotirca drepturilor poporului român de către Dicta ungară a dus la dezbinare și vărsare de sânge, de care au profitat pînă la urmă doar guvernarea de la Viena. De aceea, o serie de revoluționari români lucizi, în frunte cu N. Bălcescu și Gh. Magheru au militat pentru o apropiere româno-maghiară, pentru recunoașterea drepturilor poporului nostru în Transilvania de către guvernul de la Pesta și pentru unirea forțelor revoluționare din cele două țări împotriva reprimării începută de trupele intervenționiste ale monarhiilor absolutiste. Pentru a releva toate aceste meritorii încercări, care au dat greș, din nefericire, din pricina intransigenței conducătorilor unguri, ajungându-se la un proiect de pacificare mult prea tirziu, după ce forțele armate țariste reușiseră aproape să înăbușe revoluția maghiară și să ocupe împreună cu trupele habsburgice întreaga Transilvanie, capitularea de la Șiria punând capăt mișcării insurrecționale (1/13 august 1849), Cornelia Bodea utilizează mărturia grăitoare. Din rindul acestora amintim, cu precădere, apelul generalului Magheru către președintele Ungariei, Lajos Kossuth (4/16 mart. 1849).

1081, doc. 327)⁴ serioarea lui Avram Iancu către comandantul de brigadă Jozef Simonffy (15 iunie st.n. 1849), arătînd că pe români i-a răsculat „nerecunoașterea naționalității” (p. 1090—1096, doc. 331), proiectul de împăciuire din 2 14 iulie negociat de N. Bălcescu și Cesar Bolliac cu Kossuth și ministrul afacerilor de externe maghiar Cazimir Batthyány (p. 1097—1101, doc. 333), răspunsul lui Avram Iancu către Kossuth din 3 august st. n. arătînd că în situația critică de atunci putea să garanteze numai neutralitatea (p. 1101—1102, doc. 334), tratatul neizbutit de la Lugoj relevant de K. M. Pataki (p. 1104—1108, doc. 336), articolul publicistului francez Hippolyte Desprez din „Revue des Deux Mondes” (15 ian. 1850), despre împrejurările capitulării trupelor generalului maghiar Görgey la Șiria (p. 1110—1115, doc. 338) și, în sfîrșit, ordinul umanitar dat de prefectul Axinte Sever la 7 19 august 1849 ca românii să nu predea pe soldații unguri fugari trupelor țariste sau habsburgice ci doar dezarmîndu-i să le dea pîine și călăuze ca să le arate drumul spre a scăpa de captivitate (p. 1115, doc. 339).

În cea de a treia și ultimă parte a creșto-mației sale dedicată urmașilor imediate ale revoluției de la 1848 și intitulată sugestiv „Epiloguri, Perspective”, Cornelia Bodea cantă să releve învățămintele trase de patrioții români exilați din evenimentele petrecute și fixarea noii strategii în lupta pentru atingerea obiectivelor mult dorite de întreg poporul: libertate, egalitate și unire; sint amintite totodată luări de poziții ale unor publiciști străini față de revoluția desfășurată în țara noastră ca și măsurile de reprimare adoptate de reacțiune împotriva unor luptători devotați cauzei poporului nostru. Printre piesele semnificative selectate în această parte a culegerii amintim: memoriul înedit cu caracter statistic dar și politic asupra Principatelor întocmit de A. G. Goleseu (Arăpila), pentru ministrul afacerilor de externe al Franței, Drouyn de Lhuys (dec. 1848 ian.

⁴ Este cazul să precizez aici că fragmente din această serioare au fost publicate de Miron Constantinescu, *Un document de mars 1849 d'une importance européenne* în „Nouvelles études d'histoire”, vol. IV. București, 1970, p. 197—206, care a utilizat, însă copia dactilografiată în l. franceză a textului transcris de dr. doc. Cornelia Bodea, și fără a menționa de fel numele ei. Versiunea *originală* românească a pistolei, așa cum a fost concepută de Gh. Magheru, se află și în copierul corespondenței sale păstrat în arhiva Vlad Maghieru din Timișoara cf. P. Cernovodeanu, M. Ștefan, *Epistolar inedit Gh. Magheru, (I)*, în „Revista de istorie”, 36 (1983), nr. 2, p. 302—304.

1849), (p. 1119—1137, doc. 340), darca de seamă a aceluiași Arăpila din nov. 1849 privind fondurile cheltuite pentru revoluție din „toată românimea” (p. 1142—1144, doc. 343); articole din ziarul „Bucovina” conținând protestul împotriva deținerii lui Axente Sever la Sibiu și arestării „din greșală” a lui A. Iancu la Hălmașu (24 nov. 6 dec. 1819 și 21 dec. / 5 ian. 1850), (p. 1144—1145, doc. 314), documentele acțiunii judiciare deschise pentru judecarea și condamnarea lui E. Murgu de către autoritățile habsburgice (p. 1145—1157, doc. 345 și 346), articolele publicistului american Francis Bowen din „The North American Review” (ian. 1850 și ian. 1851) — reproduse în întregime pentru prima oară în istoriografia noastră — denunțând atitudinea adoptată de guvernul lui Kossuth, față de români și slavi în cursul evenimentelor din 1848—1849 care au dus la slăbirea și înfringerea revoluției din centrul Europei (p. 1160—1165, doc. 350 și p. 1169—1187, doc. 353), notele lui C. D. Rosetti adresate lui C. A. Rosetti spre a face propagandă în presa britanică, scoțind în relief „caracterul totdeauna național, democratic și social al revoluției românilor” (p. 1165—1166, doc. 351), precum și protestul dr. Pavel Vasici din 1850/51, împotriva desființării regimentelor grănicerești transilvane de către cabinetul de la Viena (p. 1166—1169, doc. 352). Culegerea se încheie cu două texte inspirate, anume clasică profesiune de credință a lui N. Bălcescu reflectând fierbinte atașamentul arătat față de popor și cauza sa dreaptă în *Mersul revo-*

luției în istoria românilor (Paris, 16/28 sept. 1850) (p. 1189—1196, doc. 355), și articolul de fond al tinărului Gh. Crețeanu „*Scopul nostru*” publicat în nr. 1 mai 1851 al periodicului „Junimea română”, pledând pentru reunirea tuturor patrioților „Împrejurul stindardului pe care e scrisă Unirea românilor” (p. 1196—1201, doc. 356).

În încheiere, consider util să mai subliniez încă odată efortul necrepuțat depus de dr. doc. Cornelia Bodca și munca plină de devotament și acribie desfășurată⁵ spre a ilustra în două voluminoase tomuri — prin cele mai caracteristice mărturii — aspectele esențiale ale revoluției unitare românești de la 1848, locul și importanța ei în istoria noastră și universală ca etapă decisivă pe drumul neabătut al împlinirii idealului urmărit de veacuri al dreptății sociale și eliberării naționale și mai presus de orice, al unirii tuturor românilor într-un singur stat, deciderat care s-a împlinit mai tirziu — prin lupta plină de sacrificii și suferințe a întregului popor — la 1 decembrie 1918.

Paul Cernovodanu

⁵ Opinia mea a fost împărtășită și de alți numeroși recenzenți atât în presa culturală de larg tiraj cit și în publicațiile de specialitate care au elogiat, în prezentările făcute, calitățile culegerii; semnez, de pildă, cele semnate de Dan Berindei [„Revue roumaine d'histoire”, XXII (1983), nr. 3, p. 269—270] și Stefan Delurcanu [„Viața Românească”, LXXVII (1983), nr. 9, p. 9—16].

CORNELIU ALBU, *Pe urmele lui Ion-Inocențiu Micu-Klein*, Edit. Sport — Turism, București, 1983, 263 p. + 32 p. planșe

Apărută într-o prestigioasă colecție ce popularizează figuri remarcabile din trecutul neamului, lucrarea pe care o prezentăm redă — în „stilul povestirii literare, simple”, cum scrie autorul — „drumurile victiilor” unui „mare precursor al redeschiderii noastre naționale”, Ion-Inocențiu Micu-Klein (1692—1768).

După un inițial *Argument* (p. 9—13), prin care demonstrează utilitatea cărții sale, în capitolul prim, *Evocare* (p. 14—34), Corneliu Albu realizează un veritabil „excurs de suflet” (p. 20) în istoria poporului român, în general, în istoria Transilvaniei, în special, până la finele veacului 17. În consecință, acest capitol de debut evidențiază elementele istorice pe care Inocențiu Micu, cel dintâi conducător politic al românilor ardeleni în zorii epocii moderne, își întemeia lupta pentru emanciparea generală a națiunii sale: străvechimea societății în spațiul dacic, latinitatea și continuitatea românilor, unitatea civiliza-

ției originale create de români, numărul mare al acestora și contribuțiile lor materiale la prosperitatea principatului intercarpatin.

Semnificația unei introduceri în cunoașterea itinerariilor de viață și luptă ale episcopului Inocențiu Micu are și capitolul doi, *Uniația care învârmăbește* (p. 35—73). De această dată, Corneliu Albu, apreciat publicist și pasionat istoric, comentează competent textele unor documente de la sfârșitul secolului 17 și începutul celui următor: memoriul secret alcătuit de generalul Antonio Caraffa în anul 1690; diplomele leopoldine din 4 decembrie 1691, 16 februarie 1699 și 19 martie 1701; hotărârile sinodale românești din 1697, 1698, 1713 etc. În concordanță cu aprecierile unor iluștri înaintași, cum ar fi: Gheorghe Șincai, Simion Bărnuțiu, Alesandru Papii Ilarian, Nicolae Iorga, Gheorghe Bogdan-Duică, Augustin Bunca și Silviu Dragomir, Corneliu Albu reamintește „mizeriile uniației, umilin-

tele la care au fost supuși din partea dietei, guvernului și curții aulice transilvane cei care au aderat la ea", „mizerii și „umilinte" amplificate prin „perfidia omniprezentă a Vienei" (p. 72). În acest context, acțiunea imperială de convertire la catolicism a « schismaticilor », « ereticilor » ardeleni, a credincioșilor ortodocși, așadar, români mai ales, apare cum a fost ea în realitate — o acțiune de dezbinare a locuitorilor Transilvaniei, în vederea asupririi lor. O acțiune de diversiune, deci, menită a abate noii supuși de la lupta comună antihabsburgică. Înainte de toate, prin agravarea contradicțiilor sociale, politice și confessionale dintre români, cei mai vechi, cei mai numeroși dar și cei mai nedreptățiți locuitori ai Ardealului, de o parte, și « națiunile », « staturile » privilegiate ale principatului : nobilii unguri, secuii bogați și patriciatul săsesc, de altă parte. Totodată, prin crearea bisericii greco-catolice, Casa de Habsburg urmărea slăbirea unității spirituale ancestrale a poporului român, împiedicarea legăturilor firești dintre românii transilvăneni și conaționalii lor de la miazăzi și răsărit de Carpați.

Clarificând aceste aspecte generale, Corneliu Albu prezintă în continuare „drumurile vieții" lui Ion Micu, fiu de țăran liber de la poalele Muntelui Cindrel. Evident, în capitolul *Sadu* (p. 74—89) începe prin a descrie „drumurile" parcurse în perimetrul așezării natale, până pe la vârsta de 15—16 ani, de viitorul erou național. Capitolul următor, *Departé de hotarul Sadului* (p. 90—115) conține detalii privind alte „drumuri" și „popasuri", de inițiere spirituală cu precădere, la Sibiu, între anii 1708—1719, Cluj (1719—1724) și într-un oraș din Slovacia, Tirnavia (1724—1729). Așadar, la 4 iunie 1728, când sinodul de la Alba Iulia îl accepta candidat pentru cea mai înaltă funcție ecleziastică a românilor „uniati", Ion Micu era „student în anul IV" la un seminar arhiepiscopal de lângă Bratislava, locul unde, în veacul 15, activase Nicolae Olahus, umanist transilvan cu renume european. Din 1729, când Ion Micu, om de o vastă cultură, a fost numit consilier imperial și episcop de Făgăraș, au urmat „călătoriile" la Pecs, apoi la Munkacs, unde a adoptat numele Inocențiu ; în sfârșit, la Viena unde a stat din februarie 1730 până în septembrie 1732. În acest timp a adresat împăratului Carol al VI-lea opt memorii privind starea românilor „uniati" și a episcopului lor. A obținut succese parțiale. Unul, personal — înobilarea lui Inocențiu Micu, Klein acum, „baron de Szád" (Sad). Alt succes — emiterea ordinului imperial din 11 decembrie 1732, prin care guvernul Transilvaniei asigura „episcopului, consilierului și baronului Inocențiu Klein de Sad" un „scaun atât în dietă, cât și în congresele publice" — avea însă o importanță deosebită. Reprezenta o izbândă a

tuturor românilor transilvăneni, care — prin noul lor tribun — cereau ștergerea denumirilor jignitoare : « plebe », « toleranți » în propria țară ; cereau să fie considerați „membri adevărați ai patriei", o națiune cu drepturi politice egale acelor acordate ungarilor, secuilor și sașilor (p. 101—102).

Intrarea lui Inocențiu Micu în dieta Transilvaniei, la 26 februarie 1733, prestigiul său, în creștere după noua deplasare la Viena, în 1734—1735, și crearea domeniului noii reședințe episcopale de la Blaj (1737—1738) au slăbit „ura domnilor de pământ, dușmanii înverșunați ai iobăgimii" ardelenice, predominant românească. În dietă, după cum citim în capitolul *Singur împotriva tuturor* (p. 116—130), episcopul Inocențiu Micu a fost boicotat de fiecare dată când ridica „chestiunea drepturilor românilor uniati, așa cum fuseseră cele formulate în diplomele leopoldine" (p. 118). Cuvântările lui erau „însoțite de apostrofări, de insulte, de intreruperi și permanente holote de ris" (*ibidem*). Însăși viața i-a fost pusă în pericol de feudali obtuși și inumani, care au vrut să-l zvirlă în stradă pe una din ferestrele clădirii dietei. Repetate intrigi la adresa episcopului român au întreținut și membrii guvernului principatului. Aceștia susțineau că unirea unei părți a românilor ardeleni cu biserica Romei era „formală", iar „drepturile" revendicate de Inocențiu Micu nu se puteau acorda pentru că, pur și simplu, diploma din 19 martie 1701 „s-a pierdut" (sic.).

Alte aspecte ale luptei înegale desfășurate de episcopul Inocențiu sunt descrise de Corneliu Albu în capitolele : *Uniati și împărăteasa Maria Tereza* (p. 131—152), *Tactica tegiverării* (p. 153—162) și *Deznodământul dramatic* (p. 163—185). Am reținut în mod special activitatea episcopului cu prilejul celei de a treia deplasări în capitala Austriei (august 1742 — septembrie 1743), când prezenta 15 memorii, ce constituiau, laolaltă, un adevărat program de emancipare națională și socială (printre revendicări : reprezentarea românilor în guvern, dietă și în instituțiile din comitate, scaune și de pe „pământul crăiesc", reducerea numărului zilelor de robotă pentru iobagi, recunoașterea statutului de țărani liberi pentru sătenii români de pe „pământul crăiesc", încetarea încartuirii ostașilor imperiali în „cetatea Blajului, pedepsirea acelor care împiedicau accesul fiilor românilor în școli etc.) ; dezbaterile sinodului convocat, în 4 iulie 1744, la Blaj, unde Inocențiu Micu a invitat reprezentanți ai poporului român, indiferent de religie ori stare socială, să se pronunțe asupra problemelor majore ale națiunii ; în fine, documentul *Promemoria*, înaintat de episcop cu ocazia ultimei călătorii la Viena (septembrie 1744), un document „de extremă importanță, ce depășea, ca și în alte împrejurări, sfera strict religioasă a lup-

tei..., extinzându-se asupra aspectelor cu caracter nemijlocit politic și național" (p. 181). Acest lucru nu convenea însă Curții habsburgice și celorlalți adversari ai afirmării egale a românilor ardeleni și, ca urmare, Inocențiu Micu a fost obligat la un lung și nemeritat exil (descriș în capitolul *Neliniști și speranțe la Roma*, p. 186—226). Astfel, din reședința suveranului pontif, șapte ani (1744—1751). Micu a condus episcopia la care, tot ca o formă de luptă, nu a renunțat decât în urma unor intervenții papale. Mistuit de dorul pentru patrie, de sărăcie și de boală, a murit în „Cetatea eternă” la 23 septembrie 1768.

Ultimul capitol al cărții, capitolul zece, intitulat *Ecouri în timp* (p. 227—238), redă succint semnificația luptei lui Inocențiu Micu, receptarea și concretizarea ideilor acestui „Stegar” și „povăituitor politic” al românilor din Transilvania la jumătatea secolului 18. Citeva considerații privind istoriografia problemei încheie acest capitol, lesne întregit de

cititor prin lectura listei ce conține o utilă *Bibliografie selectivă* (p. 259—261).

„Scriere de popularizare, destinată publicului larg”, cartea realizată de Corneliu Albu își atinge scopul în întregime. Narațiunea emoționează profund, mai ales la p. 85—89, 107—109 etc. Dramatismul scenelor povestite este admirabil reliefat prin dialog (p. 87—88, 153—154) și prin versuri populare (p. 27, 33, 100—101, 109, 168—169, 178—179, 215—218). Calitatea principală a lucrării o constituie însă bogata ei documentare, evidentă prin extrase ample din izvoare fundamentale (la p. 15—18, 64—67, 114—115, 135—145, 158—165 ș.a.) ori în cele opt *Anexe* (p. 239—258), toate editate. În concluzie, Corneliu Albu realizează o carte reușită despre biografia unei personalități de excepție din istoria poporului nostru, o carte prin lectura căreia înțelegem nuanțat procesul devenirii națiunii române moderne.

Adrian T. Pascu

GIORGIO ASPRONI, *Diario politico 1855—1876*, Giuffrè editore, Milano, t. I—VI, 1974—1983, CXX + 3730 p.

Publicate în colecția de texte și documente inedite sau rare, coordonată de Facultatea de Științe Politice din Cagliari, cele șase volume dăruiesc un total de șapte — ultimul în stadiu preeditorial — prezintă cu un profil biografic de Bruno Josto Anedda, introduceri și note de Carlino Sole și Tito Orrù — auxiliar indispensabil pentru definirea raportului dintre autor și Italia risorgimentală, respectiv dintre autor și insula natală — jurnalul politic al unui generos patriot italian din Sardinia, Giorgio Asproni (1809—1876).

Reprezentant tenace al orientării mazziniene, de o admirabilă intransigență în opinii și linie de conduită, deputat în parlamentul subalpin, apoi în cel italian, el a exprimat în politică, tendințe inspirate de principii și idealuri de reînnoire socială, ilustrându-se paralel în încercarea perseverentă, sistematică de a modifica fundamental condiția Sardiniei abandonate ignoranței crase, exploatații ineluctabile, vexațiunii ignobile. În galeria personajelor timpului din care cu unele a întreținut contacte directe, defilează numeroase a căror incidență s-a manifestat în istoria italiană ca și în cea românească, aparținând prevalent emigrației revoluționare ungare, poloneze și ruse — Bethlen, Klapka, Kossuth, Pulszky, Teleki, Türr, Langiewicz, Mieroslawski, Bakunin, Herzen — sau culturii democratice franceze: Victor Hugo, Jules Michelet, Henri Martin, Edgar Quinet. Sint reliefate figuri majore cu un rol determinant în bătaia unitară dar apar și altele, se amintesc și

ocupă și ele un loc în ansamblul relațiilor italo-române: Mazzini și Garibaldi, Cavour și Vittorio Emanuele, Cattaneo, Manin și Montanelli, Lorenzo Valerio și Candido Vecchi, Giuseppe Regaldi și Giovenale Vegezzi-Ruscalla, Adriano Lemmi și Dolfi.

Absorbit de construcția patriei în activitatea parlamentară și extraparlamentară, în multiple acțiuni de colaborare cu alți exponenți ai națiunii, de devoțiunea civică cu care aspira să edifice un bine comun și în provincia sa ultragigantă, Asproni este un intelect deschis comunicării cu multiforma realitate europeană a epocii. Reflexii și referiri frecvente intervin despre Elveția, Franța și Marea Britanie pe care le-a vizitat — prima considerată și ca model de organizare politică, despre Spania cu insurecțiile ei, despre Germania și Austria, în viziune radicală menținută în limitele unui liberalism evoluat.

Angajat cu întreaga ființă în edificarea Italiei, el este ca o consecință naturală a poziției sale și un soldat al unei noi Europe: de aici simpatia cu care consideră Ungaria și posibila resurrecție a Poloniei, naționalitățile în eferescență din aria danubiano-balcanică. Este în această atitudine, spiritul de solidaritate propriu mazzinienilor care preconizează o acțiune simultană antihabsburgică și antiotomană a alianței popoarelor oprimate din ambele imperii. Excepțională se revelează în cadrul acestei direcții programatice, bună-

tant românilor, expresie a fraternității latine, a afinității ideale și morale.

În sensibilizarea persoanei lui Giorgio Asproni față de Principate și Transilvania, față de problema românească în genere, a avut o pondere extraordinară episodul cunoștinței sale cu Dora d'Istria la Lugano (1856), moment inițial al unei relații ale cărei accente se vor deplasa rapid de la literatură în sfera politicului. La primii pași ai afirmării ei publicistice, atrăgând atenția unei minți de talie europeană ca aceea a lui Carlo Cattaneo, principesa Elena Ghica începea să obțină notorietate și în cercurile liberale și democratice din cantonul Ticino și Italia, grație activității jurnalistice de captare a opiniei europene în favoarea cauzei naționalității sale, a principiului naționalităților. În vederea unei reciproc deziderabile conjugări a acțiunii viitoare, a propagandei prin presă, a contribuției la creșterea fondului necesar revoluției, scriitoarea căreia i se supraestima probabil prestigiul politic datorită reputației literare și a cărei avere materială apreciabilă nu era un secret, devine un personaj interesant pentru patrioții italieni, de la liberalii moderați pînă la ilustrul Mazzini. Prin intermediul acestei literate care va face din Italia a doua ei patrie, imaginea lor asupra țărilor române se amplifică și se corectează în prețuia unirii. Gazetele torineze îi oferă paginile. Strălucirea inteligenței, cultura ei elevată exercită o atracție singulară. Ele constituie și fundalul amicitiei dintre Asproni și Dora d'Istria.

Conversația celor doi se referă constant la tema situației politice a continentului, cu intensitate de sentiment la condițiile Italiei și Principatelor. Pentru a institui o comunicare între liberalii italieni și români, reînnoind străvechile legături de fraternitate latină, principesei i se sugerează trimiterea unei persoane de încredere la Genova sau Torino, pe care organizatorul contactului se angajase să o introducă în intimitatea cercurilor democratice din principalele centre. Acceptată în principiu, ideea va fi reluată în dezbateri în ocaziile ulterioare, producind între altele, în scopul traducerii în act, două note confidentiale adreseate, prin Asproni, nucleului democratic genovez. Prima conținea planul dizolvării imperiului multinațional habsburgic cu ajutorul patrioților italieni care prin identitatea de stirpe, caracter și tradiții, aveau priză maximă asupra „fraților” lor din Transilvania, Banat și Bucovina: douăsprezece milioane de români ar fi creat o „Italic Orientală”, bastion ferm în flancul unei Austrii limitate la teritoriile proprii. A doua notă, condiționând orice alianță sinceră și leală între italieni și unguri, de recunoașterea de către ultimii a drepturilor românilor transilvăni, punca în gardă asupra opresiunii exercitate de elementul maghiar și identifica în acest comporta-

ment, responsabilitatea istorică a triumfului Austriei în Ungaria. Cele două note au fost comunicate lui Francesco Savi, directorul ziarului mazzinian „Italia e Popolo” din Genova, care a publicat și un rezumat, cu observații democratice, al articolului Dorei d'Istria din *Il Diritto*, intitulat „Un principe straniero nella Moldovalacchia”.

În încercările sale de a contribui la stabilirea de relații fraterne și înțelegeri italo-române, Asproni a ținut seamă de recomandările interlocutoarei de la Lugano, aderind și în baza arderii revelații la teza acesteia asupra caracterului opresiv al politicii lui Kossuth față de naționalitățile nemiaghiare. El a solicitat concursul ei prin subscripții și oferte din partea românilor la realizarea planului de dotare cu zece mii de arme a forțelor revoluției, propus în apelul lui Mazzini. „Italia e Popolo” s-a declarat onorat să o publice. Factorii de comandă au reținut necesitatea contactelor între comitetele italiene și române pentru asistență reciprocă și acțiune concordantă la timpul oportun, apreciind ca un omagiu meritat asumarea eventuală de către Dora d'Istria a inițiativei nobile și delicatei misiuni. Declinarea invitației de a se ocupa de colectă ca și a celeia de a se duce la Genova, aveau să genereze în mintea lui Asproni un dubiu asupra autenticității sentimentelor ei liberale. În timp ce se producea acest refuz, se înregistra ofranda lui Edgar Quinet pentru care revoluția era iminentă și pentru care Italia datora lui Mazzini rezonanța numelui și problemei ei în opinia europeană.

Între alte figuri marcante ale stîngii italiene în relații și cu Asproni și cu Dora d'Istria, se evidențiază Lorenzo Valerio — cel care ca director al ziarului „Concordia” publicase corespondența lui Ion Ghica — acum editor al lui „Diritto”, autor al unei interpelări referitoare la motivul pentru care Romualdo Tecco — un apropiat al aceluiași Ghica, fusese îndepărtat de la legația din Constantinopol și, respectiv, pentru care un comisar sard nu fusese inclus în comisia pentru examinarea doleanțelor românilor, care ca singe latin erau declarați de susținătorul moșiei, frați ai italienilor.

Sever în opiniile sale asupra Rusiei, reflectînd rigoarea judecății democratului republican față de simbolul autoerației, comentatorul nu pierde momentul pentru a acuza de nesinceritate Anglia care simulează o atitudine favorabilă unirii Principatelor, manifestîndu-se în fond contrar. Episodul e din luna mai 1856, în parlamentul de la Torino.

Nu necunoscut istoricilor noștri este și poetul Giuseppe Regaldi care li relatează lui Asproni pelerinajul său la Kutahia, la Kossuth. Amintim că tot el îi narase cu mulți ani înainte lui Ion Ghica, impresionanta demonstrație de vigoare și conștiință latină și democratică, re-

marcabila manifestare a comunității de origină, idei, sentimente și interese a grupului de revoluționari români exilați la Brusa cu patrioții Italiani.

Acoperind aproape două decenii de istorie italiană și europeană, notațiile asproniene se reintorc la Dora d'Istria abia în 1861 cînd se menționează corespondența sa cu Garibaldi și „excepționala” ei influență în Orient.

Reacțiile autorului față de Cuza, ostile încă din 1864 cînd protestează contra elogierii de către deputații Cantù și Vegezzi-Ruscalla a actului său autoritar, elogiu al *Societății Neolatine* de la Torino, considerat un scandal — poartă pecetea viziunii adversarilor domnului Unirii.

Apariția lui Klapka în anturajul scriitorului la căruia nu-i vor rămîne străine frecvențele sale călătorii orientale cu proiectele din Principate, ca și aceea a lui Türr, datează din 1859 cînd emigrația inaghiară din Italia inițiază cu acordul și colaborarea guvernului piemontez, constituirea unui corp de voluntari. Ceea ce nu rezultă că i s-a relatat celui care consemnează în detaliu toate fazele gestației acestei legiuni ungare, este prezența între componenții ei a unui număr relevant de români transilvani.

Între amicițiile personale din anii de după 1870, se numără aceea cu Dimitrie Cariagdi care i-a oferit pentru Camera Italiei un exemplar din Codurile, Regulamentele și Decretele României. Prin asemenea legături afective și spirituale se reînviorează în conștiința lui Giorgio Asproni întreaga semnificație a osmozei italianitate-românism, de la gloria romană, venețiană și genoveză la Dunăre, la epopeea risorgimentală care a dat celor două națiuni unitatea și independența.

Jurnalul este inaugurat cu anul 1855. Asistăm la preliminarile festive ale participării piemonteze la conflictul din Crimeea: banchete în onoarea generalilor și ofițerilor superiori care comandă respectivul contingent. La Paris, circulara Nesselrode sintetizează a istoriei conferințelor de la Viena prin care s-a reglementat în parte și destinul imediat al Principatelor, li apare memorialistului ca un monument de artă diplomatică. „La Presse” și alte ziare pledează necesitatea reconstruirii Poloniei, Italiei, naționalităților divizate, dar puterile sînt adverse cauzei acestora și ambasadorii lor nu sînt dispuși să se ocupe de libertatea popoarelor. Concluzia observatorului: pentru reconstituirea democratică a Europei, e necesar apelul la naționalități. Principatele sînt continuu obiectul consemnărilor sale: Coronini a declarat starea de asediu contrar voinței exprimate de domnul Ghica, cenzura austriacă permite numai publicarea buletinelor informative ruse, nu și ale aliaților. Vizitelor lui Asproni la Cavaignac, Lamartine,

Manin, îi succede abordarea la Londra a lui Mazzini, inegalabil prin discernămint, viriute, fermitatea credinței și abnegație între corifeii regenerării italiene. Toate facțiunile republicane s-au reunit într-un comitet unic, el îi va formula programul pentru Europa întreagă care nu va cunoaște pacea fără restabilirea naționalităților, fără restituirea independenței tuturor. Democrația, element vital în dezvoltare, va salva civilizația și îi va asigura progresul.

Sînt immortalizate în continuare grandioasele momente ale anilor memorabili 1859—1860, victoria lombardă, glorioasa expediție a celor o Mie în Sicilia și Italia meridională. Din regimentul comandat de Medici fac parte numeroși români, dar Asproni nu le consemnează existența. Se conturează încă din 1859 disponibilitatea lui Garibaldi de a se face generalul popoarelor decise să-l urmeze într-o campanie, posibila revoluționare a Ungariei și Transilvaniei cu cooperarea Principatelor unde s-au depozitat arme, dar exponenții maghiari înclină tot mai mult spre combinațiile cu monarhii, accentuînd dependența proiectelor lor în ansamblul problemei orientale acutizate, de dispozițiile lui Napoleon III și Vittorio Emanuele.

La Caserta, într-o zi de octombrie, în 1860, Garibaldi trece în revistă divizia Türr, adresînd accente nobile, emoționante, legiunii ungare: nici el nu știe că printre cei ce au ilustrat-o sînt și frați de singe de ai săi, cum îi va numi Rosetti pe voluntarii români, dezaprobind această ignoranță.

În anii succesivi, abundă notele despre o multitudine de programe conspirative corelate în Veneto și în Orient: tendința secolului e în favoarea națiunilor, a Statelor Unite ale Europei, egale în drepturi și datorii, italienii vor acționa simultan, în unire cu maghiarii, polonezii, românii, slavii de sud, cu celelalte popoare din Balcani și din Austria. Ezitantă, neceală, monarhia intervine în aceste planuri sub pretextul colaborării, paralizîndu-le, întîmidată de notele fulminante ale habsburgurilor, de amenințările de abandon ale Franței imperiale. Realitatea se numește Aspromonte.

Momentul Greciei — 1862 —, apoi momentul Poloniei — 1863 — se consumă fără declanșarea speratei campanii universale a democrației. Cu moartea lui Francesco Nullo pe pămînt polonez, se adaugă seriei încă un erou italian căzut simbolic pentru cauza comună.

1864 e anul grandiosului plan al unei expediții garibaldiene în Orient, în perspectiva unei insurecții generale în zonă, în care Principatele ar fi reprezentat baza de operațiuni. Febra revoluționară domină Galiția, România, Serbia, Ungaria. Mazzini consideră prioritară o acțiune în Veneto sub comanda lui Garibaldi în alianță cu elementele revoluționare ale

Europei centro-orientale și sud-estice. Monarhia simulează din nou cooperarea pentru a submina, ceea ce nu-l va determina pe comandantul suprem să renunțe nici ulterior la tratativele cu Vittorio Emanuele.

Se succed considerații consacrate conflictului austro-german din 1866, aprobându-se aspirațiile de unitate ale Germaniei și condamându-se negarea lor altor popoare de către aceiași germani, insurecției cretane și inițiativelor democraților italieni în favoarea ei.

Ungaria a încheiat compromisul cu Austria, Klapka, Pulszky și Türr sînt acum deputați în parlamentul pestan, dar Spania în 1868, Franța în 1870 — 1871, întrețin speranța într-o Europă republicană.

După Manin și Cavour, execrat de autorul nostru, după Montanelli și Caltanco, se stinge în 1872 Mazzini. Marile personaje abandonează scena politică pentru a rămîne în istorie, o istorie pe care și Asproni a servit-o cu devotament, crezînd în vocația democratică, republicană și europeană a Italiei, sacrificînd ei și Sardinia sa, militînd consecvent pentru o înfrățire universală în egalitate și justiție socială — operă a popoarelor libere, singurele în măsură să asume un destin și să se unească pentru a crea prin opere laborioase și progres, o unică familie umană.

Jurnalul său, fresca unei epoci care vede realizată în același an prima etapă a constituirii nucleului edificiului statal modern român și italian, este acela al unui participant la toate fazele unificării naționale, al unui cronicar onest, dezinteresat și coerent al evenimentelor, al unui censor inflexibil al actelor personajelor politice, indiferent dacă sînt adversari sau e legat de ele prin idealuri comune ori amicitie. Dorind ardent să nu moară înainte de a se consacra Italia republică, spre a redeveni maestra cea mare a genului uman, a crezut în forța democrației, în capacitatea Americii de a stimula Europa prin exemplul de libertate la o construcție analogă, dar mai ales în Comuna din Paris ca adevărată idee revoluționară a timpului căreia îi prevedea un triumf continental.

Autorul jurnalului, mai mult de 3000 de pagini publicate prin devoțiunea competentă a generoasei echipe Tito Orrù Carlino Sole, a trecut de mult în legendă în patria sa insulară, campion popular în bătălii sociale, justițiar al opresorilor, nobil protector de tradiții pastorale locale. Jurnalul restituie dimensiunile sale reale.

Stefan Delureanu

CAMIL MUREȘAN, *Simon Bolivar*, Edit. politică, București, 1983, 135 p.

Comemorarea bicentenarului lui Simon Bolivar s-a reflectat în istoriografia noastră favorabil, prin apariția unei lucrări de proporții reduse, aparținînd unui reputat specialist în istoria universală, prof. dr. Camil Mureșan. Remarcabilă lucrare dacă se recunoaște „exotismul” subiectului cît și absența unei tradiții de cercetare hispano-americanistă, cercetare care însă a debutat în primul rînd prin studiile dr. Constantin Bușe.

Biografia lui Simon Bolivar subordonează de fapt o întreagă epocă din istoria Americii Hispanice, care se articulează în determinantele ei esențiale pe parcursul cărții. Paginile de început sînt consacrate formării lui Bolivar, situației imperiului spaniol, evenimentelor majore care influențează crearea atmosferei propice insurecției (războiul de eliberare al coloniilor nord-americane, Revoluția burgheză din Franța la care se poate adăuga revoluția din Haiti). Contactul lui Bolivar cu Europa din 1799, deschid perspectivele elaborării unei ideologii independentiste ale cărei contururi definitive se vor realiza în climatul revoluționar la crearea căruia Miranda contribuise, în special în 1806, masiv. Vidul de putere dar și brusca cezură pe care o suferă conștiința

catolizant-moharlică a hispano-americanilor rezultate în urma actelor de la Bayonne (1808) precipită scena politică din America Hispanică. Mișcările juntiste (totuși prima și cea mai clară este cea de la Chuquisaca din 25 mai 1809) pulverizează administrația scrupuloasă a spaniolilor care sînt obligați să recurgă la forțe proprii pentru a devansa adversarul revoluționar.

Este de remarcat faptul, în concordanță cu opiniile cărții că unele mișcări juntiste, de emulație burgheză, cu autentici reprezentanți ai profesiunilor libere au eșuat în condițiile menținerii amintirilor despre terifianta revoltă a lui Tupac Amaru II din 1780-1781 (cu prelungiri în Sur Perù și Alto Perù pînă în 1783). La 19 aprilie 1810 municipalitatea din Caracas înlătură pe Vicente Emparan și se declară fidelă lui Fernando VII.

Acum Bolivar este angajat într-o acțiune diplomatică în Anglia, iar proclamarea independenței în iulie 1811 îl găsește ca fervent partizan al acesteia. Atenția consacrată de autor mișcărilor de idei, confruntărilor ideologice, în special disputa centralism-federalism, este benefică.

Un singur detaliu credem că poate fi detășat: conflictul federalism (înțeles la ultimele consecințe teoretizate în special de argentinienii) — centralism este în parte reflexul insuficienței parcurgerii a traseului de la comunitățile uniane grefate pe unități economico-geografice la națiuni. Viciul a fost tranșat aproximativ la jumătatea secolului al XIX-lea.

Epopoea lui Bolivar, spectaculoasă dar concurată de marele său contemporan francez, traversează iluzii și înfringeri, al căror efect este în final, o opțiune social-politică fermă. Campania victorioasă din 1812—1813 îl aduce pe Bolivar în postura de dictator al Venezuelei, instaurând însă un guvern ineficace care nu a putut salva a doua republică de ofensiva declanșată de José Tomas Boves care ocupă Caracas în 1814. Bolivar, după un scurt intermezzo columbian ia calea exilului în Haiti în 1815.

Este o perioadă fastă, de meditație asupra metodelor de dislocare a forțelor metropolitane, pornind de la premise noi, în special atragera maselor populare. Ideile sale politice se originază în esență din principiul conducerii autoritare, capabile să dirijeze o vastă acțiune de integrare a maselor populare în sistemul societal, în conducerea politică. Bolivar avusese ocazia să verifice necesitatea unei etape tranzitorii către democrație căci exemplul îl oferea Mexic. Acolo, în 1810—1811 masele populare abrutizate de exploatare, devenite prin acțiunea conștientă a lui Miguel Hidalgo, instrument al vindictei, compromiseser dezastruoasă revoluția, fiind necesari alți 10 ani de lupte singeroase pentru a se obține independența. Profilul politico-ideatic bolivarian se dezvăluie amplu prin „Scrisoarea de la Angostura” (1819) care integrează problemele de bază ale regimului politic: stabilitatea statului, o democratizare treptată, controlată, o legislație adaptată realității concrete. De observat, importanța factorului moral și a dirijismului moral pe care Bolivar îl vedea soluționat prin instituții specializate sau acte normative precum constituția Boliviei din 1826. Ideea resuscită la Andrés de Santa Cruz în a sa constituție de inspirație bolivariană.

Bolivar sesizase precum mulți dintre contemporanii săi importanța educării morale, reclamată de pervertirea îndelungată pe care o inoculase societatea colonială. O veridică problemă de psihologie care își afirma preeminența mai mult decît în oricare parte a globului. De aici rezultă și imperativul pentru istoricul european (excepție cel iberic) de a se sustrage sentențiozității manicheiste în favoarea unui imperceptibil echivoc care să se susțină pe o documentare relevantă (remarcăm absența din bibliotecile publice a operelor complete ale lui Bolivar, varii ediții).

Ambiguitatea procesului național la nivel continental permite apariția ideilor panameri-

cane care au cunoscut diverse teoretizări în funcție de momentul istoric căruia aparțineau. O primă etapă este dominată de Bolivar după cum la sfîrșitul secolului al XIX-lea José Martí descifrează alte sensuri ale solidarității panamericane. În 1819 se formează Marea Columbie prin unirea Venezuelei și Columbiei completată prin intrarea în federație a istmului Panama în 1821 și a Ecuadorului în 1822. Între timp, procesul de eliberare al coloniilor spaniole avansează din sud, acțiunile militare care se succed în această zonă constituind ocazii de afirmare al unui alt talent politico-militar, San Martin. După eliberarea Chile în 1817—1818 unde după opinia noastră primul rol l-a avut Bernardo O'Higgins, invazia Perù-ului trebuia să ducă la dispariția ultimului bastion regalist. Situația confuză din Peru, care s-a perpetuat decenii de-a rîndul, poziția relativ puternică a lui Bolivar, concurredă la întrevăderea de la Guayaquil din iulie 1822. Locul întîlnirii nu a fost fortuit ales căci semnifica pretențiile teritoriale, depotrivă ale Perù-ului și ale Columbiei asupra acestei poziții. Indiscutabil San Martin se făcea ecoul velleităților hegemonice ale oligarhiei peruane, alimentate de nostalgia preponderenței din perioada viceregalului. Revigoarea acestei tendințe este incarnată de asemenea de Ramón Castilla mai ales după războiul civil din 1854—1855.

Bolivar urmărind cu tenacitate idealul său latino-americanist convoacă un congres continental la Panama în iunie 1826 o reuniune de avergură care s-a reeditat abia în 1889—1890 la Washington.

Într-o convocare a acestui congres, foarte generoasă, era aceea de a se crea nucleul unei vaste organizații în care să se trateze toate diferendele și să se elimine războiul ca metodă de rezolvare a tensiunilor. Bolivar spera să atragă în această reuniune și marile puteri care îi puteau spori eficiența, de exemplu Anglia, după cum rezultă dintr-o confesiune făcută lui Santander în 1823. Atunci doctrina Monroe, termen folosit în premieră în 1823, nu devenise încă odioasă latino-americanilor iar atitudinea lui Bolivar față de SUA era exact opusul ideilor susținute de José Martí în „Verdad sobre los Estrados Unidos” (1894).

Victoriile de la lacul Junin și Ayacucho din 1824 sint axa apogeei lui Bolivar. În august 1825 Alto Peru se proclamă independent și în onoarea sa ia numele de Bolivia. În aceeași perioadă Marea Columbie este recunoscută de SUA, Suedia, Olanda, Anglia consacrand pe planul dreptului internațional omologarea grandioasei opere a lui Bolivar.

Organismul statal imaginat de Bolivar, Marea Columbie începe însă din 1826 să aibă simptome de disfuncționalitate. Francisco de Paula Santander, revoluționar din 1810 era adeptul federalismului de tip nord-american

în contradicție cu Bolivar centralist „a la façon de la Révolution française”.

În Venezuela separatismul era personificat de Páez care în 1826 își arogă depline puteri în țară. În același an funest Bolivar părăsește Peru, dar în locul său, interimar, rămâne un fanatic al bolivarismului, Andrés de Santa Cruz. Ireductibila opoziție peruană, reprezentată de José Lamar (originar din Ecuador) apoi de Agustín Gamarra se transformă în tragicul război dintre Peru și Columbia din 1828—1829. La pag. 112 s-ar înțelege că mareșalul de Ayacucho, Sucre a demisionat în 1826. În realitate, actul s-a petrecut în 1828 sub presiunea trupelor lui Gamarra. Postul său este preluat de generalul Urdinenea care este obligat de peruani prin tratatul de la Piquiza (iulie 1828) să abolească regimul bolivarian de fapt constituția din 1826.

În Quito, fostul camarad al lui Bolivar generalul Flores conducea o mișcare separatistă care va duce la constituirea unui nou stat. Disoluția federației se producea ireversibil în ciuda eforturilor excepționale ale lui Bolivar, care în 1830 constatând eșecul total al întreprinderii sale, renunță la putere. Ulterior află de asasinarea succesorului său fidelul Sucre în Ecuador. Urmărit de inamiciția oamenilor politici, Bolivar se bucură de ospitalitatea paradoxală a unui proprietar regalist Joaquín

de Mier, al cărui părinte, funcționar spaniol, fusese deportat la Cartagena unde expiase în condiții tulburi. Condamnat de itizie, Bolivar moare în decembrie 1830 în clipele deziluziei plenare. Totuși ar fi incomplet dacă urmărirea evoluției constantelor ideologice de cea mai autentică esență bolivariană s-ar opri la 1830.

Era evident că disensiunile profunde dintre Perú și Columbia, care se rezumau la iritarea primului stat pentru pierderea portului Guayaquil și indirect al Alto Perú-ului, făceau imposibilă o confederație între ele. Posibilă apărea însă confederația dintre Perú și Bolivia care s-a realizat în 1836—1839 sub conducerea bolivarianului Santa Cruz.

Confederația nu a rezistat statului Chile unde progresele capitalismului se derulau într-un ritm necunoscut Americii Hispanice la acea dată și care nu admitea altă hegemonie decât a sa asupra coastei pacifice.

Indici de nume de persoane, de nume geografice și o bibliografie încheie lucrarea care se recomandă ca o reală viziune românească asupra croului independenței latino-americane. O solidă informație istorică și o rafinată interpretare asigură o durabilitate de necontestat recentei lucrări ce poartă girul unei autorități în istorie universală.

Ovidiu Dozgan

* * * „Cahiers de Civilisation Médiévale — X^e—XIIe siècles”, Université de Poitiers, nr. 1—16, (1978—1981), 1598 p.

Tematica revistei de față, după cum ne sugerează însăși denumirea, își propune să reconstituie imaginea civilizației medievale cât mai aproape de adevărul epocii, înlăturând prin dovezi arheologice și argumente științifice, multe teze depășite, emise în decursul timpului. Din urmele culturii materiale și spirituale, înțelege ca reflectare a ideologiei unei epoci, se încheagă fațeta, mai greu accesibilă cercetării istorice, a mentalului și psihologiei colective.

Remarcăm, însă, încă din primele rinduri că în ultima perioadă (1978—1981) problemele abordate tind să se restrângă la teme de interes strict regional (Miodori Igarashi-Takeshita — *Les lions dans la sculpture romane en Poitou*, nr. 1 1980, p. 37—55; Joyce Brodsky — *Le groupe du triptyque de Stavelot : note sur un atelier mosan et sur les rapports avec Saint-Denis*; nr. 2 1978, p. 103—121; Ulrich Mölk — *La chanson de Saint-Alexis et le culte de saint en France au XIe—XIIe siècles*, nr. 4 1981, p. 339—356, teme care, deși oferă posibilitatea unei argumentări mai detaliate, nu pot prezenta interesul larg ce îl au unele studii legate de momente de referință ale evoluției societății medievale (Maryta Esperonnier — *Les échanges commerciaux entre le monde musulman et les pays slaves d'après les sources musulmanes médiévales*, nr. 1 1980, p. 17—27) sau de importante monumente arhitecturale, lucrări literare, curente, orientări și tendințe înregistrate în decursul timpului de cultura medievală (Tania Velmans — *Peinture et mentalité à Byzance dans la seconde moitié du XIIe siècle*, nr. 3/1979, p. 217—234; Pierre Bec „*Trobairitz et chansons de femme. Contribution à la connaissance du lyrisme féminin au moyen âge*”, nr. 3/1979, p. 235—262; Michel Huglo — *Abélard, poète et musicien*, nr. 4/1979, p. 349—361; J. Ch. Payen — *Le peuple dans les romans français de „Tristan”. La „pauvre gent” chez Bérout, sa fonction narrative et son statut idéologique*, nr. 3/1980, p. 187—198).

Pentru a analiza cu ușurință conținutul citorva dintre cele mai valoroase articole apărute în răstimpul anilor 1978—1981

am procedat la o grupare tematică din care se pot desprinde și principalele orientări din cercetarea medievală occidentală. Astfel, în ceea ce privește studiul economiei epocii feudale, amintim ca lucrări originale pe cele ale lui Giovanni Tabacco — *Allcu et fief considérés au niveau politique dans le royaume d'Italie — X^e XIIe siècles*, nr. 1 1980, p. 1—16, ca și cel, deja citat, al Marytei Esperonnier, *Les échanges commerciaux entre le monde musulman et les pays slaves...* (nr. 1/1980, p. 17—27).

Primul, dintre cele două, se ocupă de domeniile ce implicau jurisdicție și putere de constrângere proprie și care dobîndesc cu timpul caracter patrimonial; creșterea autonomiei alodilor și fiefurilor a fost în Italia direct proporțională cu scăderea autorității regale, asigurînd calea spre independență alit marilor feudali cît și comunelor, ce neagă drepturile senioriale.

Studiul despre schimburile comerciale între lumea musulmană și țările slave în perioada abasidă prezintă interes prin faptul că folosește în exclusivitate autori arabi, mulți dintre ei mai puțin cunoscuți (Abu Zayd Ahmad b. Sahl Abu'l Qāsim b. Hawqal al Nasībī) și aruncă o lumină asupra comerțului internațional la sfîrșitul Evului Mediu timpuriu. În lucrările acestora apar descrise cu lux de amănunte atît drumurile comerciale pe ruta Bagdad-Trebizonda-Khasaria-Vladimir-Rostov-Novgorod-Ladoga pînă la M. Baltică, cît și cele ce duceau spre Kiev-Praga-Brno și Truso-Gdansk spre Vistula și Oder. Interesante sînt și listele de mărfuri ce făceau obiectul schimburilor : piei de zibelină, de veveriță, hermină, vulpe, castor, iepure, ceară, săgeți de lemn, scoarță de copac, dinți de pește, miere, alun, șoimi, spade, platoșe, lemn, sclavi, oi și boi. Un articol foarte căutat de negustorii arabi era chihlimbarul, cu multiple întrebuințări în medicina timpului. Era folosit cu succes pentru oprirea hemoragiilor, pentru circulație și boli de inimă, pentru vindecarea arsurilor și icterului, după cum îl recomandă însuși Avicenna.

O altă temă, asupra căreia se opresc mulți dintre colaboratorii revistei „Cahiers de civilisation médiévale”, este aceea a evoluției arhitecturii și a artelor decorative în decursul Evului Mediu. Sînt trecute în revistă și apoi descrise în amănunțime o serie de lăcașe de cult ce oglindesc stilul romanic în Franța (John Ottaway – *Traditions architecturales dans le nord de la France pendant le premier millénaire*, p. 141–173). Există și încercări de a lega aceste manifestări artistice de ideologia religioasă a epocii, arătîndu-se în egală măsură ceea ce ține de tradiția păgînă și a fost încorporat, fără să corespundă intru nimic unor valori și norme estetice. Este cazul criptelor, ca lăcaș de cult, destinate să poarte altarul și care apar ca adaosuri lipsite de gust, dar ce amintesc de un vechi obicei păgîn, de a sta deasupra rămășițelor socotite sacre pentru a le prelua harul. De aceea criptele erau mai ales locuri de pelerinaj la relieve (Luc François Genicot : *Les cryptes extérieures du pays mosan au X-I-e s., rélet typologique du passé carolingien*, nr. 4/1979, p. 337–347).

Aceeași legătură între reprezentările artistice și mentalitatea timpului o găsim în artele decorative, ce, în secolul al XII-lea, aduc, prin diverse mijloace, încrederea în destinul fericit al omului, reflectare a emancipării spirituale suferite de individul ce nu se mai vedea amenințat de iminența pedepsei divine, ca de un destin implacabil. Divinitatea, croită după chipul și asemănarea omului, veghează cu strășnicie ca Binele să triumfe în lume, spre fericirea și împlinirea omului. (Joyce Brodsky : *Le groupe du tryptique de Stavelot : note sur un atelier mosan et sur les rapports avec Saint-Denis*, nr. 2 1978, p. 103–121).

Încercarea temerară, dar nu lipsită de succes, de a reconstitui, din fragmente dispare, ceea ce noi astăzi numim „mentalul colectiv” sau psihologia omului medieval, este ilustrată de numeroase articole ale revistei. Tania Velmans (*Peinture et mentalité à Byzance dans la seconde moitié du XII-e siècle*, nr. 3/1979, p. 217–234) argumentează originalitatea picturii bizantine în secolul al XII-lea prin faptul că vechile principii estetice, deși nu sînt abandonate, se întrepîtrund cu germeii unor înnoiri viitoare. Încercarea de a materializa invizibilul, esența, este dublată de modificarea formei, a locului și rolului care se acordă omului. Severitatea și impasibilitatea suprapămînteană, ce nu lăsa să se întrevadă nici o emoție sau sentiment, este treptat înlocuită cu imagini mai apropiate ale durerii umane, ce transpar pe chipul unor personaje ale iconografiei. Omul este privit cu milă, cu înțelegere pentru frămîntările și teama datorate, nu atât imaginărilor, cit, insecurității generale provocate de decăderea Imperiului, de corupția aparatului administrativ, chiar

dacă acestea îmbrăcau forma ancestrală a temerilor eschatologice.

Aceleași spaima au tulburat mințile oamenilor simpli și în preajma Anului 1.000. Martin Chauncy (*Deux évêques bourguignons de l'an mil : Brunon de Langres et Hugues I-er d'Auxerre*, nr. 4/1978, p. 385–393) contrazice, însă, prin două exemple, ce alungă imaginea unei perioade lipsită de orice activitate intelectuală sau organizatorică, așteptarea pasivă a sfîrșitului lumii. Preocuparea cărturarilor amintiți, a fost, pe toată durata vieții, reorganizarea și ridicarea vieții monahale, prin întărirea disciplinei, prin construirea a noi locașuri de cult, dotate cu cele trebuitoare vieții intelectuale.

La polul opus al acestei demonstrații se află articolul lui Gérard Le Don, *Structures et significations de l'imagerie médiévale de l'Enfer* (nr. 4/1979, p. 363–372), în care este analizat modul în care temporalitatea și moartea, simțite ca elemente constitutive ale umanului și ale conștiinței, îmbracă forme fantastice, hiperbolice; în care teama ridicată la nivelul conștiinței o înghite în haosul spaimelor inconștiente de unde s-a născut. Așa apare imaginea angoasantă a „gurii Infernului”, ce este gura unui monstru, care înghite fără încetare pe toți cei condamnați. „Coborîrea” pe verticală în Infern, căderea păcătoșilor, apare, în ultimă instanță, ca un plan orizontal, linear, ce marchează trecerea ireversibilă a timpului.

Literatura medievală este amplu dezbătută sub diverse forme, ce se materializează prin studii fie asupra lexicului, fie despre creația de curte, ca imagine a emancipării individului în secolul al XII-lea.

Din prima categorie ne oprim la articolul lui J. Ch. Payen, *A propos du „vocabulaire courtois des troubadours”*; *Problèmes méthodologiques* (nr. 2 1978, p. 151–157), în care autorul contrazice opinia cercetătoarei Glynis Cropp, ce consideră că vocabularul trubadurilor poate fi clasificat în tipare fixe. J. Ch. Payen arată că lexicul poezilor medievali este o realitate vie, în mișcare, care nu poate fi analizată fără cunoașterea mentalității epocii. Eitan Burstein (*Quelques remarques sur le vocabulaire de Guibert de Nogeant*, nr. 3/1979, p. 247–263) procedează la o analiză temeinică a operei lui Guibert de Nogeant, al cărei text se descifrează dificil, datorită unor fraze obscure, enigmatice, izvorite din convingerea cronicarului că există o deosebire netă între „maternus sermo” și „litterae” — limba vocației literare.

Pe aceeași linie a analizei lexicale se înscrie și articolul Odettei Cadart-Ricard, *Le thème de l'oiseau dans les comparaisons et les dictons chez onze troubadours, de Guillaume IX à Cerveri de Gironne*, nr. 3/1978, p. 225–231), în care universul poeziei lirice medievale

este văzut prin prisma „tensiunii necesare”, dată de veselie și durere. Această stare este exprimată adesea prin tema metaforică a păsării dragostei.

Fenomenul dragostei de curle, materializat în creația literară a secolelor XII—XIII, apare în numeroase studii. Semnalăm doar două, ce aruncă o lumină nouă asupra literaturii medievale. Pierre Bec în „*Troubadours et chansons de femme. Contribution à la connaissance du lyrisme féminin au moyen âge*,” (nr. 3/1979, p. 235—262), încearcă să situeze poetele femei în ansamblul liricii trubadurilor. Poeziile strinse în grupul „troubadours” sînt în număr de 23—24 și provin de la 15 poete. Specificul acestei creații constă într-o schimbare datorată inversării situației: doamna din ființă adorată devine adoratoare. Tocmai acest lucru reflectă, în fapt, emanciparea femeii, ce își exprimă liber sentimentele față de cel iubit.

Creația poetică și muzicală a binecunoscutului filozof medieval Abélard face obiectul articolului lui Michel Huglo, *Abélard, poète e musicien* (nr. 4/1979, p. 349—361). Autorul subliniază importanta contribuție a lui Abélard la dezvoltarea muzicii. În Evul Mediu nici un compozitor nu se putea afirma, dacă nu era în același timp și poet. *Cintecle de dragoste*, scrise înainte de 1115 pentru Héloïse, au devenit în epocă melodii de o mare popularitate. Cele mai importante compoziții rămîn, însă, cele 33 de imnuri religioase, grupate în 3 cărți. La cererea aceleiași Héloïse, devenită stareță la mănăstirea Paraclet, Abélard dă o replică muzicii cisterciene, monotona și banală, punînd de acord textul cu muzica, timbrul melodic cu numărul de silabe, folosind versul ritmic cu cel metric. Originalitatea acestei creații o da atât varietatea melodiilor cit și calitatea textului, ce încearca să redea sentimente cît mai profunde, mai adevărate.

O interesantă contribuție la analiza mentalității medievale, reflectată în operele literare, o constituie și *Le peuple dans les romans français* de „Tristan”. La „*paure gent*” chez Bérout, sa fonction narrative et son statut idéologique de J. Ch. Payen (nr. 3/1980, p. 187—198). Demonstrația pornește de la ideea personajului colectiv, ce ia parte activă la acțiune. „Poporul”, oamenii simpli, devin pe rînd martori, care acoperă cu oprobiul lor pe cel căzut în rușine, agravîndu-i situația sau, dimpotrivă, transmițînd un eveniment excepțional, îl transformă în legendă și îi dă veridicitate ca „miracol”, croul cîștigînd astfel simpatia auditorului. Funcția narativă și statutul ideologic rezumă foarte clar mentalitatea timpului, în care mărturia colectivă era un fapt trăit și constatat de oameni simpli, de „țărani”, susține autorul, prin a căror prezență spusele poetului căpătau autenticitate.

O rubrică de o importanță majoră a revistei este cea intitulată „*Mélanges*”, în care cel mai adesea vechi teorii intrate în circulație sînt combătute cu elemente mai de curînd scoase la iveală sau, dimpotrivă, idei ce altă dată erau doar ipoteze, sînt transformate în certitudini de date recente ce le clarifică pe deplin. Așa este studiul, de o mare valoare metodologică, scris de Elisabeth Magnou-Nortier (*Contribution à l'étude des documents falsifiés. Le diplôme de Louis le Pieux pour Saint-Julien de Brioude (825) et l'acte de fondation du monastère de Sauvaillanges par le duc Acfred (927)*) (nr. 4/1978, p. 313—338), în care, avînd drept punct de plecare lucrarea lui Léon Levillain, *Récueil des actes de Pepin I et Pepin II, rois d'Aquitaine*, autoarea descoperă falsul diplomei acordată mănăstirii Saint-Julien de Brioude, precum și al celei atribuite ducelui Acfred. Analiza atentă și competentă se oprește cu deosebită minuțiozitate asupra formulor de cancelarie, a variației de limbaj, dar ia în considerație și aprofundarea studiului evenimentelor istorice ale epocii și ascendența contelui Berenger, beneficiarul actului. Concluzia este că cele două diplome datează din ultima treime a secolului al XI-lea, cînd, în spiritul reformelor gregoriene, se ducea lupta pentru libertatea Bisericii și detașarea de tutela laică.

R. A. Shoaf argumentează în *Raoul Glabert et la Visio Anselli Scholastici* (nr. 3/1980, p. 215—221) o teză formulată în 1930 de cercetătorul J. A. MacCulloch, ce atrăgea atenția asupra asemănării dintre *Historiarum Libri quinque* a lui Raoul Glabert și o lucrare scrisă între anii 1032—1052, din ordinul lui Odon, abate la Saint Germain d'Auxerre. Autorul articolului de față demonstrează că în 1035 Raoul Glabert era călugăr la Saint-Germain d'Auxerre, scriindu-și propriul text abia în 1044. Deci el a pornit de la *la Visio Anselli Scholastici* pentru a arăta sub forma aceleiași alegorii, că viziunile demoniacale nu trebuie să li se acorde prea mare importanță. Diferența între lucrarea lui Glabert și *Visio Anselli* constă, însă, în studiul de psihologie medievală, făcut de unul dintre cele mai sceptice și neliștite suflute ale secolului al XI-lea.

În aceeași rubrică au apărut și încercări de a identifica, pe baza textelor literare, regiunile și locurile legate de eroi și legende binecunoscute. Hans Erich Keller în *Les conquêtes du roi Artur en Thulé* (nr. 1/1980, p. 29—35) reconstituie universul geografic al secolului al XI-lea, mai ales legat de expansiunea în Nord. *Historia regnum Britanniae*, a lui Geoffrey of Monmouth, oprindu-se asupra figurii legendarului rege Artur îi leagă numele de diverse campanii în locuri greu de regăsit pe hărțile din ziua de astăzi. De aceea Hans Keller, procedînd la o serioasă cercetare, a adus în actualitate regiuni ce păreau adesea

imaginare. Aceeași acțiune o întreprinde și André Moisan, ce își propune să redescopere mormintele celor ce au pierit la Roncevaux (*Les sépultures des Français morts à Roncevaux* (nr. 2/1981, p. 129—147). Folosind diferitele variante ale *Cîntecului lui Roland*, ajunge la concluzia, confirmată de rezultatele săpăturilor arheologice, că locuri renumite, aflate în calea pelerinilor către San Iago de Compostella, cum erau Saint Romain de Blaye, Belin, Saint Seurin de Bordeaux, Alyscamps d'Arles au fost legate de legenda lui Roland, pentru a le conferi un plus de interes și pentru a le transforma în noi locuri de pelerinaj. Oricare din mănăstirile pomenite ar fi putut constitui adăpost pentru ultimele rămășițe ale armatei prefectului mărcii Britaniei, contele Roland, pentru că toate sînt anterioare luptei din 15 august 778 și adăpostesc numeroase morminte neidentificate. La fel de probabil este ca în

capela San Salvador d'Ibañeta aflată, plină la începutul acestui secol, deasupra defileului de la Roncevaux, să fi fost înmormîntați combatanții francezi, mai ales că în secolul al XVII-lea aici exista încă, în subsolul mănăstirii, o criptă de dimensiuni neobișnuite.

În încheiere ne vom opri asupra încă a două aspecte, legate de orizontul larg de informare pe care-l oferă revista „Cahiers de Civilisation Médiévale”. Numeroasele recenzii ce încheie fiecare număr prezintă un material extrem de bogat și de interesant, aducînd în atenția cititorului majoritatea lucrărilor valoroase ale istoriografiei occidentale despre Evul Mediu. De asemenea participarea cu articole a unor cercetători din toată lumea conferă o imagine cuprinzătoare a ceea ce este nou, precum și a direcțiilor de cercetare abordate în medievistică.

Ileana Căzan

„REVISTA DE ISTORIE” publică la prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile : Probleme ale istoriografiei contemporane, Cronica vieții științifice, Cartea românească și străină de istorie, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sint prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sint rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materialele ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rinduri, trimiterile intrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului.

Numele autorilor va fi precedat de inițială, titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuscisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Comitetului de redacție, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București — 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- REVISTA DE ISTORIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHIE ȘI ARHEOLOGIE
- DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
- REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
 - SERIA ARTA PLASTICĂ
 - SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
 - SÉRIE BEAUX-ARTS
 - SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Formația, cultura și începutul domniei lui Petru Rareș.

Pretendentul Neagu „Vodă”, fiul lui „Basarab voevod” (1633—1644).

Instituția agiei în Țara Românească.

Relațiile lui Francisc al II-lea Rákóczi cu Spania.

Înființarea consulatelor franceze în țările române și impactul asupra spiritului public românesc.

Manualele școlare din epoca pașoptistă în slujba idealurilor naționale românești.

Poziția Marii Britanii la Congresul de pace de la Viena (1814—1815).

Mărturii documentare privind elaborarea unor proiecte ale canalului Dunăre-Marea Neagră.

Conferința colonială de la Berlin (1884—1885).

Aspecte ale genezei „noului activism” al popoarelor asuprite din Ungaria (1900—1905).

România și țările balcanice în perioada 1900—1911.

Considerații privind social-democrația germană 1869—1914.

Ecoul internațional al ieșirii României din război (mai 1918).

România și condițiile financiare internaționale după primul război mondial (1919—1929).

„Noaptea cuțitelor lungi” în viziunea diplomației românești și americane.

Relațiile culturale dintre România și Marea Britanie (1929—1939).

Tendințe în structura economiilor naționale ale sud-estului european între cele două războaie mondiale.

Curenți social-economiști românești în perioada interbelică: doctrina economică a țărănismului.

Evoluția structurii sociale a României în etapa actuală și procesul omogenizării sociale.

Afirmarea Partidului Comunist Român în mișcarea comunistă și muncitorească internațională în perioada postbelică.

RM ISS 0567—630

